Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂંઝવતું બાળક

૬૨ બા ૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ya Samaj Foundation Chennai

મૂંઝવતું બાળક

હરભાઈ

એક ડૂબકી

Domain. Gurukul Kangri Colle

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* ओ३म् *

पुस्तक की संख्या............. 66 ग/ म/ ट

पुस्तकालय–पञ्जिका–संख्या.......... 15-545

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकता। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Gurukula Library
Kangri

स्वत्व प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय पुस्तकालय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાદર ભેટ

૭૭ ગ

મૂંઝવતું બાળક

એ. એસ. નીલના 'ધી પ્રૉબ્લેમ ચાઇલ્ડ'નું

ભાષાંતર

15344

હરભાઈ

Gurukula Library Kangri

CHECKED 1973
Initial

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર
ભાવનગર

જુલાઇ : ૧૯૩૩ એક રૂપિયો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: પ્રકાશક :

ગોપાળરાવ ગજાનન વિદ્વાંસ

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર

ભાવનગર

પહેલી વાર

૧૯૮૯ : અશાડ વદિ ૧૧

નકલ ૧૧૦૦

: મુદ્રક :

પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજી

શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું : અજીઝ બિલ્ડીંગ

ભાવનગર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટાભાઈ સ્મારકમાળા

૧ આખ્યાયિકાઓ ખંડ–૧

૨ બાલશિક્ષણ

૩ પ્રાસંગિક મનન

૪ મૂંઝવતું બાળક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

૧ સારૂં અને ખરાબ ૩
૨ પાપ કે માંદગી? ૧૧
૩ જાતીય કેળવણી ૨૭
૪ જૂઠાણાં ૬૩
૫ બાળકની ઇચ્છાઓ . . . ૭૫
૬ પ્રેમ અને તિરસ્કાર. . . . ૯૩
૭ દીનતા અને તરંગ . . . ૧૧૩
૮ ઈર્ષા ૧૩૯
૯ આળસુ બાળક ૧૫૯
૧૦ ધર્મ ૧૭૩
૧૧ ઇનામ અને શિક્ષા . . . ૧૯૯
૧૨ ભય ૨૧૯
૧૩ માબાપ અને શિક્ષક . . . ૨૪૭
૧૪ દુઃખી લગ્ન ૨૭૧
૧૫ બાળકની ગુન્હાહિત વૃત્તિ. . ૨૮૩
૧૬ સ્વતંત્ર શાળાનો ઇતિહાસ. . ૨૯૫
૧૭ સ્વાતંત્ર્યની ફિલસુફી . . . ૩૧૭
૧૮ માનસશાસ્ત્રનો વ્યવહાર . . ૩૩૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉ પ હા ર

પૂજ્ય મોટાભાઇના ચરણમાં આ ચોથું પુસ્તક.

હરભાઇ અને મસ્તરામ (સ્વ૦ મોટાભાઇના પુત્ર માણેકલાલ) જૂના દોસ્તો; સાથે ભણેલા, સાથે નાચેલા, સાથે રખડેલા અને સાથે રહેલા. સંસ્થાનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તો હરભાઈ મોટાભાઇને બંગલે પડ્યાપાથર્યા રહેતા. એ રીતે હરભાઈ મોટાભાઇના દીકરા જેવા ગણાય. સ્વ૦ મોટાભાઇના ચરણમાં કંઇક ધરવાની હરભાઇને ઘણા વખતથી હોંશ હતી તે આજે પૂરી થઇ. હરભાઇ મોટાભાઇના ચરણમાં ' મૂંઝવતું બાળક ' ધરે એ જ યોગ્ય છે.

અશાડ વદિ ૧૧/૮૯
ભાવનગર

નાનાભાઇ
નિયામક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોપડીમાં ડોકિયું

કેટલાંયે વર્ષો સુધી વિષમ અને અલ્પધારણ બાળકો સાથે કામ કર્યા પછી નીલે આ નવનીત દુનિયા પાસે ધર્યું છે. નીલ એક પ્રખર કેળવણીશાસ્ત્રી છે. કેળવણીની દુનિયામાં કંઈ કંઈ જાતના પ્રયોગો એણે કર્યા છે. પોતાના જીવનની સ્વાતંત્ર્યની ફિલસુફી પોતાના શિક્ષણના પ્રયોગોમાં ઉતારવાના એણે સોએ સો ટકા પ્રયત્નો કર્યા છે. નીલ એકલો કેળવણીકાર જ નથી. એ એક મૌલિક વિચારક પણ છે. માનસશાસ્ત્રના જૂના નવા સિદ્ધાંતોનો એણે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે; એવા અભ્યાસને જડતાથી વળગી રહેવાને બદલે જ્યાં જ્યાં એને વ્યાજબી જણાયું ત્યાં ત્યાં પોતાના વિચારબળે એ શાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો ઉપર સુધારાવધારા પણ સૂચવ્યા છે.

આ પુસ્તક એના એક અત્યંત મહત્ત્વના પુસ્તકનો અનુવાદ છે. આ પુસ્તક કેળવણીની દુનિયામાં વિચારોની ક્રાન્તિ કરનારું છે. અત્યંત સ્વતંત્ર ખવાસનો નીલ સોંસરવટ ઉતરી જાય તેવાં કટાક્ષમય લખાણો લખવાનો શોખીન છે. આ પુસ્તકમાં પોતાના તેવા કટાક્ષોને મૌલિક વિચારો દ્વારા રજુ કરી સવિશેષ ગૌરવ આપ્યું છે. આ પુસ્તકનું આદ્યન્ત વાચન વાંચ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નારને આશ્ચર્યમાં દિઙ્મૂઢ બનાવી દે તેવું છે. એમાં કેળવણીશાસ્ત્રના 'અદ્યતન સિદ્ધાંતોની મીમાંસા છે. અને એ સિદ્ધાંતોનો વ્યવહાર કરીને અનુભવનીતર્યું નવનીત મૂકેલું છે.

આખું પુસ્તક અઢાર પ્રકરણોમાં વહેંચાયલું છે. એકેએક પ્રકરણ વાંચનારને નવીન દુનિયામાં પ્રવેશ કરાવે છે. નવીન માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો શિક્ષણમાં આટલો સ્પષ્ટતાથી અમલ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે નીલની શિક્ષણસંસ્થામાં કરવામાં આવ્યો છે. આ હકીકત આ પુસ્તકના પ્રકરણે પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલાં દૃષ્ટાંતોથી સ્પષ્ટ થાય છે.

સારું શું અને ખરાબ શું તે સંબંધેના આજના ખ્યાલો આ પુસ્તક બદલાવી નાખે છે. જાતીય શિક્ષણમાં કઈ વસ્તુ વધારે મહત્ત્વની છે તે વાત આ પુસ્તક છેક જ નવી રીતે વાંચનાર પાસે રજુ કરે છે. જાતીયતાની બાબતમાં જે જૂઠાણાં આખી દુનિયામાં આજે ચાલી રહ્યાં છે, તે જૂઠાણાં માનવજાતને કેટલું ભયંકર નુકસાન કરે છે તે સત્ય આ પુસ્તક સમજાવે છે. બાળકની ઇચ્છાઓ સમજવામાં મોટેરાંઓએ આજ દિન સુધી જે ભૂલો કરી છે તે ભૂલો આ પુસ્તક ઉઘાડી પાડે છે. પ્રેમ અને તિરસ્કારના પ્રચલિત ખ્યાલોને આ પુસ્તક ઉલટાવી નાખે છે. પ્રેમવિહોણું બાળક કેવી ભયંકર સ્થિતિએ પહોંચે છે તેનો ખ્યાલ રોમાંચક રીતે આ પુસ્તક આપે છે. દીનતા સેવતું બાળક તરંગોમાં કેવી રીતે ખોટો સંતોષ માને છે અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાતને તથા બીજાઓને કેમ છેતરે છે તેનાં રહસ્યપૂર્ણ દૃષ્ટાંતો આ પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે. ઈર્ષાની પાછળ માનસશાસ્ત્રનું કયું પ્રબળ તત્ત્વ કામ કરી રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ છેક જ નવીન રીતે આ પુસ્તક આપે છે. સમાજ જેને આળસુ બાળક કહે છે, તે આળસુ નથી પરંતુ મોટેરાંઓની કોઈ ભૂલનું પરિણામ સહન કરી રહેલું બાળક છે, તે આમાંથી જોવા મળે છે. આજનો ધર્મ ક્રિયાકાંડમાં અને પંથાગ્રહમાં ભરાઇ રહ્યો છે, તેમાંથી તેને બહાર કાઢી શુદ્ધ સ્વરૂપે સ્વતંત્ર વિહાર કરવા નહિ દેવામાં આવે તો પરિણામ કેવું આવશે તેનો ચોંકાવનારો ખ્યાલ ધર્મવિચારકોને આ પુસ્તક પૂરો પાડે છે. શિક્ષા અને ઇનામોએ સંસારમાં કેવું ધમસાણ મચાવ્યું છે, તેની હૂબહૂ મીમાંસા આ પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે. દુનિયામાં ચારેકોર ભય ભય અને ભયનું જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે! એ ભયથી દુનિયામાં કેટલા બધા વેંતિયા લોકો પેદા થાય છે, તે જાણવા માટે આ પુસ્તકનું વાચન બસ થશે. માબાપો અને શિક્ષકો આજ દિવસ સુધી જે માર્ગે ચાલતા હતા, તે માર્ગ બાળકને વિકસાવવાનો નહિ પરંતુ અવરોધવાનો હતો; એનાં બહુ સુંદર દૃષ્ટાંતો આ પુસ્તકમાંથી મળે છે. માતપિતાઓનો દુઃખી ઘરસંસાર બાળકના સમગ્ર જીવન ઉપર કેટલી નુકસાનકારક અસર કરે છે તે જાણવા માટે માબાપોએ આ પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવવાં જ પડશે. બાળકમાં જે ગુન્હાહિત વૃત્તિઓ સમાજને આજે દેખાય છે, તે વૃત્તિઓની પાછળ કયાં કયાં પ્રેરક બળો પડ્યાં છે તેનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવીન માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઘણો અચ્છો ઉકેલ આ પુસ્તક આપે છે. અને એટલા માટે આજના સમાજ-સુધારકો, ન્યાયાધીશો, પોલિસ ઉપરીઓ અને કેદખાનાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટોએ આ પુસ્તક વાંચ્યા વિના છૂટકો નથી. આજની નિશાળોના માસ્તરો સ્વતંત્ર શાળા કેવા પ્રકારની હોઇ શકે તે જાણવા ઇચ્છતા હશે, તો તેમણે આ પુસ્તક વાંચ્યા વિના નહિ ચાલે. તત્ત્વમીમાંસાની દુનિયામાં સ્વાતંત્ર્યની ફિલસુફી હજી ચોક્કસ સ્વરૂપ પકડી શકી નથી. તે સમયે આ પુસ્તકમાં રજુ કરાયેલી સ્વાતંત્ર્યની ફિલસુફી તત્ત્વમીમાંસાની દુનિયામાં એક નવીન પ્રકરણ બતાવે છે. માનસશાસ્ત્રે મનુષ્યના જીવનવિકાસમાં પોતાનો કેટલો હિસ્સો છે તે સ્થાપિત તો કર્યું છે; પરંતુ તેનો અમલ જીવનવિકાસનાં સ્થળોએ કેવી રીતે શક્ય બની શકે તેનો વ્યવહારૂ છતાં અત્યંત આદર્શવાળો ખ્યાલ આ પુસ્તક પૂરો પાડે છે.

આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી ઘણાઓને પુસ્તક-લેખનની પદ્ધતિ સર્વાંગે નહિ રુચે. નગ્ન સત્યો હમેશાં જ માણસને આકરાં લાગે તેવાં હોય છે. કેળવણી દ્વારા બાળકના વિકાસને સાચી દિશાએ દોરવાનું માર્ગદર્શન કરવા જતાં આ પુસ્તકના દૃષ્ટાંતે કેટલાંયે કડવાં અને નગ્ન સત્યો રજુ કરવાં પડ્યાં છે. જે વિચારોને આજ દિન સુધી આપણો સમાજ સ્પષ્ટ રીતે બહાર મૂકતાં બ્હીએ છે. તે વિચારોને તેટલાં જ ખુલ્લાં દૃષ્ટાંતો આપીને આ લેખકે આ પુસ્તકમાં રજુ કર્યાં છે. વાચક વિચારોની રજુઆતથી નહિ ભડકે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેટલે। આમાં અપાયેલાં દૃષ્ટાંતોથી ભડકશે. જે સમાજ વિચારો સેવતાં સંકોચાયો છે, તે સમાજ તેવા વિચારોને ઉગ્ર ઉદાહરણોથી રજુ થતાં જોઇ શકે નહિ તે સમજી શકાય તેવી વાત છે. પરંતુ આજ નહિ તો કાલે, આ નગ્ન સત્યોને સમાજે સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો જ નથી. આ પુસ્તકના લેખકે આવતી કાલે કરવાનું કામ આજે કર્યું છે. આટલા પૂરતો તે નિંદાય તો તેમાં પણ આશ્ચર્ય નથી.

આ પુસ્તકનો લેખક માનસશાસ્ત્રનો ઉંડો અભ્યાસી હોવા છતાં તેનો અંધ અનુયાયી નથી. માનસશાસ્ત્રના વિધવિધ પંથોને તેણે અવલોક્યા છે. બધાય પંથોમાંથી સત્યાસત્ય તારવવાની વિવેકબુદ્ધિ એનામાં છે, એથી કરીને કોઈ પણ એક નવીન સિદ્ધાંતથી વગર વિચાર્યો એ દોરવાઈ જતો નથી. નવીન માનસશાસ્ત્રનું જે સત્ય જ્યાં એને અપૂર્ણ લાગ્યું છે ત્યાં તે તેણે તેવી રીતે પ્રગટ કર્યું છે. જાતીયતાના આવેગને ઘણું મહત્ત્વ આપતા છતાં એક બે ઠેકાણે એ તત્ત્વને ઉતારી પાડી સત્તાના તત્ત્વને એણે મોખરે ધર્યું છે, એ હકીકત માનસશાસ્ત્રીઓ માટે ઘણી સૂચક છે.

આ પુસ્તક મારી દૃષ્ટિએ કેળવણીની દુનિયામાં નવીન સત્યો રજુ કરનારૂં પુસ્તક છે. સમાજમાં કોઇ પણ ધંધાદારી માણસ એવો નહિ માલૂમ પડે કે જેને થોડેઘણે અંશે પણ આ પુસ્તક ઉપકારક ન નીવડે. અલબત્ત આ પુસ્તકમાંથી લાભ ઉઠાવવા માટે માણસે જીવનની સંકુચિતતા છોડવી પડશે; પરંપરા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગત મેળવેલા ખ્યાલોને કાઢી નાખવા પડશે; સારા-નરસાના રૂઢ થઇ ગયેલા વિચારોને ઘડીભર કોરે મૂકવા પડશે; ધર્મની આસપાસ બાઝી ગયેલાં વહેમનાં અને રૂઢિઓનાં જાળાંને તોડી નાખવાં પડશે; અને એવું એવું તો ઘણુંયે ઊંધુંચત્તું કરવું પડશે; આટલી બધી ઉદાર અને શુદ્ધ મનોવૃત્તિ રાખીને વાંચનાર આ પુસ્તકને વાંચશે તો તેના અંગત તેમ જ સામાજિક જીવનમાં અજબ પરિવર્તન થઇ જશે.

શિક્ષકોને માટે તો આ પુસ્તક એક આશીર્વાદ રૂપ ગણાશે. આ પુસ્તકમાં રજુ કરાયેલા વિચારોને દૃષ્ટિ સમીપ રાખીને શિક્ષક પોતાનું શિક્ષણનું કામ કરશે, તો આવતી કાલની દુનિયા આજે છે તેના કરતાં અનેકગણી વધારે શુદ્ધ, પવિત્ર, સમજુ અને સુખી બનશે.

આ પુસ્તક 'મૂંઝવતાં બાળકો'ના અભ્યાસનું પરિણામ છે, અને તેટલે અંશે સમધારણ બાળકો ઉપર તેનો પ્રયોગ મર્યાદામાં રહીને થઈ શકવાનો છે, એ વાત વાંચનારે ભૂલવાની નથી.

મૂળ પુસ્તકના વિચારોનું જોશ આમાં મોળું થયેલું માલૂમ પડે તો તે બદલ સમાજ મને માફ કરશે.

હરભાઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂળ લેખકનો ઉપોદ્ઘાત

બર્નાર્ડ શૉ કહે છે: "કરી શકે છે તે કામ કરે છે. કરી શકતો નથી તે ભણાવે છે."

આ પુસ્તકને માટે આ બહુ જ બંધબેસતો ઉપોદ્ઘાત છે. આ લખી રહ્યો છું તે ક્ષણે જ ઉન્મત્ત આવેશોમાં ઉછર્યા કરનારા એક છોકરાનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો વૃથા પ્રયત્ન હું કરી રહેલો છું. મારી પોતાની મૂંઝવણમાંથી હું છટકી જાઉં છું અને માબાપોને માટે એક નિબંધ લખવા બેસું છું! સંભવિત છે કે માણસ જો પોતાના વિષય સંબંધે બધું જાણતો હોય તો પછી તે વિષય સંબંધે લખવાની જિજ્ઞાસા તેનામાં રહેતી નથી. અને માનસશાસ્ત્રમાં કોઈ પણ માણસ વધારે જાણકાર હોતો નથી. મનુષ્યજીવનનાં અંતરનાં બળો આપણાથી હજી તો ખૂબ ગુપ્ત રહેલાં છે. ફ્રૉઇડ જેવા વિભૂતિએ સજીવ કરેલું માનસશાસ્ત્ર ઘણું આગળ વધ્યું છે તે વાત સાચી. પરંતુ હજીયે તે છેક જ નવું શાસ્ત્ર છે, અને કોઇ એક અજ્ઞાત ટાપુના કિનારાનો નકશો આંકી રહેલું છે. પચાસ વરસ પછી આજના આપણા અજ્ઞાન તરફ તે વખતના માનસશાસ્ત્રીઓ કદાચ હસશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેળવણીનું ક્ષેત્ર છોડીને મેં બાલમાનસશાસ્ત્ર સ્વીકાર્યું છે ત્યારથી ઘર બાળી નાખનારાં, ચોર, જૂઠાં, વિકૃત, ખરાબ સ્વભાવનાં, કેવળ તરંગી જીવન જીવતાં, એવાં વિધવિધ બાળકોની સાથે મારે કામ કરવું પડ્યું છે. ચાર વરસના સતત કામ પછી મારી ખાતરી થઇ છે કે મનુષ્યજીવનને દોરનાર બળો સંબંધે પ્રમાણમાં હું નહિ જેવું જ જાણું છું. મારી એમ પણ ખાતરી થઇ છે કે માબાપોને પોતાનાં જ બાળકોની સાથે કામ કરવાનું હોય છે, છતાં તેઓ તો મારા કરતાં પણ ઘણું ઓછું જાણે છે. હું માનું છું કે ઘરે જે ખોટો વર્તાવ બાળકો તરફ રાખવામાં આવે છે તેને લીધે જ મોટે ભાગે બાળકોનો પ્રશ્ન મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ કારણથી જ માબાપોને ઉદ્દેશીને કંઇક કહેવાની હું હિંમત કરી શકું છું.

ઈશ્વરે માતાઓને માતૃત્વની લાગણી આપેલી હોય છે. દરેક બિલાડી, ગાય કે ઘોડી પોતાનાં બચ્ચાંની શારીરિક સંભાળ કેવી રીતે રાખવી તે જાણતી હોય છે. એક અભણ સ્ત્રી પણ શરીરથી તંદુરસ્ત બાળકને ઉછેરી શકે છે; પરંતુ કેમ્બ્રીજની ઉંચા ગુણ લઇને પાસ થયેલી ગ્રેજ્યુએટ સ્ત્રી પોતાના બાળકના માનસનો વિનાશ કરી શકે.

માતાઓને અને પિતાઓને દોષ દેવો તે પણ અન્યાય છે. બાળકનું માનસ શું છે તે કોઇ જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

15345

જાણતું હોતું નથી. બાળક ક્યાં જાય છે તેની કોઇને ખબર પડતી નથી. આખું જીવન કઇ તરફ ધસે છે તેની જ કોઇને ખબર નથી. શું આપણે સ્વર્ગમાં જઇએ છીએ? આપણે ફરીથી આ પૃથ્વી પર અવતરીએ છીએ? મૃત્યુ એ શૂન્યતાનું પ્રવેશદ્વાર હશે? નીતિના ક્ષેત્રમાં આપણે શું જાણીએ છીએ? સારા અને ખરાબનાં આપણાં ધોરણો ભૌગોલિક અને પાર્થિવ હોય છે. બે સ્ત્રી કરવી એ ઇંગ્લાંડમાં પાપ મનાય છે, પણ ઇજીપ્તમાં તે પાપ મનાતું નથી. નાસ્તિકોને બાળી નાખવા તે એક વખત સદ્ગુણ ગણાતો. 'ડેમ' શબ્દ એક વખત નરકમાં જવાનો પરવાનો ગણાતો. આપણે કહી શકીએ કે નીતિ સંકુચિત હોય છે. એક બગીચામાં રવિવારે બાળકોને દોડવા દેવામાં આવતાં નથી; બીજા બગીચામાં બાળકો ટેનીસ રમતાં હોય છે. હું 'નીતિ' શબ્દને સાચી વર્તણૂકના ધોરણના અર્થમાં વાપરું છું. પછી તે મૂળે ધાર્મિક હોય કે ન હોય. એક ધર્મચુસ્ત માણસની માફક જ એક નાસ્તિક માંણસ પણ નીતિનો એકાદ કાયદો પોતાના કુટુંબ ઉપર પરાણે લાદીને કુટુંબનો સદંતર વિનાશ કરી શકે છે.

દરેક માબાપ પોતાનાં બાળકોનો વિનાશ કરે છે એમ કહેવું તે અર્થહીન લખાણ લખ્યા બરાબર ગણાય. સમધારણ બાળક પોતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યક્તિત્વને સહેલાઇથી અને પ્રમાણમાં સરળતાથી આગળ લાવવાના પ્રયત્નો કરે જ છે. સહન કરવાનું તો કોઇ વિશિષ્ટ બાળકને જ હોય છે. એક કુટુંબમાં એક છોકરો ફૂટબોલ રમે છે અને આનંદમાં જીવન જીવે છે, જ્યારે તેનો ભાઈ રમતમાં ગલોટિયું ખાઈ જવાની બીકે તરંગમાં જ પડ્યો રહે છે. આ બાબતનો ઉકેલ કરવા જેટલું માનસશાસ્ત્ર આગળ વધ્યું નથી. એક છોકરાને ગોલ્ફની રમત ગમે છે જ્યારે બીજાને ટપાલની ટિકિટો એકઠી કરવાનો શોખ છે. આમ શા માટે હોય છે તે સંબંધમાં માનસશાસ્ત્ર કહી શકતું નથી. આનો ખુલાસો કરવાના પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ એનું પણ કશું કારણ નથી. આપણે જે કંઇ કરીએ છીએ તે બરાબર અમુક કારણોને લીધે જ કરીએ છીએ, એમ જો આપણે જાણી જઇએ તો તો જીંદગી કંટાળાભરેલી થઇ જાય. મેં મારી નિશાળ માટે કાળા અને નારંગી રંગો પસંદ કર્યા; લીલા અને ધોળા શા માટે પસંદ ન કર્યા તે જાણવાની મને જિજ્ઞાસા નથી.

ત્યારે માનસશાસ્ત્રનો પ્રદેશ કયો? હું 'સુધારણા' શબ્દ સૂચવું છું. નારંગી કે કાળો રંગ પસંદ કરવાની મારી પડેલી ટેવને સુધારવા હું માગતો નથી. બીડી પીવાની મારી ટેવમાંથી સુધરી જવા હું ઇચ્છતો નથી. દારૂની બાટલીના મારા શોખમાંથી કોઇ પણ પૃથક્કરણશાસ્ત્રી મને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુધારી લે તેમ હું ઇચ્છતો નથી. ઢોલ ઉપર અવાજ કરી રહેલા બાળકને સુધારવાનો કોઇ પણ શિક્ષકને અધિકાર નથી. જે સુધારણાનો અમલ કરવાનો રહે છે, તે સુધારણા તો દુઃખની સુધારણા છે.

જે બાળક દુઃખી છે તે જ ખરા અર્થમાં મૂંઝવતું બાળક છે. તેને પોતાની જાત સાથે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હોય છે, અને પરિણામે દુનિયાની સામે પણ તે સતત યુદ્ધમાં પડેલું હોય છે. 'મૂંઝવતા વડીલ'ની પણ તે જ દશા હોય છે. કોઈ પણ સુખી પુરુષ કોઇ સભામાં કદી વિક્ષેપ નાખતો નથી, લડાઇનો કદી ઉપદેશ કરતો નથી, કે સીદીને બિન-કાયદે મારી નાખતો નથી. કોઇ પણ સુખી સ્ત્રી પોતાના ધણી કે બાળકો ઉપર વિના કારણ ચીડાયા કરતી નથી. કોઇ પણ સુખી માલિક તેના નોકરોને બ્હીવડાવીને ભગાડતો નથી. કોઇ પણ સુખી માણસે કોઇ દિવસ ખૂન કર્યું હોતું નથી કે ચોરી કરી હોતી નથી.

બધા ગુન્હાઓ, બધા તિરસ્કારો અને બધી લડાઇઓને એક 'દુઃખ' શબ્દની અંદર સમાવી શકાય. આવું દુઃખ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્ય જીંદગીનો કેવી રીતે વિનાશ કરે છે તે બતાવવાનો આ પુસ્તક પ્રયત્ન કરશે.

એ. એસ. નીલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂંઝવતું બાળક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ પહેલું

સારૂં અને ખરાબ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધી કોમોને વર્તનનું એક ધોરણ હોય છે. "આ સારૂં છે; તે ખરાબ છે." લડાયક કોમમાં બહાદુરી સારી ગણાય છે, ભીરુતા ખરાબ ગણાય છે. કોઈ સંકુચિત ધાર્મિક પંથમાં સોગંદ ખાવા ખરાબ ગણાય છે, શ્લોકો ગાવા સારૂં ગણાય છે. આપણે એમ કહી શકીએ ખરા કે વર્તનના કેટલાએક નિયમો તમામ કોમોને માટે સર્વસામાન્ય હોઇ શકે છે. એકાદ ચાઇનીઝ મંડળ, એકાદ ફૂટબોલ રમનારાઓનું ટોળું અને એક ઐક્યપરિષદ્ એ ત્રણેયને માટે ખૂન કરવું, ચોરી કરવી, જૂઠું બોલવું કે નિંદા કરવી એ ખરાબ છે, વગેરે પ્રકારના નિયમો તો સર્વસામાન્ય હોય. છતાંયે આ બધામાં સાપેક્ષતા તો આવે જ છે. કોઇ રાષ્ટ્રીય ટોળું લડતના માણસોને મારી નાખવામાં અને વિજયથી બીજાના પ્રદેશોને ચોરી લેવામાં ખોટું ગણતું નથી. ધાર્મિક ટોળાએ તો જાન લેવા સુધીનું કામ કર્યાનું જાણમાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારૂં કામ બ્રિટન અને તેની આસપાસનાં બાળકોની સાથેનું હોય છે. જે મંડળોમાંથી આ બાળકો આવે છે તે મંડળો નીતિની બાબતમાં એક મોટા મંડળના વિભાગો જેવાં જ છે. જર્મન માતા, અંગ્રેજ માતા અને ફ્રેંચ માતા પોતાનાં બાળકોને લગભગ એકસરખી રીતે જ ઉછેરતી હોય છે. જે સારાપણાનો ખ્યાલ લંડનમાં અને વિયેનામાં છે, તે જ ખ્યાલ બર્લિનમાં અને પારી-સમાં પણ છે.

યુરોપમાં એક સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે માણસ જન્મથી જ પાપી છે, અને તેને સારો બનવાની તાલીમ મળવી જોઈએ. ક્રિશ્ચન દેવળો આ શ્રદ્ધાને જાહેર રીતે વ્યક્ત કરે છે. ગોલ્ડર્સ ગ્રીનવાળા સૂચક ચિન્હોથી પ્રગટ કરે છે. દેવળ એમ બૂમ મારે કે આપણે કંગાલ પાપીઓ છીએ ત્યારે ગોલ્ડર્સ ગ્રીનવાળા વળી એમ બૂમ પાડે કે આપણે ખરાબ શોખ લઈને જન્મેલા છીએ. એક પાદરી અને ચાંખડીઓ પહેરીને ચાલતો માથાનો ફરેલ શિક્ષક (હું પોતે ચાંખડીઓ પહેરૂં છું.) બન્ને 'બાળકને પ્રકાશ તરફ દોરવું જ જોઈએ.' એ બાબતમાં તો સંમત હોય છે. આ પ્રકાશ એક ક્રુસનો પ્રકાશ છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે કોઇ ઝાંખી પડેલી છાપનો ઝાંખો પ્રકાશ છે તેની પરવા નથી! હેતુ એક જ છે: બાળકને ઉંચે લેવાનો. બાળક માટેનું એનું પરિણામ પણ એક જ છે: દુ:ખ અને માનસિક રોગ!

બાળક પાપ લઇને જન્મે છે, એ બાબતમાં દેવળસંસ્થા અને શાળાસંસ્થા બન્ને સંમત થાય છે, એટલે પછી આવી મોટી પ્રમાણભૂત સંસ્થાઓની સાથે ઇંગ્લાંડનાં માબાપો સંમત ન થાય એવી આશા આપણે શી રીતે રાખી શકીએ? દેવળ કહે છે: "જો તમે પાપ કરશો તો તમને શિક્ષા કરવામાં આવશે." માબાપ કહે છે: "એ કામ જો તમે ફરીથી કરશો તો મારે મારો જોડો વાપરવો પડશે." બન્ને સંસ્થાઓ ભય દ્વારા બાળકને ઉંચે લેવાના પ્રયત્નો કરી રહી છે. 'પ્રભુનો ભય એ જ ડહાપણની શરૂઆત છે.' પરંતુ ઘણી વખત આ 'ભય' જ ચિત્તભ્રમના રોગની અને ગુન્હાની શરૂઆત બની જાય છે.

ઘણી વખત કોઇ માબાપ મને કહે છે કે મારો છોકરો ખરાબ શા માટે થાય છે તે મને સમજાતું નથી. "હું તેને સખતમાં સખત શિક્ષા કરૂં છું અને મારી ખાત્રી છે કે મારા ઘરમાં તો કશાં જ ખરાબ દૃષ્ટાંતો તેણે કદી જોયાં નથી." જો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળકોને ઈશ્વરની કે સોટીની બીક દ્વારા સારાં થવાની કેળવણી આપવામાં આવી હોય છે તેમની સાથે મારે કામ લેવાનું હોય છે. મારૂં કામ નિષેધાત્મક છે, કારણ કે મારે તો ભણેલાંઓને નહિ ભણેલાં કરવાનાં રહે છે.

ખરાબ છોકરાથી થાકેલો પિતા નીતિની પોતાની કાયદાપોથીના સારાસારનો કદી વિચાર જ કરતો નથી. એ તો બૂમ મારે છે કે બાળકને માટે અમારાથી થઇ શકે તેવું સારામાં સારૂં અમે કર્યું છે. આમાંથી એવી માન્યતા જન્મે છે કે બાળક જ ભૂલમાં છે. બાળક જાણી જોઇને ખરાબ કરે છે તેમ ગણી લેવામાં આવે છે. કેળવાયલાં માબાપો બાપદાદાના સંસ્કાર-વારસાની વાતો જરૂર કરશે!

સત્ય છે એમ હું ન કહી શકું, પરંતુ મારી સજ્જડ ખાત્રી તો છે તેમ જાહેર કરી શકું છું, કે બાળક કદી ખોટે માર્ગે હોતું નથી. જે કિસ્સાઓની સાથે મારે કામ લેવું પડ્યું છે તે બધાય આડે માર્ગે દોરવાયલી બાળકેળવણીનાં દૃષ્ટાંતો માલૂમ પડ્યાં છે.

એક પ્રજા તરીકે આજે આપણે માનીએ છીએ કે મનુષ્ય 'ઇચ્છા'નું પ્રાણી છે. બ્રિટનની ૯૯ ટકા વસ્તી કહેશે કે કોપેને જો પોતાની ઇચ્છા વાપરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોત તો તે ખૂની ન બની શક્યો હોત. મનુષ્ય સારું કે ખરાબ કરવાની ઇચ્છા ધરાવતું એક પ્રાણી છે, એવી માન્યતા ઉપર જ ગુન્હાનો કાયદો રચાયેલો છે. ગયે અઠવાડિયે સ્ત્રીઓનાં લૂગડાં ઉપર શાહી છાંટવા માટે લંડનમાં એક માણસને કેદમાં નાખવામાં આવ્યો. આ શાહી છાંટનાર માણસ સમાજને મન એક દુષ્ટ રેઢિયાળ માણસ જણાયો; જો તેણે ઇચ્છ્યું હોત તો તે સારો થઇ શક્યો હોત એમ પણ સમાજે માન્યું. એક માનસ-શાસ્ત્રીને મન આ બિચારો ગરીબ, ભ્રમિત, રોગી મનનો માણસ છે. તે એક એવા પ્રકારનું સૂચક કામ કરે છે કે જેના અર્થની તેને કશી જ ખબર નથી. કોઇ સુશિક્ષિત સમાજ આ માણસને મૃદુતાથી ડૉક્ટર પાસે લઇ ગયો હોત.

અજ્ઞાત મનના માનસશાસ્ત્રે બતાવી આપ્યું છે કે આપણાં ઘણાં મોટાં કામોની પાછળ કોઈ છૂપું કારણ પડેલું છે. આ કારણને લાંબી અને વિસ્તારવાળી પૃથ્થક્કરણની પદ્ધતિ સિવાય આપણે પકડી શકતા નથી. અજ્ઞાત મનના ઉંડામાં ઉંડા ભાગોને તો કોઈ પૃથ્થક્કરણ પણ પહોંચી શકતું નથી. આપણે અમુક રીતે વર્તીએ છીએ અને **તેમ શા માટે વર્ત્યા તે આપણે જાણતા નથી.**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હમણાં જ માનસશાસ્ત્ર ઉપરનાં મારાં કેટલાંયે પુસ્તકોને મેં એક બાજુએ મૂક્યાં અને કોતરકામ હાથ ધર્યું. આમ શા માટે કર્યું તે હું જાણતો નથી. કોતરકામને બદલે શાહી ઉડાડવાનું કામ મેં હાથ ધર્યું હોત તો તે પણ શા માટે કર્યું તેયે ન જાણત. કોતરકામ સામાજિક છે તેથી હું માનવંતો શહેરી ગણાઉં છું; શાહી ઉડાડવાનું કામ સમાજ-વિરોધી છે તેથી બીજો માણસ ધિક્કારાયેલો ગુન્હેગાર ગણાય છે. શાહી ઉડાડનાર અને મારી વચ્ચે એક તફાવત છે ખરો. હું જાણીબૂઝીને હાથકામને પસંદ કરૂં છું, પણ પેલો માણસ શાહી ઉડાડવાનું કામ કેમ પસંદ કરે છે તેનું તેને જ્ઞાન નથી. હાથકામમાં મારાં જ્ઞાત અને અજ્ઞાત બંને મન એક થઇને કામ કરતાં હોય છે. શાહી ઉડાડવામાં જ્ઞાત મન અને અજ્ઞાત મન વચ્ચે તકરાર હોય છે. આવા ઘર્ષણના પરિણામે જ અસામાજિક વર્તન થઇ જાય છે. અસામાજિક વર્તન આવું ઘર્ષણ ટાળવા માટેની એક જાતની સમાધાની હોય છે.

અગિયાર વરસનો હુશિયાર બુદ્ધિશાળી અને પ્રેમાળ મારો એક વિદ્યાર્થી શાંતિથી બેસીને વાંચ્યા કરતો હોય છે. એકાએક તે કૂદકો મારે છે, ઓરડામાંથી બહાર દોડી આવે છે, અને ઘરને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગ લગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એક સખત આવેશે તેને જકડી લીધો છે. આ આવેશ ઉપર તે કશો જ કાબૂ ધરાવતો નથી. આગળના ઘણા શિક્ષકોએ ઉપદેશ આપીને અને સોટી બતાવીને તેના આવેશો ઉપર સંયમ લાવવાનું અને તેની વૃત્તિ પ્રમાણે ચાલવાનું શીખવા માટે તેને પ્રોત્સાહિત કરેલો, પરંતુ તેનો આવેશ અંકુશમાં ન આવી શકે તેટલો બળવાન હતો. તે ખરાબ છોકરો ન હતો; તે એક માંદો છોકરો હતો. આ છોકરાને ક્યાં ક્યાં બળાબળોએ આવો માંદો બનાવ્યો તેનો ઇતિહાસ આગળ જતાં હું તમને કહીશ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ બીજું

પાપ કે માંદગી ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે આપણે એક બચ્ચા તરફ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે જે રીતે કોબીના કાંદામાં કે વાઘના બચ્ચામાં ખૂરાઈ નથી હોતી તે રીતે જ તે બચ્ચામાં ખૂરાઈ નથી. બાળક પોતાની સાથે પ્રાણબળ લઈને જન્મે છે. તેની ઇચ્છા એટલે કે તેની અજ્ઞાત ઊર્મિ જીવવાની હોય છે; તેનું પ્રાણ-બળ તેને ખાવા તરફ, પોતાના શરીરને તપાસવા તરફ અને પોતાની ઈચ્છાઓને સંતુષ્ટ કરવા તરફ ખેંચે છે. ઈશ્વરી ઇચ્છાને તે અધીન બને છે. પરંતુ મોટેરાંને મન તો બાળકમાં રહેલી ઈશ્વરની ઈચ્છા તે સેતાનની ઈચ્છા હોય છે. તેથી જ એવું બને છે કે દરેક માબાપ પોતાના બાળકને કેવી રીતે જીવવું તે શીખવવા માંડે છે. બહુ જ થોડા વખતમાં નિષેધોની એક લાંબી હારમાળાની સામે આવીને બાળકે ઉભા રહેવું પડે છે. 'આ તોફાન છે.' 'આ ગંદું છે.' 'આ સ્વાર્થી છે.' ઈશ્વરનો મૂળ અવાજ આ રીતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપદેશના અવાજની સાથે મળી જાય છે. પહેલા અવાજને કેવળ સેતાનનો અવાજ ગણે છે અને નીતિના ઉપદેશના અવાજને ઈશ્વરનો અવાજ ગણે છે. મારી ખાતરી થતી જાય છે કે આ નામોની અદલાબદલી કરી નાખવી જોઇએ. હું માનું છું કે નીતિનો ઉપદેશ જ બાળકને ખરાબ બનાવે છે. હું જોઇ શકયો છું કે ખરાબ છોકરાને મળેલા નીતિના ઉપદેશનો હું કચ્ચરઘાણ વાળી નાખું છું ત્યારે જ તે છોકરો સ્વતઃ જ સારો છોકરો બની જાય છે.

મોટેરાંઓને માટે નૈતિક શિક્ષણની જરૂર હશે; જો કે મને તો એમાં પણ શંકા છે. બાળકોને માટે તો નીતિના ઉપદેશની કશી જ જરૂર નથી. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તે ખોટું પણ છે: એક નાના બાળકને નિસ્વાર્થી કહેવું તે ખોટું છે. દરેક બાળક અહંપ્રિય હોય છે. આખી દુનિયા એને મન પોતાની હોય છે. ઇચ્છા કરવાની તેની શક્તિ ઘણી મજબૂત હોય છે. તે માત્ર ઇચ્છા કરે છે, અને પૃથ્વીનો રાજા બની જાય છે. જ્યારે તેની પાસે નારંગી હોય છે ત્યારે તેની એક માત્ર ઇચ્છા તેને ખાવાની હોય છે. પણ તેની મા તેના નાના ભાઇ સાથે નારંગીનો ભાગ પાડવાનું પ્રોત્સાહન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપે છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે છોકરો તેના નાના ભાઇને તિરસ્કારતાં શીખે છે. પરોપકારવૃત્તિ બહુ મોડી આવે છે. બાળકને જો નિસ્વાર્થી બનવાનું શીખવવામાં ન આવે તો તે વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે આવે છે જ. પણ બાળકને જો નિસ્વાર્થી બનવાનું શીખવવામાં આવે તો તો કદાચ આ વૃત્તિ આવે પણ નહિ. પરોપકારવૃત્તિ એ ઉપર ઉપર ચડતી જતી સ્વાર્થવૃત્તિ માત્ર છે. પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિને સંતોષતાં જતાં બીજાંઓને પણ ખુશી રાખનારો માણસ ખરો પરમાર્થી છે.

બાળકની સ્વાર્થવૃત્તિ દબાવીને માતા એ સ્વાર્થવૃત્તિને વધારે મજબૂત બનાવે છે. બાળકના અજ્ઞાત મનમાં અસંતોષ પામેલી ઇચ્છા રહી જાય છે. જે બાળકને નિસ્વાર્થી રહેવાનું શીખવવામાં આવે છે, તે જ બાળક જીંદગીભર સ્વાર્થી રહેવાનું છે. આ રીતે જોઇએ તો નીતિનું શિક્ષણ પોતાના જ ઉદ્દેશને નિષ્ફળ બનાવે છે.

આ પ્રમાણે જ જાતીયતાના પ્રદેશમાં પણ સમજવું. બાળપણમાં મૂકેલા નીતિના નિષેધો બાળકને જાતીયતામાં વધારે ઉંડો રસ લેતું કરે છે. નિશાળની છોકરીઓને અશ્લીલ પોસ્ટકાર્ડો બતાવવા માટે, શાહી ફેંકવા માટે, રસ્તામાં ખિસ્સાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાતરવા માટે વગેરે પ્રકારનાં બાલિશ જાતીયતા સૂચક કામો કરવા માટે જે જે લોકોને પકડવામાં આવ્યા હોય છે તે લોકો બિચારા મોટે ભાગે નીતિમાન માતાઓનાં ફરજંદો હોય છે. તદ્દન નિર્દોષ શોખને અથવા તો બાળપણના બાલિશ કામને ભયંકર પાપનું બિરુદ આપવામાં આવે છે. બાળક પોતાની બાલિશ જિજ્ઞાસાને દાબી દે છે. આ જિજ્ઞાસા અજ્ઞાત મનમાં પડી રહે છે, અને આગળ જતાં કાં તો પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં અથવા તો મોટે ભાગે સૂચક સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. સેલ્ફરીજમાંથી હાથપેટીઓ ઉંચકતી બાઇનું કૃત્ય આ રીતે જ બાળપણના નૈતિક શિક્ષણના પરિણામે પોતે જે દમન કરેલું તેના ફળ રૂપે સૂચક સ્વરૂપમાં બહાર આવેલું હોય છે.

આ બધા લોકો બિચારા દુ:ખી લોકો હોય છે. અસામાજિક થવું એ મનુષ્યના સ્વભાવમાં નથી. ખુદ અહં પોતે જ સમધારણ માણસને સામાજિક બનાવવાને માટે પૂરતો ગણાય. ચોરી કરવી એટલે જ પોતાના સમૂહનો અણગમો વહોરી લેવો. અને સમૂહઆવેગ આપણામાં ઘણો મજબૂત હોય છે. બહુ જ થોડાં સ્ત્રી અને પુરુષો ચાલુ ફેશનથી વિરુદ્ધ જઇ પોતાના પોશાકો બદલી શકે છે. આપણા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાડોશીઓની સાથે બરોબરિયા થઇને ઉભા રહેવું એ મનુષ્યજીવનનું અત્યંત બળવાન તત્ત્વ હોય છે. કોઈ આથી પણ વધારે બળવાન તત્ત્વ જ આપણને અસામાજિક બનાવી શકે.

આ બળવત્તર તત્ત્વ કયું છે? પોતાની જાતને વફાદાર રહેવાની ઇચ્છા તે આ તત્ત્વ છે. જે જાતને ઇશ્વરે બનાવી છે અને જે જાતને નૈતિક કેળવણીએ ઘડી છે, એ બેની વચ્ચે જ્યારે ઘર્ષણ શરૂ થાય છે અને એ ઘર્ષણ જ્યારે કડવાશની હદે પહોંચે છે ત્યારે અહંતા પોતાના બાલિશ સ્વરૂપે પાછી ફરે છે. સમાજનો અભિપ્રાય પછી ગૌણ સ્થાન લેવા માંડે છે. પોલિસ અદાલતમાં કે છાપાંઓમાં ખુલ્લા થવાની ભયંકર શરમ લોકમતભીરુ જાણતો હોય છે. પરંતુ લોકમતભીરુતાની બીક એટલી બધી મજબૂત નથી હોતી કે તે અહંતા પોષવાની બાળપણની ઇચ્છાઓને રોકી શકે. ઘણા પૃથક્કરણને અંતે માલૂમ પડ્યું છે કે લોકમતભીરુતા સુખ શોધવાની ઇચ્છાની સૂચક માત્ર છે. પરંતુ કોઇ પણ ઇચ્છાની સૂચક તૃપ્તિ મૂળ ઇચ્છાને કદી પણ સંતોષી શકતી નથી; અને તેથી તેનો ભોગ થઇ પડેલો માણસ અર્થાત પોતાના પ્રયત્નોનું પુનરાવર્તન કર્યા જ કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ હકીકતનું દૃષ્ટાંત આપવાથી અતૃપ્ત ઇચ્છા અને તેમાંથી ફલિત થતાં પરિણામોની ક્રિયા વધારે સ્પષ્ટ થશે.

સાત વરસનો બીલી મારી નિશાળમાં આવ્યો. તેનાં માબાપે મને કહેલું કે તે ચોર છે. તેને આવ્યાને હજી તો એક અઠવાડિયું નહિ થયું હોય ત્યાં તો મારા એક શિક્ષકે આવીને મને કહ્યું: “ મારા સૂવાના ઓરડામાંના ટેબલ ઉપરથી મારૂં સોનાનું ઘડિયાળ ગુમ થયું છે. ” મેં મારા ગૃહપતિને ઘડિયાળના સંબંધમાં તે પોતે કંઈ જાણે છે કે કેમ તે પૂછ્યું. ગૃહપતિએ મને કહ્યું: “ ઘડિયાળના સાંચાકામથી રમતાં બીલીને મેં જોયો હતો. એ ઘડિયાળ કયાંથી લાવ્યો છે એમ મેં તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે મને કહેલું કે પોતાના ઘરના બગીચામાં ઘણા ઉંડા ઉંડા કાણામાંથી તેને તે હાથ લાગ્યું હતું. ”

બીલી પોતાની બધી વસ્તુઓને ટ્રંકમાં તાળું દઇને રાખતો તે હું જાણતો હતો. મારી ચાવીઓમાંની એક ચાવી લાગુ કરીને મેં તેની પેટી ઉઘાડી. અંદર જોઉં છું તો હથોડી અને છીણી વતી કટકેકટકા કરી નાખેલું પેલું સોનાનું ઘડિયાળ પડેલું હતું. ટ્રંકને મેં પાછું તાળું દઇ દીધું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને બીલીને બોલાવ્યો. મેં તેને પૂછ્યું: "તેં એંડરસનનું ઘડિયાળ ભાળ્યું છે?"

મોટી નિર્દોષ આંખો વડે મારી સામે જોઇને એણે કહ્યું: "ના. કયું ઘડિયાળ?"

હું અર્ધી મિનિટ સુધી તેની સામે જોઇ રહ્યો. પછી કહ્યું: "બીલી, બાળકો કયાંથી આવે છે તે તું જાણે છે?" તે રસપૂર્વક મારી સામે જોઇ રહ્યો અને પછી કહ્યું: "હા; આકાશમાંથી આવે છે." મેં હસીને જવાબ આપ્યો: "અરે ના રે, ના! તું પોતે જ તારી માતાના ઉદરમાં હતો, અને જ્યારે મોટો થયેલો ત્યારે બહાર આવેલો."

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના બીલી પોતાની ટ્રંક પાસે ગયો; ટ્રંક ઉઘાડી અને તોડી નાખેલું ઘડિયાળ મારા હાથમાં મૂકયું. ચોરી કરવાની તેની વૃત્તિ સુધરી ગઇ હતી, કારણ કે એ તો માત્ર સત્યને જ ચોરતો હતો. તેના મોઢા ઉપરથી ગભરાટ અને ચિંતા દૂર થયાં અને તે વધારે સુખી બનવા માંડ્યો. બીલીનો કિસ્સો અહીં રજુ કરવામાં મારો હેતુ એ છે કે ગુન્હાહિત જીંદગીની શરૂઆત ઘણી વખત એક માતાના હડહડતા જૂઠાણામાંથી થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ નાટકી રીતે થયેલો સુધારો કેવળ જાદુઇ છે તેમ માનવાની લાલચ સામાન્ય વાંચનારને થઇ જશે; પણ તે જાદુઇ નથી. બાળક જ્યારે ઘરમાંના કોઇ ઉંડા કાણાની વાતો કરતું હોય ત્યારે સંભવ છે કે પોતાની જીંદગી જે ઉંડી ખાઇ-માંથી શરૂ થઇ તે સંબંધે અજ્ઞાત રીતે તે વિચાર કરતું હોય છે. વળી હું જાણતો હતો કે આ છોકરાનો બાપ થોડાંએક કૂતરાંઓ પાળતો. ગલુ-ડિયાં કેવી રીતે અવતરે છે એ તો બીલીએ જોયું હોવું જ જોઇએ. અને તેમાંથી અવશ્ય બાળકોના ઉદ્દભવસ્થાન સંબંધેનું અનુમાન પણ તેણે કર્યું જ હોવું જોઇએ. માતાનાં ભયપ્રેરિત જૂઠાણાંએ પોતે બાંધેલી માન્યતાનું દમન કરવા તરફ છોકરાને પ્રેર્યો હશે; અને પછી સત્ય શોધ-વાની આ તેની ઇચ્છાએ આવા સૂચક સંતોષનું સ્વરૂપ પકડ્યું હશે. સૂચક રીતે કહીએ તો આ છોકરો માતાઓની ચોરી કરતો હતો, અને માતા-ઓની અંદર શું રહેલું છે તે જોવા માટે તેને ઉઘાડી રહ્યો હતો. મારો એક બીજો વિદ્યાર્થી આ જ કારણને લીધે ટેબલનાં ખાનાંઓ ઉઘાડઘાલ કર્યા જ કરતો.

અહીં આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઇએ છીએ કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોરી એ છૂપા વેશમાં નૈતિક કામ કેવી રીતે હોઇ શકે છે. અને ખરેખર સત્યને શોધવા માટે પ્રયત્ન કરવો એ પ્રશંસનીય અને નૈતિક કર્મ જ છે. સત્યની શોધ માટેનું આ નૈતિક અન્વેષણ અનૈતિક ચોરીમાં બદલાઇ ગયું તેનું કારણ તો માબાપોએ જૂઠાણાં દ્વારા આપેલું નૈતિક (!) શિક્ષણ જ હતું. જૂઠું બોલવું એ જેટલે અંશે પ્રભુનો દ્રોહ છે તેટલે જ અંશે બાળકનો દ્રોહ છે.

મનુષ્યજીવનમાં પૂર્ણતા તરફ જવાની ઊર્મિ રહેલી છે. કુઇનું કથન "રોજ હું વધારે ને વધારે સારો થતો જાઉં છું." એ સર્વમાન્ય ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. સંપૂર્ણ થવાની ઇચ્છા જો વાસ્તવિક જિજ્ઞાસાઓને જ વળગી રહે–દાખલા તરીકે સારો કારીગર બનવાની ઇચ્છા કે સારો સંગીતી બનવાની ઇચ્છા કે સારો જ્ઞાનવાન બનાવાની ઇચ્છા– તો તે ભવ્ય ગણી શકાય. પરંતુ કમભાગ્યે સામાન્ય ઇચ્છા તો ચોક્કસ વર્તણૂકની મર્યાદામાં બંધાઇ જવા તરફ ઢળતી હોય છે. આ ઉપરાંત આ ઇચ્છા અન્યમાં આરોપિત પણ થઇ જાય છે; અને આપણે જોઇએ છીએ કે સંપૂર્ણ બનવાની મોટેરાંઓમાં રહેલી આ ઇચ્છા બીજાંઓને વધારે સારાં બનાવવાની ઇચ્છામાં ફેરવાઇ જતી હોય છે.

Gurukula Library

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Gurukula Library Kangri
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધાયે ઉપદેશકો અને શિક્ષકો બીજા માણસને સંપૂર્ણ બનાવવાના પ્રયત્નો કરે છે, પરંતુ છૂપો હેતુ તો પોતાની જાતને જ સંપૂર્ણ બનાવવાનો હોય છે. તેઓ પોતાની ઇચ્છાઓને અન્યમાં આરોપિત કરતા હોય છે. તેમને લાગે છે કે પોતે તો દુષ્ટ પાપીઓ છે, પરંતુ પોતાની જાત સંબંધે આવું કડવું સત્ય સ્વીકારવાની તેમનામાં શક્તિ નથી. પરિણામે તેઓ પ્રામાણિકપણે માનતા હોય છે કે પોતાનો પાડોશી પાપી છે અને તેને પશ્ચાત્તાપને માર્ગે વાળવો જોઇએ.

નીતિવાન અને શિસ્તપ્રિય લોકો પોતાની અપૂર્ણતાને ઝાંખી રીતે પણ ભાગ્યે જ સમજી શકતા હોય છે. નાનકડી જાતીય કુટેવ માટે પોતાના બાળકને શિક્ષા કરનારી માતા હમેશાં જાતીયતા તરફ ગંદી વૃત્તિ ધરાવનારી હોય છે. બીજાના પૈસા ગળી જઇને પછી ન્યાયાધીશ થઇ બેઠેલો માણસ પૈસા ચોરી જનારા બીજા માણસ તરફ પ્રામાણિકપણે ક્રુદ્ધ થાય છે. આપણા નગ્ન આત્માઓનો સામનો કરવાની આપણામાં હિંમત નથી હોતી તેથી જ આપણે નીતિના ઉપદેશકો બનીએ છીએ. ક્રાઇસ્ટ સામાન્ય માણસો અને પાપીઓની ભેગો ભટકતો કારણ કે તે જાણતો હતો કે એ લોકોના કરતાં પોતે વધારે સારો નથી કે વધારે ખરાબ પણ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આત્મલક્ષી દૃષ્ટિથી કહીએ તો બાળકોની આપણી દોરવણી એ આપણી જાતની જ દોરવણી હોય છે. અજ્ઞાત રીતે આપણે આપણી જાતને બાળકો સાથે ઓતપ્રોત કરી દઈએ છીએ. જે બાળકને આપણે સૌથી વધારે ધિક્કારીએ છીએ તે હમેશાં આપણી જાતને સૌથી વધારે મળતું આવતું હોય છે. જે બાબતોનો આપણે આપણી જાતમાં તિરસ્કાર કરીએ છીએ તે જ બાબતોનો આપણે બીજામાં તિરસ્કાર કરીએ છીએ. આપણામાંનો દરેકદરેક માણસ પોતાની જાતને ધિક્કારનારો છે. તેને જ પરિણામે બાળકોને હાથકડી, ફટકા, નિષેધો અને નીતિના ઉપદેશો મળ્યા કરે છે.

આપણે જાતને ધિક્કારનારા શા માટે છીએ ? એ એક ઝેરી કૂંડાળું છે. ઈશ્વરે બક્ષેલી કુદરતને સુધારવાનો આપણાં માબાપોએ પ્રયત્ન કર્યો. આપણી વૃત્તિઓ અને આપણું શિક્ષણ એટલે કે ઈશ્વર અને અંતરાત્મા વચ્ચે હમેશાં ચાલી રહેલો કજિયો. આ કજિયો નવીન પ્રજાને આપણે સુપ્રત કરીએ છીએ. સૈકાઓ સુધી માણસે સંપૂર્ણતાનો ઉપદેશ હવામાં કર્યો. અમરત્વમાં આપણી શ્રદ્ધા એ ખરી રીતે અહંતાનું સ્વરૂપ છે. "આ જીંદગીમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચવામાં હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Gurukula Library Kangri

નિષ્ફળ ગયો છું; કદાચ આવતી જીંદગીમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચી શકીશ."

છેવટે મૂળગત પાપ તો હશે જ. કાંઇ નહિ તો સંપૂર્ણતા શોધવાનું કે આદર્શો રચવાનું મૂળગત પાપ હશે જ. આદમે સારા નરસાનું જ્ઞાન કરાવનારા ઝાડનું ફળ ચાખ્યું. એટલે જ એણે પોતે સારા અને નરસાનું ધોરણ પોતાને માટે નક્કી કર્યું: એટલે કે નીતિવાન અને આદર્શવાદી બન્યો. આદર્શવાદ એ મનુષ્યજાતને માટે શાપ છે. એણે જ દુનિયામાં મોટાં દુઃખો પેદા કર્યાં છે. આદર્શવાદ જ અનીતિને પોષે છે. આદર્શવાદ જ બાળકને ભવ્યતાથી ઉછરવાની ના કહે છે. એ તો કોઇ બંધિયાર બાગના છોડની માફક ભવ્યતામાં ઉછરવાની ફરજ પાડવા મથે છે.

થોડા વખત પહેલાં મેં એક નવીન શાળાની મુલાકાત લીધી હતી. સવારના પહોરમાં એક પાદરીનો ઉપદેશ સાંભળવા માટે લગભગ સો છોકરા છોકરીઓ એકઠાં થયાં હતાં. પાદરી ગંભીરતાથી વ્યાખ્યાન આપી રહ્યો હતો અને ક્રાઇસ્ટને સાંભળવા તૈયાર રહેવાનો ઉપદેશ કરી રહ્યો હતો. આ વ્યાખ્યાન સંબંધે મારો અભિપ્રાય શાળાના મુખ્ય માણસે મને પૂછ્યો ત્યારે મેં તેને જવાબ

CC-0. In Public Domain: Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપ્યો કે એ વ્યાખ્યાનને હું ગુન્હાહિત ગણું છું. અહીં તો સંખ્યાબંધ બાળકો જાતીયતાની તેમ જ બીજી તેવી બાબતોની જાગૃતિવાળાં હતાં. આ ઉપદેશે તો દરેક બાળકની ગુન્હો કરવાની વૃત્તિને જ માત્ર વધારી હશે. આ બાળકોની માતાઓએ તેમને ભલા થવાનું શીખવવાની શરૂઆત કરી હશે ત્યારથી જ દરેક બાળકમાં રહેલો ઇસુનો અવાજ દબાઇ ગયો હશે. ઇસુનો અવાજ તો આપણી પોતાની જાતને આપણે ચાહીએ એ રીતે જ પાડોશીને ચાહવો એવો છે. ઇશ્વરે આપેલી વૃત્તિઓને દબાવીને માતાઓએ તો બાળકોને પોતાની જાતને ધિક્કારવાનું શીખવ્યું હોય છે. પોતાની જાતને ધિક્કારનાર બીજાના તરફ પ્રેમ રાખી શકે એ વસ્તુ જ અશકય છે. આપણે જો આપણી જાતને ચાહી શકીએ તો જ આપણે બીજાને ચાહી શકીએ.

નીતિવાન માણસ બૂમ પાડી ઉઠે છેઃ "શું, બધા સાધુઓ અને પ્રાણાર્પણ કરનારા ધર્મવીરો ખોટા છે? શું ખ્રિસ્તીધર્મ ખોટો છે?"

ક્રિશ્ચાનીટી એક દૂષણ છે, પણ ઇસુ તો ભલો હતો. ઇસુ તો કહી ગયો છેઃ "જીવો અને સુખી થાઓ." સંત પૉલે કહ્યુંઃ "નીતિવાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થાઓ અને પછી તમે સુખી થઈ શકશો." ઇસુ કહી ગયો: "સુખી થાઓ અને સારા થઇ શકશો." સંત પૉલે કહ્યું: "સારા થાઓ અને પછી તમે સુખી થઇ શકશો." સંત પૉલનું સન્માન કરવામાં આવે છે જ્યારે ઇસુને અવગણવામાં આવે છે. ક્રિશ્ચાનીટી (ખ્રિસ્તનો ધર્મ) પૉલિયાનીટી (પૉલનો ધર્મ) થઇ ગઇ છે. જ્યાં સુધી આપણે એ નહિ સમજી શકીએ કે સંત પૉલ તો ક્રિશ્ચાનીટીનો જોખમકારક અવતાર હતો, ત્યાં સુધી આપણે બાળકોને બાળકો થવા જેટલું સ્વાતંત્ર્ય આપી શકવાના નથી. ઇસુએ કહ્યું: "નાનાં બાળકો મારી પાસે આવે તેને સહી લ્યો અને તેમ કરવાની ના ન કહો." પૉલે અસરકારક રીતે આ કથનને નકારી નાખ્યું. પૉલે તો ઇસુ પાસે જવાની બાળકોને મના કરી છે. એણે તો બાળકોને નિષેધોવાળા અને આનંદ વિનાના શૂન્ય પ્રદેશમાં દોર્યાં છે. ચાર્લીચેપ્લીનની સરખામણીમાં રવિવારની ધાર્મિક શાળા પસંદ કરે તેવું એક પણ બાળક મને હજી સુધી મળ્યું નથી. હું ધારૂં છું કે ઇસુ જો પૃથ્વીમાં અવતરે તો રવિવારની પ્રાર્થનામાંથી બાળકોને તે સીધાં નજીકના સિનેમામાં જ લઈ જાય !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ત્રીજું

જાતીય કેળવણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવીન માનસશાસ્ત્ર જાતીયતા ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે તે કારણે તેની સામે ઘણું લખવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે આત્મરક્ષણ અને પ્રજોત્પત્તિ એવા બે આવેગો મોટે ભાગે હોય છે. ઘણી વખત આ બન્નેને અહં આવેગ અને જાતીય આવેગ પણ કહેવામાં આવે છે. બન્નેનું મહત્ત્વ સરખું હોવું જોઇએ, પરંતુ માબાપો અહં આવેગના કરતાં જાતીય આવેગને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપે છે. ઘરમાં અકરાંતિયા બાળકને જેટલું ઉતારી પાડવામાં આવે છે તેના કરતાં જાતીય પ્રવૃત્તિઓમાં પડી રહેતા બાળકને ઘણું વધારે ઉતારી પાડવામાં આવે છે.

કારણો અને પરિણામો સંબંધમાં આપણે એટલું બધું ઓછું જાણતા હોઇએ છીએ કે જાતીતાનો અવરોધ કરનારાં મૂળ કારણો સંબંધે આપણે અનુમાન કરવાનું જોખમ જ ખેડી શકીએ. કદાચ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહંના આવેગમાંથી તે અવરોધ જન્મ્યો હશે. જૂના જમાનાના કોઇ કુટુંબના વડીલે જુવાન માણસોથી પોતાની પત્નીઓને બચાવી લેવાની આતુરતાના કારણે પવિત્રતાને દૈવી મહત્ત્વ આપવાના પ્રયત્નો કર્યાં હશે. હું ધારૂં છું કે ફ્રૉઇડનો સિદ્ધાંત આના જેવો હશે. પરંતુ માનસશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાંચવાનું મેં હવે છોડી દીધું છે તેથી ફ્રૉઇડ વિષે પ્રમાણભૂત હું કશું લખી શકતો નથી. જાતીયતાની સામેનો પ્રતિબંધ એ આપણી તાત્કાલિક ચિંતાનો વિષય નથી. જે માણસ આત્માઓને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે જ માણસને મન આવો પ્રતિબંધ ભારે ચિંતાનો વિષય હોય.

જાતીયતાના પ્રશ્ન તરફ અને શારીરિક ક્રિયાઓ તરફ રોગી વૃત્તિ લીધા સિવાય શાળામાં આવ્યો હોય તેવો એક પણ વિદ્યાર્થી મને મળ્યો નથી. ધર્મઝનૂની માબાપનાં બાળકો જાતીયતા તરફ જે જાતની છૂપી વૃત્તિ લઇને આવે છે તે જ જાતની છૂપી વૃત્તિ 'બાળકો કેવી રીતે જન્મે છે.' તેવું સત્ય કહી દેનારાં આધુનિક જમાનાનાં માબાપોનાં બાળકો પણ લઇને આવે છે! હું જોઉં છું કે જાતીયતાને માટે નવો અર્થ-પ્રકાશ શોધવો એ માબાપ અને શિક્ષક માટે ઘણું અઘરૂં કામ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે મોટેરાંઓ બચપણમાંથી જ સડેલાં હતાં; જાતીય બાબતોમાંથી આપણે કદી મુક્ત થઇ શકીએ નહિ. જ્ઞાત રીતે આપણે થઇ શકીએ ખરાં. બાળકોને જાતીય કેળવણી આપનારી સંસ્થાઓના આપણે સભ્યો હોઇએ છતાંયે મને ભય છે કે બચપણમાં કેળવણીથી આપણે જેવા ઘડાયા એવા જ—એટલે કે જાતીયતાથી બ્હીનારા અને તેને ધિક્કારનારા આપણે રહીએ છીએ. સ્કૅાટલાંડના એક ગામડાએ મારાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં જાતીયતા તરફ જે પ્રકારની મારી વૃત્તિ ઉભી કરી હતી તે જ વૃત્તિ અજ્ઞાત રીતે હજી પણ મારામાં છે, એમ હું ઘણી જ ખુશીથી માની શકું. મોટેરાં-ઓને માટે કદાચ મુક્તિ નહિ હોય, પરંતુ જાતીયતા સંબંધેના જે ભડકાવનારા ખ્યાલો આપણને પરાણે આપવામાં આવ્યા હતા તે ખ્યાલો બાળકો ઉપર જો આપણે ન લાદીએ તો તેવાં બાળકોને માટે મુક્તિની હરેક પ્રકારની તક રહેલી છે.

છેક જ નાનપણથી બાળક શીખે છે: “ જાતી-યતા સંબંધેનું પાપ એ પવિત્ર ભૂત સામેનું પાપ છે. ” જાતીયતાની નીતિની સામે ગુન્હો કરનારા બાળકને સખતમાં સખત શિક્ષા માબાપ અચૂક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Gurukula Library Kangri
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરતાં હોય છે. આપણામાં રહેલા સત્યને જોવાની શક્તિને જો નકારવામાં આવી ન હોત તો બાળકને આપણે શિક્ષા ન કરી શકત. જે મોટેરાંઓએ જાતીયતાને લગતી વાર્તાઓ કહી છે, તેવી વાર્તાઓ સાંભળી છે, અને તેવી વાર્તાઓ સાંભળીને હસ્યાં છે તે જ મોટેરાંઓ ફ્રૉઇડને ગાળો દેતાં હોય છે, કારણ કે ફ્રૉઇડ દરેક બાબતમાં જાતીયતા જુએ છે. મઠની બહાર નીકળ્યા પછી તો દરેક પુરુષે અને દરેક સ્ત્રીએ સ્વીકારવું જોઇએ કે આ સત્ય છે. લશ્કરમાં રહેલ દરેક માણસ જાણે છે કે લશ્કરની ભાષા આવી જાતીયતાની ભાષા હોય છે. રવિવારનાં છાપાંઓમાં આવતા જાતીયતાના ગુન્હાઓના અને છૂટાછેડાના મુકરદમાઓના ગરમાગરમ અહેવાલો વાંચવાનું લગભગ દરેક માણસને ગમતું હોય છે. પોતાની કલબમાંથી જે વાર્તાઓ સાંભળીને પુરુષો આવે છે તે વાર્તાઓ પોતાની પત્નીઓને તેઓ કહેતા જ હોય છે.

જાતીયતાની બાબતમાં જે રોગી કેળવણી મળી હોય છે તેને લીધે જ તેવી વાર્તામાં આનંદ આવતો હોય છે. આવો આનંદ દમનને કારણે હોય છે. ફ્રૉઇડ કહે છે તેમ આવી વાર્તા 'કોથળીમાંથી બિલાડીને બહાર પાડે છે.' સાચી રીતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેળવાયલાં બાળકોનો નવીન યુગ કદાચ આવી જાતીયતાની વાર્તાઓમાં કશો પણ રસ નહિ લે.

આનંદનો નાશ થઇ જવો જોઇએ એવી માન્યતાથી હું આ નથી લખતો. મારા યુનિવર્સીટીના દિવસોમાં એક મશ્કરા તરીકે હું જાણીતો હતો. પરંતુ હું જાણતો હતો તેવી લગભગ બધી વાર્તાઓમાંથી મેં પૃથ્થક્કરણ દ્વારા મશ્કરીનું તત્ત્વ કાઢી નાખ્યું. હું એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું કે બાળકમાં રહેલી જાતીયતાને આપણે મોટેરાંઓ ધિક્કારીએ છીએ તે ઢોંગ અને છળકપટ માત્ર હોય છે. ખરી રીતે તો એ ધિક્કાર આરોપણ માત્ર હોય છે. એ ધિક્કાર એટલે આપણો દોષ બીજા ઉપર ફેંકી દેવા જેવું છે. માબાપો જાતીયતાના ગુન્હા માટે સખત શિક્ષા કરે છે, કારણ કે પોતે મનનાં નિરોગી હોય તો પણ ગુન્હાઓની વાતોમાં તેઓ અવશ્ય રસ લેતાં હોય છે. દેહ-દમન શા માટે લોકપ્રિય છે તે સંબંધે અનુમાન કરવું રસિક થઇ પડશે. આદર્શો બનાવવાની જે પ્રાણઘાતક બક્ષિસ માણસ પાસે હોય છે તેમાંથી જ દેહ તરફનો તિરસ્કાર જન્મે છે. દેહ મનુષ્યને પતન તરફ ઘસડી જાય છે એમ માનવામાં આવે છે. દેહ અને આત્માનો વિરોધ એ ધર્મની સામાન્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાબત થઇ પડી છે. દેહને દુષ્ટ ગણવામાં આવે છે. દેહ માણસને દુષ્ટતા તરફ આકર્ષી જાય છે. "આત્મા તો ખરેખર પ્રગતિ ઇચ્છતો હોય છે પરંતુ દેહ નિર્બળ હોય છે." બિચારો દેહ! જ્યાં ને ત્યાં શરીર તરફનો આ તિરસ્કાર આપણને જોવા મળે છે. નિશાળના અંધારા ખૂણામાં વાતોનો વિષય બનતા 'બાળકના જન્મ'નું મૂળ આ તિરસ્કારમાં છે. દીવાનખાનાની વાતચીતના વિશિષ્ઠ સ્વરૂપનું મૂળ આ તિરસ્કાર હોય છે. કોઇક ટીકા કરી છે કે વાતચીતમાં આપણે અગત્યની એવી બે બાબતોનો પ્રતિબંધ કરીએ છીએ; આ બે બાબતો તે ધર્મ અને જાતીયતા. દેહના આપણા તિરસ્કારને લીધે જ રોગ જન્મે છે તેવો સિદ્ધાંત ખરેખર રસિક છે. છેક જ નાનપણથી આપણા શરીર તરફ તિરસ્કાર રાખવાનું આપણને શીખવવામાં આવ્યું હોય તો બની શકે તેટલા જલદીથી આ તિરસ્કરણીય દેહમાંથી છૂટી જવાના આપણે પ્રયત્નો કરીએ એ તદ્દન સ્વાભાવિક દેખાય છે. કેન્સર એ તો આપણા દેહને શિક્ષા કરવાની એક રીત માત્ર છે. ઘડપણને લીધે અથવા તો હિંસાના પરિણામે જ્યાં સુધી મૃત્યુ આવે નહિ ત્યાં સુધી પશુઓ જીવતાં રહે છે. આપણે લગભગ ચોક્કસપણે કહી શકીએ કે આપણો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૂતરો ચૌદ વરસ કે લગભગ તેટલું તો જીવવાનો જ છે. એક પુસ્તકમાં મેં વાચ્યું છે કે માણસની સરેરાશ ઉંમર સત્તાવીશ વરસની છે. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે વૈજ્ઞાનિકોએ દીર્ઘાયુષ્ય માટે કંઈક આંકડાઓ ગણી કાઢ્યા છે. આ આંકડાઓ પ્રમાણે માણસ દોઢસો વરસ જેટલો દીર્ઘાયુષી રહીને કામ કરી શકે! આ એક વૈજ્ઞાનિક સત્ય છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી; આ સંબંધે વધારે હકીકતો ક્યાંથી ભેગી કરવી તેની પણ મને ખબર નથી. પરંતુ એટલી વાત ચોક્કસ છે કે પશુના કરતાં માણસ ઘણા વધારે રોગોનો ભોગ થઈ પડતો હોય છે. એ પણ સત્ય છે કે રોગોમાં આજકાલ ફેશન દેખાવા માંડી છે. વીશ વર્ષ પહેલાં એપેન્ડીસાઇટીસ ફેશન ગણાતું; આજે કેન્સર ફેશન ગણાય છે. પાપી દેહમાંથી છૂટી જવાના એક સાધન તરીકે આપણે અજ્ઞાત રીતે રોગને પસંદ કરીએ છીએ તે સિદ્ધાંતને જો સાચો માનીએ, તો સંભવિત છે કે કેન્સરના રોગનો ફેલાવો સમૂહગત અજ્ઞાત હીલચાલનું પરિણામ હોય. દરદી શા માટે મરી જવા ઇચ્છે છે તેનું માનસશાસ્ત્રીય કારણ શોધવાના પ્રયત્નો આવતી કાલના ડૉકટરો કદાચ કરશે. જ્યારે ઇસુએ કહ્યું: "જા અને હવેથી પાપ કરીશ નહિ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે પાપની સાથે એણે રોગને જોડી દીધેલો. તે એમ માનતો હોવો જોઇએ કે રોગ પાપને માટેની જાત ઉપર વહોરી લીધેલી શિક્ષા હોય છે.

બધી ઇચ્છાઓને મોખરે રહેતી એવી બે મહાન ઇચ્છાઓ દરેક મનુષ્યમાં હોય છે; એક જીવવાની ઇચ્છા અને એક મરવાની ઇચ્છા. મરવાની ઇચ્છા નૈતિક શિક્ષણનું પરિણામ છે; અર્થાત્ મૌલિક પ્રાણબળને તેના મૂળમાં જ ઘા કરવામાં આવે છે. એ પ્રાણબળને સંપૂર્ણ રીતે આવિષ્કાર મળવાની તક કદી મળતી જ નથી. હમેશાં કોઇ ને કોઇ મોટેરૂં બાળકની આગળ રહે જ છે, અને પોતાની આંગળી વડે 'તોફાન' 'તોફાન' કહીને ચેતવણી આપ્યા જ કરે છે! જે રીતે અવગણાયેલો પ્રેમ તિરસ્કારમાં જ પરિણમે છે તેવી રીતે જ જીવવા માટેની તિરસ્કારાયેલી જિજ્ઞાસા મૃત્યુ માટેની જિજ્ઞાસામાં પરિણામ પામે છે. માણસને મૃત્યુમાં કેટલો રસ છે તેના પુષ્કળ પુરાવાઓ આપણાં છાપાંઓ આપણને પૂરા પાડે છે. છાપાંઓ ખૂનની હકીકતોથી, લડાઇઓની વાતોથી, પશુઓના શિકારનાં વર્ણનોથી, નિંદાઓથી અને પ્રાણઘાતક અકસ્માતોથી હમેશાં ભરચક હોય છે. જે છાપું મૃત્યુમાં વધારે રસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે છાપાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફેલાવો પ્રમાણમાં વધારે હોય છે. મૃત્યુને હું એક વિશાળ અર્થમાં–નકારાત્મક, સંહારાત્મક કે દુઃખાત્મક અર્થમાં વાપરૂં છું.

દેહના તિરસ્કારે જ જાતીયતાને પ્રમાણમાં ઘણું વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે. પરિપકવ ઉંમર પહેલાં જાતીયતાનું મહત્ત્વ બહુ જ થોડું હોવું જોઇએ. જીવનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોઇએ તો તો પરિપક્વ ઉંમર પહેલાં તેને કશું કર્તવ્ય જ કરવાનું નથી હોતું. મોટાની દેહતિરસ્કારની વૃત્તિ જ બાળકોમાં જાતીયતામાં વધારે પડતો રસ પેદા કરે છે. ફ્રૉઇડ દરેક બાબતમાં જાતીયતા જુએ છે તેમ ફ્રૉઇડના વિરોધીઓ કહે છે તે તદ્દન સાચું છે. દરેક પ્રામાણિક અવલોકનકાર દરેક બાબતમાં જાતીયતાને જોવાનો જ. નૈતિક શિક્ષણે જ દરેક બાબતમાં જાતીયતા લાવી મૂકી છે. બાળક જ્યારે પોતાની જનનેંદ્રિયને પહેલવહેલું અડે છે અને માતા તેને પહેલવહેલા સુધારવાના પ્રયત્નો કરે છે, તે જ ઘડીએ જાતીયતા બાળકને માટે દુનિયામાં સૌથી વધારે આકર્ષક અને અદ્ભુત વિષય થઈ પડે છે. ફળને ખાવાનો નિષેધ કરવો એ જ ફળ તરફ જવાનું પ્રલોભન ઉભું કરવા બરાબર છે.

ઘણાં બાળકો હસ્તદોષમાં સપડાયેલાં હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હસ્તદોષ સંબંધે પુષ્કળ લખાયું છે. જુવાનોને મદદ કરવાની મહેનત કરતાં અનેક પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. આ બધાંમાં મેં એક જ પુસ્તકને ડહાપણ ભરેલું અને મદદ કરે તેવું જોયું છે; બીજાં બધાં પુસ્તકો તો નીતિશિક્ષણનાં પુસ્તકો છે. આ પુસ્તકો જુવાનોને જણાવે છે કે હસ્તદોષ અનિષ્ટ છે, વિકાસનો રોધક છે, રોગ તરફ ઘસડી જનારો છે, વગેરે વગેરે. આ પુસ્તકોનો ઉદ્દેશ તો હસ્તદોષની ક્રિયાને દબાવી દેવાનો જણાયો છે. આપણે જોયું કે હસ્તદોષ નૈતિક શિક્ષણના પરિણામે જન્મે છે. વિવેકી મા જો બાળક પોતાના શરીરના નીચેના ભાગની પહેલ-વહેલી તપાસ શરૂ કરે ત્યારે કશું પણ ધ્યાન ન આપે તો મારી ખાતરી છે કે એ બાળક માટે હસ્તદોષનું કશું જ પ્રલોભન ઉભું થવાનું નથી. ધ્યાન ખેંચવાથી જ રસ જાગે છે. નાના બાળકને મન તો જનનેંદ્રિયના કરતાં મોઢું વધારે આક-ર્ષક અવયવ હોય છે. માતાઓ જનનેંદ્રિયની ક્રિયાઓ તરફ જે જાતની ખાનગીપણાની—પાવિત્ર્યની વૃત્તિ ધારણ કરે છે તે વૃત્તિ જો બાળકોના મોઢા તરફ રાખે તો ચુંબન એ નિર્દોષ ક્રિયા બની જાય.

દરેક માણસને પોતાના જીવનના બે ભાગો હોય છે તેમ બતાવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે: એક ઈશ્વર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દત્ત પ્રાણબળ અને બીજું શિક્ષણદત્ત અંતઃકરણ. આપણા દરેકેદરેક કાર્યમાં આપણે આ બન્ને ભાગોને સંતોષ આપવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. હસ્તદોષની ક્રિયામાં આ પ્રયત્ન આપણે બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકીએ છીએ. હસ્તદોષની ક્રિયા સુખ મેળવવાની વૃત્તિને સંતોષ આપે છે, કારણ કે તંગ મનની એ પરાકાષ્ટા હોય છે. પરંતુ જે ઘડીએ એ ક્રિયા પૂરી થાય છે તે ઘડીએ જ શિક્ષણદત્ત અંતરાત્મા બાળકનો કબજો લે છે. નૈતિક શિક્ષણનો અવાજ ત્યારે બોલી ઉઠે છેઃ " તું પાપી છો. " જે ઘડીએ ગુન્હાની લાગણી નાશ પામી તે ઘડીએ જ બાળકને હસ્તદોષની ક્રિયામાં નહિ જેવો રસ રહેવાનો, એ સત્ય હકીકત છે. વધારે બળવાન તત્ત્વ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. બાળક પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ઇચ્છે છે. કોઇ પણ ધર્મ–પંથની સભા સ્પષ્ટ રીતે બતાવી શકે છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત આનંદનો ઉત્સવ બની શકે છે.

હું કલ્પના કરૂં છું કે સૌથી વધારે સુંદર આદર્શો ધરાવતું બાળક જ હસ્તદોષની સૌથી વધારે મોજ માણતું હોય છે. ઉંચાઇ અને ઉંડાણ એક સાથે જોડાયેલાં છે. સાધુને વધારે પ્રમાણમાં દુન્યવી સ્વપ્નાંઓ આવતાં હોય છે. વિચિત્ર વાત તો એ છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે ઘણાં માબાપો પોતાનાં બાળકો હસ્તદોષ કરે તેના કરતાં ગુન્હો કરે એમ વધારે ઇચ્છતાં હોય છે. ખોટી રીતે દમન કરાયેલી હસ્તદોષની ક્રિયા કેટલાંયે ગુન્હેગાર ગણાતાં બાળકોના ગુન્હાઓના મૂળમાં રહેલી છે એ બીના મારા રોજના અનુભવની છે.

અગિયાર વર્ષનો એક છોકરો મારી પાસે આવ્યો. તેની અનેક બૂરી ટેવો પૈકી એક ટેવો ઘર બાળી નાખવાની હતી. તેના પિતાએ અને શિક્ષકોએ તેને ખૂબ માર મારેલો. આથી વધારે ખરાબ તો તેને નર્કના અગ્નિ અને ક્રુદ્ધ ઈશ્વરનો સંકુચિત ધર્મ શીખવવામાં આવ્યો હતો. આ છોકરો મારી પાસે આવ્યા પછી તુરત જ તેણે એક પેટ્રોલની બાટલી મેળવી. એ બાટલીને રંગના અને ટરપેન્ટાઇનના એક ડબલામાં ખાલી કરી અને પછી એ મિશ્રણને આગ મૂકી. બે નોકરોએ જો સમયસૂચકતા વાપરી ન હોત તો આખું ઘર બળી જાત! હું આ છોકરાને મારા ઘરમાં લઇ ગયો.

મેં તેને પૂછ્યું: "આગ શું છે?"

તેણે કહ્યું: "બાળે તે આગ."

"અત્યારે તારા મનમાં કઇ જાતની આગનો વિચાર ચાલે છે?"

જવાબ મળ્યો: "નર્કની."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બાટલી એટલે શું ?"

"એક છેડે કાણાવાળી એક લાંબી વસ્તુ."

અહીં થોડો આરામ લીધા પછી મેં પૂછ્યું: "એક છેડે કાણાવાળી આ લાંબી વસ્તુ સંબંધે તારે વિશેષ જે કંઇ કહેવું હોય તે કહે."

આ છોકરાએ જરા ક્ષોભ પામતાં મને જવાબ આપ્યો: "મારા 'પોપટ'ને છેડે એક કાણું છે."

મેં આ છોકરાને અત્યંત વહાલ-નરમાશથી કહ્યું: "તારા પોપટ સંબંધે તું મને બધું જ કહી દે. તું એને કદી અડતો ખરો ?"

"હમણાં નહિ. પહેલાં હું અડતો, પણ હવે નથી અડતો."

"શા માટે નથી અડતો ?"

"કારણ કે કએ (તેના જૂના હેડમાસ્તર) મને કહ્યું છે કે તેમ કરવું એ દુનિયામાં સૌથી મોટામાં મોટું પાપ છે."

આ ઉપરથી મેં અનુમાન કર્યું કે આગ લગાડવી એ હસ્તદોષની ક્રિયાનું એક પ્રતીક માત્ર હતું. મેં તેને કહ્યું: "ક તદ્દન ખોટો હતો. તારો પોપટ તારા નાક કે કાનના કરતાં જરાયે વધારે સારો કે જરાયે વધારે ખરાબ નથી." તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિવસથી આગ લગાડવા સંબંધેનો તેનો રસ ચાલ્યો ગયો. દસ દિવસ પછી મેં તેને પૂછ્યું: “ કોના કહેવામાં હજી પણ તું માને છે ખરો કે?”

એ હસ્યો ને કહ્યું: “ ના. પણ હવે હું પોપટને અડતો નથી.”

“ શા માટે અડતો નથી ? ”

“ તમે મને કહેલું કે એ ખરાબ નથી, ત્યાર પછી થોડીએક રાતો સુધી મેં તેમ કર્યા કર્યું; પરંતુ પછી તો મને તેનો કંટાળો જ આવવા માંડ્યો. હવે મને તેમાં જરાયે મજા નથી પડતી.”

ખરેખર એમાં વધારે મજા હતી જ નહિ. અગિયાર વરસના છોકરાને જો તદ્દન સ્વતંત્ર કેળવણી આપવામાં આવે તો જીવનના બીજા વ્યવસાયો આડે હસ્તદોષ તરફ જવાની તેને ફુરસદ જ મળવાની નથી. ગુન્હાવાળા ભાગનો નાશ કરવાથી મેં તે પરત્વેના તેના આનંદનો પણ નાશ કર્યો.

આ છોકરાનો કિસ્સો ફરજિયાત પ્રાયશ્ચિત્તનો દાખલો પૂરો પાડે છે. તેને બાઇબલ આવડતું. એક દિવસ હું એક શિક્ષક સાથે વાત કરતો હતો અને વાતમાં ને વાતમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટેના પાપ સંબંધે કંઇક કહેતો હતો. રોબર્ટે તુરત જ પોતાની ચોપડીમાંથી ઉંચે જોયું અને ખુશમિજાજથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બોલ્યો: "હું એ ભાગ બરાબર જાણું છું. ખરેખર હું તમને કહું છું કે પ્રાયશ્ચિત્તની જરૂર ન હોય તેવા નવ્વાણું પ્રામાણિક માણસો કરતાં પ્રાયશ્ચિત્તની જરૂરવાળા એક પાપી માણસને સ્વર્ગમાં વધારે આવકાર મળે છે."

મેં હસીને કહ્યું: "ઓહો! હવે હું તને બરાબર સમજી શક્યો. તું તારાથી બની શકે એટલી ખરાબ બાબતો કરવાના પ્રયત્નો કરે છે; કારણ કે તો જ તું સ્વર્ગમાં જઇને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકે અને ઘણું ઉંચું સ્થાન મેળવી શકે."

રોબર્ટ ગુન્હેગાર હતો, કારણ કે તે વધારે પડતો ધર્મી હતો. અમે ઑસ્ટ્રિયામાં એક મોટી ટેકરીના મથાળે (સોન્ટેગઝબર્ગમાં) રહેતા. અમારી શાળા જાત્રાના એક દેવળની પડોશમાં હતી. (રોબર્ટ જેવા છોકરાઓને માટે આવી જગ્યામાં શાળા રાખવી એ ખરેખર ભયંકર ગણાય!) બે નાની દુકાનોમાં ક્રોસ અને મીણબત્તીઓ વેચાતાં. રોબર્ટ જ્યારે પૈસા ચોરતો ત્યારે હમેશાં આ દુકાને દોડી જતો અને મીણબત્તીઓ ખરીદતો. એક દિવસ દુકાનની બારીમાંથી તેણે એક મીણબત્તી ચોરી; બીજે પ્રસંગે તેણે એક ક્રોસ ચોર્યો. મીણબત્તીના વિષયમાં મેં તેની સાથે વાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરૂ કરી. એકાએક તે હસી પડ્યો અને મને કહ્યું: "મીણબત્તી પોપટ જેવી હોય છે."

"હા, બરાબર છે. કએ જ્યારે તને કહેલું કે પોપટ તો ખરાબ છે, ત્યારે હવે તારે વધારે સારો પોપટ શોધવો પડ્યો, ખરૂં ને?"

"અને તેથી જ મેં પવિત્ર પોપટ ચોર્યો!" આમ કહી તે હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો.

દરેક બાબતમાં જાતીયતા? હા. પણ ધર્મ પણ બીજી બધી બાબતોમાં કયાં નથી? રોબર્ટને જાતીયતામાં રસ હતો તેના કરતાં તેનો ધર્મનો રસ વધારે મજબૂત હતો. જાતીયતાને તો તે પાપ કરવાના અને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના એક સાધન તરીકે માત્ર વાપરતો. આ ઉપરાંત આ છોકરો ભયંકર અજ્ઞાનમાં હતો. તે ધારતો હતો કે બાળકો ઝાડ ઉપર ઉગતાં; જો કે અજ્ઞાત રીતે એના કરતાં પણ વધારે એ જાણતો ખરો. મેં એના બાપને પૂછ્યું: "આ છોકરાને કોઇ પ્રકારનું જાતીય શિક્ષણ આપવામાં આવેલું ખરૂં?" સવાલ સાંભળીને જ તેનો બાપ આશ્ચર્યચકિત થયેલો. તેણે કહ્યું: "તમે શું કહો છો તે હું સમજતો જ નથી!"

મેં પૂછ્યું: "બાળકો કયાંથી આવે છે તે સંબંધે તમે રોબર્ટને કંઈ કહ્યું છે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એણે જવાબ આપ્યો: " મિસ્તર નીલ ! મારા છોકરાએ તેની જીંદગીમાં આવી ગંદી વાત કદી સાંભળી જ નથી."

વખત જતાં છોકરા પાસેથી જ મેં જાણ્યું કે સાત વર્ષની ઉંમરે તેનાથી મોટી ઉંમરના છોકરાઓએ જાતીય દૂષણમાં તેને સપડાવેલો, અને તેનો દુરુપયોગ કરેલો. આ હકીકત માબાપોના અજ્ઞાન ઉપર એક કરુણ ટીકા સમાન નથી ?

આ ચોપડીના પ્રવેશકમાં મેં લખ્યું છે કે મારી પાસે આવેલા બહુ જ ખરાબ સ્વભાવવાળા એક છોકરાને જોઇને હું મૂંઝાઈ ગયેલો. તેનો એ ખરાબ સ્વભાવ વાઇની તાણ જેવા દેખાતા રોગમાં પરિણામ પામેલો. એ છોકરાને શું દર્દ છે તે વધારે સ્પષ્ટ રીતે હવે હું જોવા માંડ્યો છું. એ છોકરો પાંચ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેને મજૂર લોકોની સાથે રાખવામાં આવેલો. પછી વધારે ઉચ્ચ વિચારોવાળી એક શાળામાં મોકલવામાં આવ્યો. આ શાળામાં એને શીખવવામાં આવ્યું કે માણસે શાકાહારી બનવું જોઇએ, કારણ કે પશુઓને મારવાં એ સારૂં કામ નથી. આ છોકરો અમારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે પોતાની સાથે એક કાર્ડ લઇને આવ્યો હતો. આ કાર્ડમાં ઉચ્ચગામી જીવન માટેનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક સૂત્ર લખવામાં આવેલું હતું: “હું હમેશાં પવિત્ર અને ઉમદા વિચારોનું જ સેવન કરીશ.” જે રાત્રે તે અમારે ત્યાં પહોંચ્યો તે રાત્રે અમારે ત્યાંની એક છોકરીએ ભાર દઇને “આ શું સાલું?” એમ બોલી જમીન ઉપર રોટલી ફગાવેલી. છોકરાને એ જોઇને ભારે આઘાત લાગેલો. મેં તેને જ્યારે પૂછ્યું કે તે શા વિચાર કરતો હતો ત્યારે અત્યંત ધીમા અવાજે તેણે મને જવાબ આપ્યો: “‘સાલું’ બોલવાની મેં કદી પણ હિંમત કરી નથી.”

મેં આ છોકરા સાથે રોજ અર્ધો કલાક ગાળવા માંડ્યો. એ વખતમાં એની પાસેથી તેના જીવન સંબંધે વાતો કઢાવતો. મેં જાણી લીધું કે ‘સાલા’ શબ્દના કરતાં તો વધારે ખરાબ શબ્દો તે બોલી શકતો. લશ્કરમાંથી છૂટા પડેલા કોઇ પણ માણસના જેટલો જ સમૃદ્ધ તેનો ગલીચ શબ્દોનો ભંડાર હતો. અલબત્ત હું હસ્યો અને તેને કહ્યું: “આવા શબ્દોમાં કશું જ ખરાબ નથી.” મારા આવા વર્તનથી ઉત્તેજિત થઇને પછી તો તેણે મજૂરોના ઘરમાં ઉછરેલા એક જૅક નામના વિચિત્ર છોકરાની વાત મને કરવા માંડી. પોતે પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે જૅક બાર વર્ષનો હતો. દિવસોના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિવસો સુધી બેસીને જૅકની બધી વાતો મેં આ છોકરા પાસેથી સાંભળી છે. આ બધી વાતો નગ્નતાની અને ગંદકીની હતી. આજે તો તેણે મને એમ પણ કહ્યું કે જૅક ઘણી વખત રસ્તા ઉપરની કોઇ સ્ત્રી પાસે પહોંચી જતો અને તેનાં લૂગડાં કાપી નાખતો; ચાલનારા માણસો એ સ્ત્રીને નાગી જુએ એથી જૅકને આનંદ થતો. પરંતુ જૅક સંબંધની બીજી વાતો તો આ પાનાંઓમાં છાપી શકાય તેવી પણ નથી. કલ્પનાની બેવકૂફીમાં ઉપર કહેલી સ્ત્રીની વાતને તો એ બીજી વાતો ક્યાંયે ટપી જાય એવી છે! જૅક એ જીમની પોતાની તરંગી જાત છે. જે જે કંઇ કરવાની જીમની ઇચ્છા થાય તે બધુંય તે જૅક પાસે કરાવે છે. જીમની મુશ્કેલીના મૂળમાં પહોંચતાં હજી મને થોડાએક વધારે વખત લાગશે. આ લખી રહ્યો છું ત્યારે તે થોડાએક સંતુષ્ટ અને સુખી જણાય છે. હું આશા રાખું છું કે વારંવાર ઉશ્કેરાઇ જતા તેના સ્વભાવનાં દર્શનો આ સ્થળે હવે નહિ જોવા મળે, કારણ કે તેના આવા ઉશ્કેરાટો, નાનપણના તેના પોતાના શોખો અને મોટપણે તેણે જે આદર્શો પ્રાપ્ત કર્યા તે આદર્શોની વચ્ચેના ઘર્ષણના પરિણામ રૂપ ઘણે ભાગે હતા. બીજી રીતે વિચારીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો વસ્તુઓનું પુનરાવર્તન કરવાની વૃત્તિ આપણા બધામાં હોય જ છે. આને પરિણામે પોતાના કોઇ છૂપા હેતુના પોષણ માટે જીમ તેના મૂળ સ્વભાવનું કોઇ વખત દર્શન કરાવે પણ ખરો.

આ નિશાળમાં હું પોતે પિતા અને પ્રભુને બદલે સૂચક ચિન્હ જેવો છું. જીમનો બાપ ગંદી બાબતો સાંભળીને હસતો અને ગંદી વાતો કરવાનું તેને ઉત્તેજન આપતો. જીમનો વિચિત્ર સિદ્ધાંત આવો હશેઃ "પિતા સંમતિ આપે છે તો પછી આવી બાબતોમાં કશું ખરાબ ન જ હોય!"

હસ્તદોષ તરફથી મારી વૃત્તિ મારે સ્પષ્ટ કરવી જોઇએ. માનસશાસ્ત્રીઓ તેને આત્મપ્રેમના પરિણામ તરીકે વારંવાર ગણાવે છે. તેઓ તેને આત્મવિકાર એવું નામ આપે છે. મને લાગે છે કે હસ્તદોષ એ આત્મધિક્કારનું પરિણામ વધારે અંશે હશે. હસ્તદોષ હમેશાં કોઇક ગુન્હાની સાથે સંકળાયેલો હોય છે. અને વળી પોતાની આવી ટેવનો એકરાર કરવામાં બાળકને ખૂબ મુશ્કેલી પણ નડતી હોય છે. ડૉ. રોબીએ એવી ટીકા કરી સાંભરે છે કે સોમાંથી નવ્વાણું માણસો હસ્તદોષ કરે છે અથવા તો તેઓએ કર્યો હશે; અને "સોમો જણ તે વાતનો એકરાર કદી કરતો નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું નથી માનતો કે શારીરિક દૃષ્ટિથી તે નુકસાન કરે છે. નુકસાન કરનાર તત્ત્વ તો તેની પાછળ રહેલી ગુન્હાની વૃત્તિ છે. મને લાગે છે કે આ ગુન્હાની લાગણીનો જો નાશ કરી શકીએ તો બાળકને આપણે વધારે સુખી કરી શકીએ. મારી જાણમાં એવા ઘણા કિસ્સાઓ છે જેમાં હસ્તદોષ સંબંધે ગુન્હાની ભાવનાનો નાશ કરતાંની સાથે જ રોગી તદ્દન સાજો થઇ ગયો હોય. આ ટેવને જીતવા માટે ઇચ્છાશક્તિ વાપરવાના જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તે નુકસાનકારક ન હોય ત્યારે પણ નકામા તો જાય જ છે, એમ હું માનું છું. સ્ટીકલ કહે છે કે હસ્તદોષ છોડતાંની સાથે જ ખરાબ ભ્રમિત મનના રોગની શરૂઆત થાય છે. આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે હસ્તદોષ એ ઘણી વાર સલામતી હોય છે. ધારો કે કોઇ ચમત્કારથી આપણે તેને અટકાવી દઇએ તો તુરત જ મોટી સંખ્યામાં ગુન્હાઓ વધી પડે. આ ટેવ નીતિપોષક હોઇ શકે છે. એક યુવાન છોકરો હતો. તે પોતાને ઘેર ન જાય ત્યાં સુધી કદી હસ્તદોષ કરતો નહિ. તેને પોતાની બહેન ઉપર સખત ચોટ હતી; આ ચોટનું તેને પોતાને ભાન ન હતું. અર્થાત્ ઘેર તે જે હસ્તદોષ કરતો તે હસ્તદોષ તો તેના કરતાં પણ વધારે મોટું પાપ–વ્યભિચારની સામેનું રક્ષણ હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી હસ્તદોષ તરફ અસંમતિ બતાવવામાં આવે છે. આનું કારણ એ છે કે આ ક્રિયા અનુત્પાદક હોય છે. સજાતીય વિકારને પણ એ કારણે જ અવગણવામાં આવે છે. આમ છતાં લગ્નજીવનના અતિરેકને કોઇ પણ ધુતકારી કાઢતું જાણ્યું નથી, કારણ કે તે ક્વચિત ક્વચિત ઉત્પાદક બની જાય છે ! ઉત્પાદક હેતુ સિવાયના શરીરસંબંધો અને ઉત્પાદક હેતુ શક્ય જ નથી તેવો હસ્તદોષ, એ બેની વચ્ચે જીવનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મને કશો જ ભેદ જણાતો નથી. એ બેની વચ્ચે નીતિની દૃષ્ટિએ કાંઇ તફાવત છે કે કેમ તે હું નથી જાણતો. હસ્તદોષ અંશતઃ આપણા સુધારાનું પરિણામ પણ છે. પ્રાથમિક દશામાં જુવાનો સ્ત્રીસંબંધ સેવી શકતા. પરંતુ નવીન સુધારાએ ઉભી કરેલી આર્થિક સ્થિતિ કાં તો જુવાન પાસે હસ્તદોષ કરાવે છે અને કાં તો છૂપી રીતે અપરિપક્વ વિકારોનું સેવન કરાવે છે. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે પશુઓ હસ્તદોષ નથી કરતાં, સિવાય કે તેમને પાળવામાં આવે અથવા તો પૂરી રાખવામાં આવે. આ હકીકત સત્ય હોય પણ ખરી, અને ન પણ હોય.

નાનાં બાળકોની બાબતમાં આર્થિક તત્ત્વ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આડે નથી આવતું. નવ વરસના છોકરામાં હસ્તદોષ એ સામાન્ય જાતના શરીરસયોગનું પ્રતીક કદાચ ન હોઈ શકે. નાનાં બાળકોને જનનેંદ્રિયના ક્ષોભ જેવું કશું નથી હોતું. સ્પર્શનો આનંદ તેમને મન બહુ ઉંડો નથી હોતો. આ ટેવ મોટે ભાગે છિત્‌છિત્‌ને કારણે હોય છે. કેટલીયે વખત અત્યંત સોગિયાં મોઢાં લઈને આવનારા વિદ્યાર્થીઓ મને મળે છે. આ છોકરાઓને કોઈ પણ જાતના પાઠો કરવામાં પણ રસ નથી હોતો. હસ્તદોષ સામેની છિત્‌છિત્‌ હું ઉઠાવી લઉં છું અને પેલાં સોગિયાં મોઢાંઓ તેજસ્વી બને છે. પછી તેમને દરેક બાબતમાં રસ પેદા થવા માંડે છે. આવા દરેક કિસ્સામાં હસ્તદોષની ટેવ ઘટી જ હોય છે.

ન—નૈતિક વૃત્તિ ધારણ કરવા માટે આપણી પાસે કયો વિકલ્પ રહે છે? બાળક તરફ નૈતિક વૃત્તિ ધારણ કરીએ એનો અર્થ તો એની મથામણને વધારે ઉંડી ઉતારી દેવા જેવું થાય. રોગની બીકને લીધે અથવા તો મુક્તિની આશાને કારણે કોઈ છોકરો કે છોકરી ઘડીભરને માટે પોતાના ઉપર કાબૂ મેળવી શકશે; પરંતુ વહેલો મોડો મનુષ્યસ્વભાવ પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનો અને બાળક ‘પતન’ પામવાનો. આપણાં હજારો છોકરા છોક-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રીઓ આ યુદ્ધ કરવામાં અને નિષ્ફળ જવામાં પોતાની જુવાન અવસ્થા કંગાલિયતમાં પસાર કરતાં હોય છે. ઉપદેશો અને નિષેધો આવી નિષ્ફળતાઓને સહન કરવાના કામને વધારે મુશ્કેલ બનાવી મૂકે છે. દરેક બાળક વિચારતું હોય છે કે તે પોતે જ પાપી છે. મારી આ લીંટીઓ વાંચનાર દરેક પીઢ માણસ જાણતો હોય છે કે જુવાનીની એ ભયંકર મથામણ કેટલી સાચી હકીકત છે. હું કહું છું કે આ બધી બાબતો સંબંધમાં આપણે પ્રામાણિક થવું ઘટે. દોઢડહાપણ કે ઢોંગ વિના સત્ય વસ્તુ આપણે સ્વીકારવી જ ઘટે. પેલા જોખમકારક છિત્-છિત્નો આપણે નાશ કરીએ તો દુનિયા રહેવા લાયક સારૂં સ્થળ બનવાની. કારણ કે તેવી દુનિયામાં જાતને ધિક્કારનારાઓ બહુ જ થોડા હશે. ઈશ્વરની નિંદા કરવાના આશય સિવાય હું કહું છું કે પ્રાયશ્ચિત્તવાળા બાળકના કરતાં હસ્તદોષવાળું બાળક ઈશ્વરની વધારે નજીક છે. પ્રાયશ્ચિત્તના તત્ત્વનો નાશ કરો એટલે હસ્તદોષ કરવાની રોગી વૃત્તિ આપોઆપ નાશ પામશે. જેને આપણે નૈતિક શિક્ષણ કહીએ છીએ તે જ સેતાન છે; હસ્તદોષનું મૂળ કારણ તે જ હોય છે.

સ્વપ્નઘાતના એક કિસ્સાનું મૂળ કારણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દમન કરેલો હસ્તદોષ હતો. મેં ચુપકીદી ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ સુધારાનાં કશાં જ ચિહ્ન ન જણાયાં. મેં અનુમાન કર્યું કે આ છોકરાના બાપે જ આ બાબત ઉપર પહેલવહેલો ચૂપકીદીનો પડદો નાખ્યો છે, તેથી તેણે જ તે ખેસવી લેવો જોઈએ. મેં તેને તેવી સલાહ આપી અને પરિણામે સ્વપ્ન-દોષ મટી ગયો. આ બહુ મહત્ત્વની વાત નહોતી કારણ કે સ્વપ્નદોષ તો ન ગમે એવી જ વસ્તુ હોય છે. ખૂબ મહત્ત્વની બાબત તો એ હતી કે જે છોકરો પહેલાં અત્યંત આળસુ હતો અને જે એકધ્યાનથી ભણવાની શક્તિ વિનાનો હતો, તે જ છોકરો એકાએક તેજસ્વી બનવા માંડ્યો અને બધી બાબતોમાં રસ લેતાં શીખ્યો. આજે હવે તે જાતીય બાબતોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ખાસ શોખ નહિ ધરાવતો તેવો એક સાધારણ છોકરો બની ગયો છે.

મળત્યાગ સંબંધમાં જે દમન કરવામાં આવે છે તે પણ જાતીયતાના દમન જેટલું જ સાર્વત્રિક અને નુકસાનકારક છે. અલબત્ત, બાળકમાં તો આ બન્ને એક જ દમનનું રૂપ લે છે. કુદરતે મળ-ત્યાગના અવયવને અને જનનેંદ્રિયને એટલાં નજીક રાખ્યાં છે કે બાળકના મનમાં તો બન્ને સંબંધોનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચાર એક સરખો ગંદો બંધાય છે; હું ધારૂં છું કે મળવિસર્જનની સાથે જે શરમ રહેલી છે તેમાંથી જ હસ્તદોષ સાથે જોડાયેલી શરમ ઉત્પન્ન થાય છે. મેં જોયું છે કે દરેક બાળકને વિષ્ટામાં રસ હોય છે. કેટલીક વખત અમે બધા પાયખાનાની વાતો કરતા હોઇએ છીએ ત્યારે અમારી શાળાની મુલાકાત લેનારાઓ અમારા સંબંધે ઘણા વિચિત્ર ખ્યાલો લઇ જાય છે. એવી વાતો કરવી તે અમારે માટે અત્યંત જરૂરનું હોય છે. અગિયાર વર્ષની એક છોકરી અમારી નિશાળે આવી. તેના જીવનમાં તેને પાયખાનામાં જ રસ પડતો. પાયખાનાના બારણાના કાણામાંથી જોવું એ એનો આનંદ હતો. મેં તુરત જ તેના ભણતરનો વિષય ભૂગોળમાંથી પાયખાનામાં ફેરવી નાખ્યો! તેને ખૂબ આનંદ પડવા માંડ્યો. દસ દિવસ પછી મેં પાયખાના સંબંધે એક ટીકા કરી ત્યારે તે છોકરીએ મોઢું બગાડીને મને કહ્યું: "હવે મારે પાયખાના સંબંધે કશું નથી સાંભળવું. એની વાતો કરી કરીને હું ધરાઈ ગઇ છું!"

હમેશાં આમ જ બને છે. પોતાના શોખોને માણી લેવાનું સ્વાતંત્ર્ય બાળકને હોવું જ જોઇએ. દમન અને મૌન તેવા રસોને વધારે ઉંડા ઉતારી દે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. અલબત્ત મળદ્વારવિકારી છોકરાઓ પોતાના શોખોને સ્થૂળ વસ્તુથી સંતોષી લે તે તરફ હું તેમને લઈ જાઉં છું. વિષ્ટાના શોખને ગારાનાં રમકડાં બનાવવાના શોખમાં સુંદરમાં સુંદર રીતે ફેરવી શકાય છે. પરંતુ આવે વખતે પોતે શું કરે છે તે સંબંધે બાળકને કહેવું જ જોઇએ. મળમૂત્રમાં બાળકનો જે મૂળ શોખ હોય છે તેનો સંતોષ માણી લીધા સિવાય વર્ષો સુધી તે ગારાનાં રમકડાં બનાવ્યા કરે તેમ પણ બને. થોડાક દિવસ પહેલાં એક છાપામાં મેં એક લેખ લખ્યો હતો. આ લેખમાં ગારાનાં રમકડાં બનાવવાનો દરેક બાળકને અધિકાર છે–અધિકાર હોવો જોઇએ તેમ મેં જણાવેલું. આ લેખ વાંચીને એક પ્રખ્યાત મોન્ટીસોરીઅન કેળવણીકારે મારા ઉપર કાગળ લખી મને જણાવ્યું કે "બાળકને જો વધારે સારૂં કામ આપવામાં આવે તો ગારાનાં રમકડાં બનાવવાની ગરજ રહેતી નથી." બાળકનો શોખ ગારામાં ખૂતેલો હોય ત્યારે એથી વધારે સારૂં કરવાપણું તેને માટે હોતું નથી એમ હું કહું છું. મોન્ટીસોરી બાળકો અન્ય બાળકોથી જુદાં નથી હોતાં. બહુ જ નાનપણથી અપાતી સ્વચ્છતાની કેળવણીને લીધે મળમૂત્ર તરફનો શોખ દરેક બાળકમાં ઉંડી જડ ઘાલે છે. મારી પાસે અત્યારે એક વિદ્યાર્થી છે;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને કોઈ પણ પાઠમાં કશો રસ પડતો નથી, કારણ કે હજી અત્યારે પણ મળમૂત્ર અને તેના જેવી બીજી બાબતોમાં તેને પૂરેપૂરો રસ રહેલો છે. આ બાબતોનો તેનો શોખ છેક જ ખલાસ થઇ જશે પછી જ ગણિત શીખવા તરફ તે જઈ શકશે. શિક્ષકનું કામ તો સાવ સહેલું હોય છે. બાળકનો શોખ ક્યાં પડેલો છે તે શોધી કાઢવું અને પછી એ સંતુષ્ટ થાય તેવું જીવન જીવવા દેવામાં તેને મદદ કરવી.

કોઇ પ્રશ્નકાર વ્યક્તિ ઉભી કરવી અને પછી પ્રશ્નોત્તર દ્વારા તેને નીચે પછાડવી તેવી પ્રખ્યાત યુક્તિ હું અજમાવીશ. આ બનાવટી પ્રશ્નકારને હું નીતિબાઇનું નામ આપું છું. આ બાઈ મારા તરફ પ્રશ્નોનો મારો ચલાવે છે.

" તમારી આ પદ્ધતિ બાળકને ગંદાં મન-વાળાં નથી બનાવતી ? "

" ના. તમે જેને ગંદું કહો છો તેમાં કાયમી રસ જાળવી રાખવાનું કામ તો તમારી પદ્ધતિ કરે છે. કોઈ પણ માણસ પોતાના શોખને–રસોને માણી લે ત્યાર પછી જ નવીન રસો તરફ જવા તે છૂટો થઈ શકે છે. "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બાળકોને પાયખાના સંબંધેની વાતો કરવા માટે તમે ખરેખર ઉત્તેજો છો?"

"હા. મને જો તેઓ પાયખાનામાં રસ લેતાં લાગે તો જરૂર ઉત્તેજું. આવી વાતો એક અઠવાડિયાથી વધારે ટકતી નથી, સિવાય કે બાળક વધારે પ્રમાણમાં માનસિક રોગી હોય."

"પણ નીતિનું શું?"

"હું નીતિનું ધોરણ નવું માગું છું. અજ્ઞાત મન જ્યાં સુધી પોતાના રસોમાં બાલિશ રીતે રાચતું હોય ત્યાં સુધી સાચી નીતિ તમે મેળવી શકવાનાં નથી. આજની નીતિ તો વિષ્ટાના મોટા ઢગલા ઉપર સુંદર આરસનું મંદિર ચણે છે. હું નક્કર જમીન ઉપર તેવું મંદિર ચણવા માગું છું. તમારી નીતિની સાથે સાથે જ વ્યભિચારનાં સ્થળો અને ભયંકર ગુન્હાઓ પણ પોષાય છે! તમારી નીતિમાં જો કંઈ કિંમતી તત્ત્વ હોત તો તો કેટલાયે કાળ પહેલાં આવાં સામાજિક દૂષણો તેણે ધોઈ નાખ્યાં હોત."

"પણ ત્યારે તમે સ્વચ્છંદ–જાતીય બાબતોમાં સ્વચ્છંદનો ઉપદેશ નથી કરી રહ્યા શું?"

"ઓહો! નવી નીતિ સંખ્યાબંધ ડોન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુઆન પેદા કરશે તેવું ચિત્ર તમે ખડું કરો છો, કાં!"

"ડોન જુઆન શું છે? એ પ્રેમને શોધનારો મનુષ્ય છે. તે પ્રયત્ન કરે છે, નિષ્ફળ જાયછે અને ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરે છે. ફ્રૉઇડના અનુયાયીઓ દાવો કરે છે કે બાલપણની આંખોએ જે માતાને આદર્શ દેવદૂત જેવી દેખી હતી તે માતાને એ સતત શોધ્યા કરતો હોય છે. હું એમ ધારૂં છું કે તેની માતાએ નકારેલા પ્રેમને તેમ જ માતાના શિક્ષણે ઢાંકી દીધેલ જીવનપ્રેમને એ શોધતો હોય છે. તે હમેશાં ભ્રમિત મનવાળો હોય છે. કોઇ પણ સુખી કે તંદુરસ્ત માણસ ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ નથી હોતો. જાતીયતા તરફના માબાપોના પ્રતિબંધોમાંથી જ જન્મ પામતું એક દશ્ય એને જ ડોનજુઆનીઝમ સમજો. નાનપણમાં દમન કરાયેલી વૃત્તિઓને જીવી બતાવવાનો તે માત્ર પ્રયત્ન હોય છે. તેવો દરેક પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે કારણ કે બાળપણની મુળ ઇચ્છા અજ્ઞાત રહેલી હોય છે. પશુઓમાં ડોનજુઆનીઝમ જેવું કશું નથી હોતું; એ તો આદર્શને સેવવા મથતા સુધારાનો એક રોગ છે."

"હું માનું છું કે જાતીયતામાં દુષ્ટતાનું દર્શન કરવામાંથી બાળકને જો આપણે રોકી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લઇએ તો તે નીતિમાન બનવાનું છે. નીતિમાન એટલે નીતિનો ઉપદેશક કે બીજાનો શિક્ષક નહિ. આખરે જાતીયતાનો મૂળ ધર્મ પ્રજોત્પત્તિ છે. જીવનશાસ્ત્રનો જીવોત્પત્તિવાળો અગત્યનો ભાગ નકારીને ડોન જુઆન તો જાતીયતામાં રહેલા આનંદવાળા ભાગને જ માત્ર તૃપ્ત કરી રહ્યો હોય છે. હસ્તદોષ, ડોનજુઆનીઝમ કે સજાતીય વિકાર એ બધાની સામે એક પથરો ફેંકી શકાય ખરો કે તે બધા અનુત્પાદક છે. હું કહું છું તે પ્રકારનો નવો નીતિમાન પુરુષ, જાતીયતાના ઉપર વર્ણવેલા બન્ને ધર્મોનું પાલન થાય તેવી રીતે વર્તવાનો છે. તે સમજતો હશે કે જ્યાં સુધી તેનામાં સાચો પ્રેમ નથી જાગ્યો—એટલે કે ઇશ્વર બનવું અને પોતાની પ્રતિકૃતિ રૂપે માણસને બનાવવો તેવા તત્ત્વમાં માનનારો પોતે નથી થયો—ત્યાં સુધી જાતીયતાના કોઇ પણ કામમાં તેને કશી મજા પડવાની નથી."

"જાતીયતાના પાવિત્ર્યમાં તમને વિશ્વાસ છે તેવું હું સાંભળું છું તેથી હું ખુશી થઇ છું. જાતીયતા પવિત્ર વસ્તુ છે તેમ હમેશાં હું મારાં બાળકોને કહું છું."

"બહેન, હું તમારી સાથે મળતો નથી આવતો. જાતીયતાને જો પવિત્ર ગણો તો છીંકને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ શા માટે પવિત્ર ન ગણવી? જાતીયતા પવિત્ર છે એમ બાળકોને કહેવું એનો અર્થ જ એ કે તેઓ નર્કમાં જઇ શકે છે તેવી જૂની વાતને જુદા સ્વરૂપમાં મૂકવી. એ તો ભયંકર દમન તરફ લઇ જાય છે. જો તમે ખાનપાન અને હસવાને પવિત્ર ગણવામાં મારી સાથે સંમત હો તો હું પણ તમારી સાથે સંમત છું. આપણે દરેક વસ્તુને પવિત્ર કહી શકીએ; પણ જો પવિત્ર ગણવા માટે માત્ર જાતીયતાને જ પસંદ કરીએ તો તો આપણે આપણી જાતને છેતરીએ અને નવી પ્રજાને અવળે માર્ગે દોરીએ. બાળક જરૂર પવિત્ર છે; પણ એ પવિત્રતાનો અર્થ તો એ કે તેને અજ્ઞાનભર્યા સ્પર્શથી ભ્રષ્ટ ન કરી શકાય."

"પણ બાળકોને ધર્મ ને નીતિ શીખવ્યા વિના જો ઉછેરવામાં આવે તો તેઓ પોતાની જાત ઉપર કદી પણ સંયમ રાખી શકવાનાં નથી."

"બહેન, તમારી સાથે દલીલ કરવી એ ઘણું અઘરું કામ છે. તમે જન્મથી જ મનુષ્ય પાપી છે એમ માનનારાં છો. તમે માનો છો કે આપણે પ્રામાણિક એટલા માટે રહીએ છીએ કે સામેને ખૂણે પોલિસ ઉભેલો છે. દુનિયા ઉપરથી પોલિસને જો નાબૂદ કરવામાં આવે તો દુનિયામાં પ્રામાણિકતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધી જાય એમ માનનારો હું તો છું. મારા વિદ્યાર્થીઓમાં કોઇ જૂઠાબોલો છે જ નહિ. તેઓ જ્યારે પહેલવહેલા આવે છે ત્યારે વારેવારે જૂઠું બોલતા હોય છે, કારણ કે સત્ય બોલવાની તેમને બીક લાગે છે. જ્યારે એમને માલૂમ પડે છે કે આ નિશાળ પોલિસ વિનાની છે ત્યારે જૂઠા બોલવાનો કશો ઉપયોગ તેમને મન રહેતો નથી. કાયદો જ ગુન્હાનો ઉત્પાદક છે. તમે હમણાં ધર્મ અને નીતિની વાત કરી ગયાં. આ બાળકો ધર્મ અને નીતિ વિના જ ઉછેરાય છે. એટલે કે કોઇ પણ મોટેરૂં તેમને દોરવાના પ્રયત્નો કરતું નથી. કોઇ પણ એક પ્રકારના ધર્મ કે કોઇ પણ એક પ્રકારની નીતિ વિના કોઇ માણસ જીવી શકતું નથી એમ તો હુંયે માનું છું; પરંતુ આ બાળકો પોતાનો ધર્મ અને પોતાની નીતિ પોતે રચશે. તેઓ મારાં કે તમારાં ધર્મનીતિને નહિ સ્વીકારે. તમારા પ્રશ્નનો ખરો અર્થ તો આમ થઇ શકે: 'જો આ બાળકોને કશાથી બ્હીવાનું નહિ રહે તો પછી તેઓ સારાં કેમ થશે?' ૧૯૨૫ના આ વર્ષમાં હું માનું છું કે ઘણાં માણસોને હવે ખાત્રી થઇ ગઇ હશે કે જો સારપ નર્કની બીક ઉપર અથવા તો પોલિસ ઉપર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અથવા તો શિક્ષા ઉપર અથવા તો ઇનામ કે લાલચની આશા ઉપર અથવા તો સ્વર્ગ ઉપર આધાર રાખે તે સારપ માત્ર ભીરુતાની છે. આપણી નીતિ બાળકોને ભીરુ બનાવે છે, કારણ કે જીંદગીથી બાળકો બ્હીતાં ફરે છે. નીતિ અને ધર્મનું પોતાનું ધોરણ બાળક ઉપર લાદીને માબાપ પોતાના બાળકને પોતાની આબાદ માનસિક પ્રતિકૃતિ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે પોતાની માનસિક પ્રતિકૃતિ રૂપ બીજાને બનાવવા જેટલો કોઇ પણ માણસ સારો નથી. આજે સવારે જ મેં જીમના પેલા કાર્ડ તરફ નજર નાખી. તે કાર્ડમાં સૂત્ર હતું: 'હું વિચાર, વાણી અને કર્મમાં પવિત્ર રહેવાનો પ્રયત્ન કરીશ.' અને અરેરે, આજે સવારે જ એ બિચારા જીમે એક કલાક સુધી પોતાના મળ-મૂત્રના તરંગો સંબંધે મારી સાથે વાતો કર્યા કરી. આ છોકરાને ધર્મ અને નીતિના મોટેરાંઓના ખ્યાલો આપવાના પ્રયત્નો થયા તેથી જ તે આવો માંદો થયો છે. હું પોતે અંગત રીતે એમ માનું છું કે પેલા સૂત્રવાળા કાર્ડને હમેશાં પોતાની સામે રાખનારા જીમના કરતાં તરંગો સેવતો જીમ ઈશ્વરની વધારે નજીક છે. ઈશ્વર આકાશમાં નથી; ઈશ્વર તો પૃથ્વી ઉપર જ છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ચોથું

જૂઠાણાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માતાનું જૂઠાણું પોતાના દીકરાને કેવી રીતે ચોર બનાવી શકે છે, એ મેં બીજા પ્રકરણમાં બતાવ્યું છે. માબાપનાં સીધાં અને આડકતરાં જૂઠાણાંને કારણે કેટલા ગુન્હાઓ થવા પામ્યા હશે એની તો કલ્પના જ માત્ર કરી લેવી. આ આડકતરૂં જૂઠાણું કેવું હશે તે હું નથી જાણતો. કદાચ સીધા જૂઠાણાને ઉડાવવા માટે પણ એ ચલાવાતું હોય. આ બન્ને જાતનાં જૂઠાણાંની બાળક ઉપર તો એક સરખી જ અસર પડતી હોય છે એમાં શંકા નથી. બાળકને મન પોતાની માતા કાયમની જૂઠાબોલી જ બની રહે છે.

બાળક પાસે જૂઠું બોલવા માટે કોઈ પણ બહાનું તર્કથી ટકી શકે નહિ. જો કોઈ બહાનું હોય તો તે લાગણીનું ગણી શકાય. માબાપ માનતાં હોય છે કે સત્ય જાણવાથી બાળકને નુકસાન થશે. મર્યાદામાં રહીને બોલીએ તો આ માન્યતામાં થોડુંક સત્ય પણ છે. પંદર વરસની એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારી વિદ્યાર્થિનીનો કિસ્સો મને યાદ આવે છે. તે કહેતી: "ઇર્મગાર્ટ (દસ વર્ષની એક છોકરી) ધારે છે કે બાળકોને તો ડૉક્ટરો લઇ આવે છે! પરંતુ બાળકો ક્યાંથી આવે છે એ વાત હું તો ઘણા લાંબા વખતથી જાણું છું. મારી બાએ મને કહી છે. મને તો મારી બાએ એના કરતાંયે ઘણું વધારે કહ્યું છે."

આ છોકરીએ સજાતીય વિકાર અને બીજી વિકૃતિઓ સંબંધેની ઘણી વાતો મને કહી. વિવેક વાપર્યા વિના સત્ય કહેવાથી શું પરિણામ આવે તેનું આ એક દૃષ્ટાંત છે. બાળકે જે સવાલ પૂછેલો તેનો જ માત્ર જવાબ આપવાની માતાને જરૂર હતી. બાળકના સ્વભાવ સંબંધેના માતાના અજ્ઞાનને કારણે બાળક પચાવી શકે તેના કરતાં પણ ઘણું વધારે માતાએ તેને કહી દીધેલું. પરિણામે દીકરી માનસિક રોગી બની!

અને છતાંયે હું માનું છું કે જન્મનું રહસ્ય પૂછનાર બાળકને જૂઠાણું કહેનાર માતાના કરતાં આ ગેરડહાપણવાળી માતા વધારે ડાહી ગણાય. બાળક તો તુરત જ સમજી જાય છે કે માતા જૂઠાણું ચલાવે છે. અને પછી બચ્ચાંઓના જન્મ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંબંધેની સાચી વાતો બાળક પોતાની જાત સાથે કરવા માંડે છે! પ્રસૂતિના તરંગો તે સેવે છે. બાળજન્મ સંબંધેના અત્યંત વિચિત્ર તરંગો બાળકોમાં મને જોવા મળ્યા છે. પોતાના મિત્રો પાસેથી અર્ધ સત્ય બાળક જાણી લે છે ત્યારે પોતાની માતાએ શા માટે જૂઠાણું ચલાવ્યું હતું તે સમજી ગયું હોય એમ પોતે માનવા લાગે છે. "બાલજન્મ જેવી ગંદી વાત માતા મને કેમ કહી શકે?" અને ખરેખર આજે પ્રસૂતિની ક્રિયા તરફ સમાજની આવી જ વૃત્તિ છે. એ બહુ ગંદું અને શરમભરેલું કામ ગણાય છે. સગર્ભા માતા પોતાની સ્થિતિ ઢાંકવા માટે જે જાતનો પોશાક પહેરવાના પ્રયત્નો કરે છે એ હકીકત જ આપણી કહેવાતી નીતિને ધુતકારી કાઢવા માટે બસ ગણાય.

રવિવારનાં છાપાંઓ પણ 'ગુન્હેગાર અમુક તમુક સ્થિતિમાં હતી.' અથવા તો 'ગુન્હેગાર અમુક જાતના રોગથી પીડાતો હતો.' એવાં ગોળ ગોળ વાક્યો સિવાય વધારે સ્પષ્ટ હકીકત પ્રગટ કરી શકતાં નથી. ખરેખર આપણે એક નિર્બળ પ્રજા છીએ. આપણી નિર્બળતા જ બાળક પાસે આપણને જ જૂઠું બોલાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનાં બાળકોને બાલજન્મ સંબંધે સત્ય હકીકત કહેનારી નવા જમાનાની માતાઓ હોય છે ખરી. બહુ સારી વાત છે. છતાંયે બાલજન્મ સંબંધે સત્ય કહેનારી માતા જાતીયતા સંબંધે તો પોતાના બાળક પાસે જૂઠું જ બોલતી હોય છે. બાલજન્મ સંબંધે વર્ષો થયાં સત્ય હકીકત જાણનારા વિદ્યાર્થીઓ મારી પાસે આવે છે; આ જ વિદ્યાર્થીઓને તેમની માતાએ એમ પણ શીખવેલું હોય છે કે શરીર અસ્પૃશ્ય વસ્તુ છે. જૂના વિચારનાં માબાપોનાં બાળકો જેટલાં હસ્તદોષ કરનારાં હોય છે તેટલાં જ નવા જમાનાનાં માબાપોનાં બાળકો પણ હોય છે. નવા જમાનાનાં બાળકોમાં પણ ગુન્હાની એ જ પ્રકારની ઉત્કટ લાગણી અને મળમૂત્રમાં એ જ પ્રકારનો દબાયેલો રસ મેં જોયેલાં છે.

એમ પણ હોય કે નવા જમાનાની ઘણી માતાઓ કોઇ એક નવીન પંથની સભ્યો હોય. દાખલા તરીકે તમામ થિયૉસૉફીસ્ટો પ્રસૂતિ સંબંધે પોતાનાં બાળકોને સત્ય કહે છે. નવા વિચારના તમામ માણસો એમ જ કરતા હોય છે, પરંતુ સત્ય કહેવાની પ્રામાણિકતા સાથે જ તેઓ ઉચ્ચ જીવનમાં શ્રદ્ધાવાળાં હોય છે. તેઓ કહે છે કે "મળમૂત્રમાં બાળકને રસ હોવો તેમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાંઈ ખોટું નથી; પરંતુ બાળકને ઉચ્ચ વસ્તુઓ તરફ દોરી જવું ઘટે." આ રીતે ઉચ્ચતર જીવનના શોખીન લોકો પોતાના બાળકને ચાર્લી-ચેપ્લીનમાંથી ખેસવી શેક્સપિયર તરફ દોરી જવાના પ્રયત્નો કરતા હોય છે. જર્મનીમાં ઉચ્ચ જીવન માટેની એક સર્વશ્રેષ્ઠ શાળા પોતાનાં બાળકોને નાસ્તા પહેલાં અર્ધો કલાક પ્રાર્થના સાંભળવાની ફરજ પાડે છે. બાળકને ઉંચા નીચા ધોરણોનો ખ્યાલ કરાવવાથી તેની માનસિક અસર, બાળક ઉપર જૂના ધર્મી લોકો નર્કની બીક બતાવતા હતા એના જેવી જ થાય છે. અમુક વસ્તુ હલકી છે તેમ કહીને તેનું દમન કરવાનું બાળકને કહેવામાં આવે છે. આ રીતે બાળક પાસે એક ચોક્કસ પ્રકારનું જૂઠાણું રજુ કરાય છે કારણ કે સત્ય તો ઉચ્ચ અને નીચ બંને સાપેક્ષ વસ્તુઓ છે તે છે. ચાર્લીના કરતાં શેક્સપિયર ઉંચો છે તેમ કહેવું એ ખોટું છે. ચાર્લી જો અપદ્યાગદ્ય લખે, અને તેના કરતાં શેક્સપિયરનું અપદ્યાગદ્ય વધારે ચઢિયાતું હોય તો તે ખરેખર સત્ય છે. પરંતુ હાલતા ચાલતા દાદરા ઉપર શેક્સપિયર કામ કરી શકે તેના કરતાં ઘણું વધારે ચાર્લી કરી શકે છે! અપદ્યાગદ્ય કાવ્યો લખવાં એ વધારે ઉંચું કામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે કે હાલતા ચાલતા દાદર ઉપર કરામતો કર્યા કરવી તે વધારે ઉંચું કામ છે, એ તો મતભેદનો પ્રશ્ન છે. મારા વિદ્યાર્થીઓ ચાર્લી તરફ પોતાનો મત જરૂર આપે. તે જ રીતે પેલી ઉચ્ચ જીવનની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ જો સ્વતંત્ર હોય તો તેઓ પણ તેવો જ મત આપે.

બાળક ઉપર પરાણે મત લાદવાથી તે જૂઠાબોલું થાય છે. તે જૂઠાણું જ છે. બાળક કાંઇ નાના સ્વરૂપમાં પીઢ માણસ નથી. આઠ વરસનું બાળક પીઢ માણસનું દષ્ટિબિંદુ કદાચ સમજી પણ નહિ શકે. ગઇ રાત્રે જ સાતથી અગિયાર વર્ષ સુધીનાં મારાં પાંચ છોકરાંઓને મેં કહેલું: "મીસ ક ને ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા થયો છે, અને તેની સ્થિતિ ખરાબ થતી જાય છે. તમે જ્યારે સૂવા જાઓ ત્યારે જરાય અવાજ કરશો નહિ." છોકરાંઓએ શાંત રહેવાનું વચન પણ મને આપેલું. પાંચ મિનિટ પછી જ મેં જોયું કે મોટા અવાજો કરીને ઓશીકાંઓ વડે તેઓ લડત ચલાવી રહ્યાં હતાં! આ બાળકોમાં મીસ કના જીવને થોડોએક દુઃખી કરવાની અજ્ઞાત જિજ્ઞાસા હશે તેવા સંભવની વિચારણાને છોડી દઇએ તો મારો એવો અભિપ્રાય છે કે આવી ભૂલનું કારણ તેઓની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉંમર જ હતી. આ બધાં બાળકો અહંપૂર્ણ હોય છે. સામાજિક જવાબદારી સમજી શકે તેવી ઉંમરે પહોંચેલાં તેઓ નથી હોતાં. અમારી શાળાની મહાસભામાં જ્યારે કાયદાઓ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ નાનાં છોકરાંઓને તે કાયદાઓ ખૂબ ખૂંચે છે. તેઓને કાયદા બનાવવાનું નથી ગમતું; તેમને તો રેડઇન્ડીયનોને મારી નાખવાનું ગમે છે.

કડક અવાજ અને સોટી વાપરીને હું મીસ ક. ને માટે શાંતિ મેળવી શક્યો હોત. પરંતુ આ શાંતિ બાળકોના જીવનમાં ભય પેદા કરાવીને જ મેળવી શકાત. આપણે મોટેરાંઓએ તો ત્યાગ કરતાં શીખવાનું જ હોય છે. જીવન અને શાંતિના આપણા વિચારો સાથે બાળકોને બંધ બેસતા થતાં શીખવવું એ બાળકોના શિક્ષણની સર્વમાન્ય પદ્ધતિ છે. ઑફિસમાંથી ખૂબ કામ કરીને થાક્યા પાક્યા આવતા પિતાને માટે એ મુશ્કેલ હશે, પરંતુ શિક્ષકને માટે તે મુશ્કેલ ન હોવું જોઇએ! આ કથન જરા કડક લાગે તેવું છે ખરૂં! મારે પણ મારા વિદ્યાર્થીઓની માગણીઓ સાંભળીને ભાગી જવું પડે તેવી ક્ષણો મારા જીવનમાંયે આવે છે. બે દિવસ પહેલાં જ અમારી શાળાની મહાસભાએ એવો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે બેથી પાંચ વાગ્યા સુધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોપડી લખવા માટે નીલને એકાંતમાં છોડવો; પરંતુ પાંચ વાગ્યા પછી તો તેને તેનાં લૂગડાં પણ ફાડી નાખવાની છૂટ ! (આ લૂગડાં ફાડી નાખવાના ઠરાવનો સુધારાવાળો ભાગ નવી આવેલી છોકરીએ રજુ કર્યો હતો. તે ભણતી હતી તે નિશાળના બધા કાયદાઓને તે તોડી નાખતી તેથી તેને મારી નિશાળે મોકલવામાં આવેલી.)

જે બળાબળો બાળકને જૂઠાબોલું બનાવે છે તે શોધી કાઢવાં સહેલાં નથી. થોડા વખત પહેલાં હું એક કુટુંબમાં બેઠો હતો. કુટુંબની માતાએ હસતાં હસતાં પોતાની એક મિત્રની વાત મને કહી. તેની એ મિત્ર રેલ્વેમાં પોતાના ચૌદ વર્ષના છોકરાને અર્ધી ટિકીટે મુસાફરી કરાવતી હતી. આ વાત સાંભળીને આખું કુટુંબ હસી પડયું. અમારી સાથે બે નાનાં બાળકો પણ બેઠાં હતાં. તેઓએ શું ધાર્યું હશે તે હું જાણતો નથી. સાંભળેલી બાબતોને પકડી લેવાની બાળકની શક્તિઓનો આપણને બહુ અધૂરો ખ્યાલ હોય છે. ચિત્તભ્રમના રોગીનો એક અત્યંત મુશ્કેલ કિસ્સો મને યાદ આવે છે. એ રોગનું મૂળ કારણ આ પ્રમાણે હતું. એ માણસ જ્યારે ત્રણ ચાર વરસનો બાળક હતો ત્યારે પોતાનાં માતપિતાના શયનગૃહમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂતો હતો. માબાપને પોતે જે બોલે છે કે કરે છે તે બાળક જુએ–સાંભળે છે તેવી જરાય શંકા નહોતી; પરંતુ બાળકે તો માબાપને સાંભળેલાં અને જોયેલાં પણ ખરાં. કેટલાંયે બાળકો પોતાની માતાને કહેતાં સાંભળે છે: "એને કહે કે હું ઘરે નથી."

હું કબૂલ કરું છું કે હમેશાં સત્યવાદી રહેવું ઘણું કપરું કામ છે. પરંતુ બાળકને મ્હોંએ તેમ જ બાળકની હાજરીમાં કદી પણ જૂઠું ન બોલવાનો આપણે નિશ્ચય કરી લઇએ તો આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં એ ઘણું સહેલું થઇ જવાનું. બાળકની જીંદગી જ જોખમમાં હોય ત્યારે એકાદ જૂઠાણું વાપરી શકાય; દાખલા તરીકે બાળક ગંભીર માંદગીમાં પડેલું હોય ત્યારે તેની માતાના મૃત્યુ સંબંધે તેની પાસે જૂઠું કહી શકાય.

બાળકોને સત્ય કહેવામાં સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો એ છે કે આપણે આપણી જાત પાસે સત્ય બોલવામાં નિષ્ફળતા અનુભવતા હોઇએ છીએ. આપણે આપણી જાત પાસે જૂઠું બોલીએ છીએ અને આપણા પાડોશીઓ પાસે પણ જૂઠું બોલીએ છીએ. સંભવિત છે કે આપણે આપણી જાત પાસે જૂઠું બોલીએ છીએ કારણ કે આપણું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કલેવર આપણી સામેના કબાટમાં આપણે પૂર્યું હોય છે. આજ દિન સુધી લખાયેલી દરેક આત્મ-કથા એક જૂઠાણું જ છે. આપણે પહોંચી ન શકીએ તેવા નીતિના ધોરણ પ્રમાણે જીવી બતા-વવાનું આપણને શીખવવામાં આવ્યું હોય છે તેથી જ આપણે જૂઠું બોલીએ છીએ. આપણી નાનપણની તાલીમે આપણને એક એવું કલેવર આપ્યું છે કે જેને સંતાડવાના આપણે હમેશાં પ્રયત્નો કરીએ છીએ. નવી પ્રજાને તો આવાં કલેવરો જ હશે નહિ, અને તેથી સંતાડવાનું પણ કંઇ હશે નહિ. નવી પ્રજા દરેક બાબતમાં ખુલ્લી અને પ્રામાણિક હશે. નવી પ્રજાને પોતાના શબ્દકોશમાં જૂઠાણું શબ્દ ન જોઇએ. જૂઠાણું એ ભીરુતા છે, અને ભીરુતા અજ્ઞાનનું પરિણામ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ પાંચમું

બાળકની ઇચ્છાઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યાં સુધી માનસશાસ્ત્રમાં અજ્ઞાત મનની શોધ થઇ નહોતી ત્યાં સુધી સારૂં નરસું કરી શકવાની શક્તિવાળું એક પ્રાણી બાળકને ગણવામાં આવતું. તેના મનને એક કોરી સ્લેટ જેવું ગણવામાં આવતું. અને એ સ્લેટ ઉપર શિક્ષક તેના જીવતરનો આલેખ કરતો. આજે આપણે માનીએ છીએ કે બાળક જડ વસ્તુ નથી; એનામાં તો ઊર્મિનો થનગનાટ ભરેલો છે. પોતાની ઇચ્છાઓ કર્મ દ્વારા વ્યક્ત કરવાના માર્ગો તે શોધે છે. સ્વભાવથી તે સ્વ-અર્થી હોય છે અને પોતાની સત્તા અજમાવવાના માર્ગો હમેશાં શોધે છે. જેમ દરેક બાબતમાં જાતીયતા છે તેમ દરેક બાબતમાં સત્તા પણ છે. છેક જ નાના બાળકને પણ ભાન હોય છે કે પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિ ઉપર સારામાં સારી રીતે સત્તા બતાવવાનો માર્ગ અવાજ કરવો તે છે. મોટી ઉંમરનાં બાળકનાં હિતૈષીઓ આ ઘોંઘાટ કરવાની સામે જે પ્રતિક્રિયા કરે છે, તેના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ પરિણામે બાળકના મનમાં ઘોંઘાટનું વધારે પડતું મહત્ત્વ જાગે છે. એમ જ કહોને કે ઘોંઘાટ પોતે જ મહત્ત્વવાળી વસ્તુ છે. ખરેખર ઢોલ કે હથોડાના અવાજ દ્વારા જ માણસ પોતાની સત્તા જાહેર કરી શકે છે. બાલગૃહમાં કેટલીયે વખત અવાજને દબાવી દેવામાં આવે છે. પરંતુ અવાજ દબાવવાની આ ક્રિયા પહેલાં દમનની એક બીજી ક્રિયા ચાલુ થઇ ગઇ હોય છે. આ ક્રિયા તે બાળક પાસે સુઘડ બનવાના પ્રયત્નો કરાવવા તે છે. આપણે માત્ર અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે બાળક પોતાની સત્તા માત્ર મળમૂત્રના ત્યાગની ક્રિયા દ્વારા બતાવી શકે છે. તેની સ્વચ્છ થવાની ક્રિયા પોતાને માટે અર્થપૂર્ણ હોય છે, કારણ કે તે તેની પહેલ-વહેલી ક્રિયા હોય છે. હું કહું છું કે આપણે માત્ર અનુમાન જ કરી શકીએ છીએ. કારણ કે એક કે બે વરસનું બાળક શું અનુભવે છે અને શું વિચારે છે એ તો કોઇ જ કહી શકે નહિ. પોતાની મળમૂત્રની ક્રિયા દ્વારા સત્તાનો મજબૂત અનુભવ કરાવતાં સાત આઠ વરસનાં બાળકોને સહુ કોઇએ જોયાં હશે.

શરીરના બીજા ધર્મોનું એક પ્રકારે દમન કરાવ્યા વિના બાળકને સ્વચ્છ બનાવવું શકય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બિલાડીનાં બચોળિયાંને કે ગાયનાં વાછરડાંને મળ-મૂત્ર સંબંધે કશી જ ગ્રંથિ હોતી નથી. બાળકમાં ગ્રંથિ ઉદ્દભવે છે એ તો તેને અપાતા શિક્ષણની રીતમાંથી જ.

જ્યારથી મા બાળકને તોફાની ગંદું કે છિત્છિત્ કહેવા માંડે છે ત્યારથી તેનામાં સારા નરસાનું તત્ત્વ પ્રવેશ પામે છે. જે પ્રશ્ન કેવળ શારીરિક રહેવો જોઇએ તે પ્રશ્ન નૈતિક બની જાય છે. મળ ચૂંથતા બાળક સાથે ખરાબ રીતે કામ લેવું હોય તો જ 'તું ગંદું થાય છે.' એમ તેને કહ્યા કરવું. સાચો રસ્તો તો આવા બાળકને ગારો કે માટી આપીને મળમૂત્રમાં તેનો જે રસ રહ્યો છે તે સંતોષાઇ જવા દેવો એ જ છે. આ રીતે દમન વિના એ પોતાના રસને વધારે સારી રીતે પોષી શકે છે. પોતાના રસને પોષીને તે જીવતું હોય છે અને એ રીતે રસ-તૃપ્તિ દ્વારા જ રસનો વિનાશ સાધતું હોય છે. અત્યારે આઠ વરસના જીમને વિષ્ટાના તરંગો સેવવાનું અને ગારાનાં રમકડાં બનાવવાનું હું પ્રોત્સાહન આપે જાઉં છું. સાથે સાથે તેને ખરે-ખરો શોખ શાનો છે તે પણ કહેતો રહું છું. પાંચ વરસના બાળકને આ પ્રમાણે કહેવું તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિરર્થક છે. એવું બાળક ગારાના કામ દ્વારા સહેલાઇથી પોતાના તરંગોને પોષી લેવાનું છે. આઠ વરસના એક મૂંઝવતા બાળકને પોતે જે ક્રિયા કરે છે તેનું જ્ઞાન તેને કરાવીને તે ક્રિયામાંથી તેને ઉતાવળે પસાર કરી દેવું જોઇએ એમ હું માનું છું. બાળકને સીધી રીતે આમ ન કહું કે "કોઈ કામના પ્રતિનિધિ રૂપે આ ક્રિયા તું કરે છે." હું તો બે તત્ત્વો વચ્ચે રહેલા સામ્ય તરફ માત્ર તેનું ધ્યાન ખેંચું. પદ્ધતિ સાચી હો કે ન હો પણ જીમની બાબતમાં તો તે સરસ કામ આપી રહી છે.

શારીરિક ક્રિયાઓના શોખના દમન જેટલું આકરૂં અવાજનું દમન બાળકને જણાતું નથી. અવાજને કોઇ દિવસ ગંદો કહેવામાં નથી આવતો. પિતા જ્યારે "એ, ગડબડ બંધ કરો!" એમ બૂમ પાડે છે તે વખતે તેના અવાજનો ધ્વનિ તેની અધીરાઇ અને લાગણીનો સ્પષ્ટ આવિષ્કાર સૂચવનારો હોય છે. પરંતુ માતા જ્યારે ગંદું ગોબરૂં એમ કહીને રાડો પાડે છે ત્યારે તેના અવાજનો ધ્વનિ આઘાત આપનારો કે નીતિમત્તા સૂચવનારો હોય છે. બાળકમાં પડેલી અવાજગ્રંથિને હું એક અઠવાડિયામાં સુધારી દઇ શકું. પરંતુ મળમૂત્રગ્રંથિને સુધારતાં કેટલાંય અઠવાડિયાં લાગે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરેક પ્રકારની બીક એ પ્રચ્છન્ન સ્વરૂપમાં અતૃપ્ત ઇચ્છા જ હોય છે. આ વિધાન નવીન માનસશાસ્ત્રના પરિચિત વાંચનારાઓ જાણતા હશે. આ વિધાન જરા ભૂલાવામાં નાખી દે તેવું છે. મને જો વાઘ મળે તો તે મને ખાઇ જાય તેમ હું નથી ઇચ્છતો હોતો. હા, મને મળેલા નીતિશિક્ષણના પરિણામે મારી મરવાની ઇચ્છા ખૂબ બળવાન બની હોય તો કદાચ તેમ બને ખરૂં. આ હકીકતમાંથી અનેક અનુમાનો થઇ શકે. લડાઇમાંથી નાસી જનારા માણસને મરવાની સખ-તમાં સખત ઇચ્છા હોય છે શું ? કદાચ એમ હોય પણ ખરૂં. પણ આપણે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે વાઘને જોવાથી જે બીક આપણામાં પેદા થાય છે એ તો આપણી ગુપ્ત ઇચ્છા નથી જ. સાચું એમ છે કે ભયનો ભ્રમ એ જ પ્રચ્છન્ન ઇચ્છા છે. ભય એ તો વસ્તુસ્થિતિ સાથે જોડાયેલી લાગણી છે. ભયનો ભ્રમ એ વસ્તુસ્થિતિના સૂચક ચિહ્ન સાથે જોડાયેલી લાગણી છે. સમધારણ સ્ત્રી સિંહથી બ્હીએ છે પરંતુ ભ્રમિત ચિત્તવાળી રોગી સ્ત્રી ઉંદર કે ગોકળગાયથી પણ બ્હીએ છે. સિંહની બીક તો સિંહને લીધે છે, પરંતુ ઉંદરથી બ્હીવાનો ભ્રમ તો એ સ્ત્રીને એટલા માટે થાય છે કે પોતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉંદરથી બ્હીએ છે તે વાત બીજા જાણી જાય તેને તેણે દબાવી હોય છે.

બાળકની ઇચ્છાઓનું દમન કરીને તેને ભ્રમોમાં ફેરવી નાખી શકાય છે. નાના હેન્સનું ફ્રૉઇડે કરેલું પૃથક્કરણ આબાદ આવો જ કિસ્સો છે. કેટલાંયે બાળકો રાત્રે ભૂત, ઘોડા, લૂંટારા વગેરેથી બ્હીતાં હોય છે. આવા ભયો ઉત્પન્ન કરવામાં ઘણી વાર આયા અને નોકરોની વાર્તાઓ કારણભૂત હોય છે. આવા ત્રાસનું મૂળ માબાપોએ દમન કરેલા જાતીયતાના રસમાં રહેલું હોય છે. નોકરોએ તો માત્ર તેને ભયના ભ્રમનું સ્વરૂપ જ આપ્યું હોય છે. જેવી રીતે સ્ત્રી એક જીવડામાં ઉત્પન્ન થયેલા ભયના ભ્રમ લીધે બ્હીતી હોય છે, તેવી જ રીતે બાળક પણ પોતાના દટાઈ ગયેલા —દમન પામેલા રસોથી બ્હીતું હોય છે.

દમન એ મુખ્યત્વે જાતીય દમન જ હોવું જોઇએ એવું નથી. ક્રુદ્ધ થયેલો પિતા 'ગરબડ બંધ કરો.' એવી જ્યારે બૂમ મારે છે ત્યારે બાળકના અવાજ કરવાના શોખને પિતા પ્રત્યેના ભયમાં ફેરવી નાખી શકે છે. બાળક પોતાના શોખને સહેલાઇથી વિભાગી શકે છે. માતા જ્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળકને દીવાસળી સળગાવવાની મના કરે છે ત્યારે આગ સળગાવવાનો મૂળ શોખ માતાની સાથે જોડાઇ જાય છે. હોલ્ટે લખેલી એક સુંદર નાની ચોપડીમાં માતા અને અગ્નિથી ઉત્પન્ન થતી પરિસ્થિતિનું સુંદર રીતે બ્યાન કરવામાં આવેલું છે.

નાનો છોકરો પોતાના પિતાની ઈર્ષા કરતો હોય છે કારણ કે છોકરાનું પ્રેમનું પહેલવહેલું પાત્ર માતા છે, અને માતા તો પિતાના કબ્જાની વસ્તુ હોય છે! આ સિદ્ધાંત હવે તો ઘણાં માણસો જાણે છે. આવા જ કારણને લીધે છોકરી માતાની ઈર્ષા કરતી હોય છે. જે શિક્ષકો અને ડૉક્ટરો નાનાં બાળકોની સાથે કામ કરતાં હોય છે તેમને બાળકનો (બેશક સજાતીય) મા કે બાપ તરફનો દબાયેલો તિરસ્કાર ઈર્ષા સ્વરૂપે પ્રગટી નીકળતો વારંવાર દેખાય છે. પણ હું ધારૂં છું કે આલ્ફ્રેડ આડલરના સત્તાના સિદ્ધાંતોને અત્યાર સુધી બહુ જ ઓછું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પોતાની માતા તરફ અસાધારણ તિરસ્કાર ધરાવનાર છોકરાઓને અને પોતાના પિતાઓ તરફ તિરસ્કાર ધરાવનારી છોકરીઓને મેં જોઇ છે. બાળકની ઇચ્છાને જ્યારે નકારવામાં આવે છે ત્યારે તેનામાં ધિક્કારવૃત્તિ પેદા થાય છે. ત્રણ વરસના કોઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાણવાન બાળક પાસેથી જો હું રમકડું ઝૂંટવી લઉં તો એનું ચાલે તો તે મારૂં ખૂન પણ કરે! જાતીયતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિચારીએ તો છોકરો પિતાથી બ્હીએ છે કારણ કે માતાને પોતાની જ બનાવવાની ઇચ્છા સેવીને પિતા તરફ દગો રમવાનો ગુન્હો કરવાની લાગણી તે અનુભવતો હોય છે. બાળક વિચારે છે: "પિતા જો જાણી જશે તો મને તે કેવો ભયંકર માણસ ગણશે?" સત્તાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિચારીએ તો છોકરો પિતાથી બ્હીએ છે કારણ કે પિતાએ જ્યારે જ્યારે તેની ઇચ્છાઓનું દમન કર્યું ત્યારે ત્યારે પોતે પિતાનું મૃત્યુ ઈચ્છ્યું હોય છે. આ કિસ્સામાંની બીક છોકરાના પોતાના ગુન્હાહિત વિચારોની બીક છે. આ બન્ને સિદ્ધાંતોની વચ્ચે ન્યાય તોળવો બહુ અઘરો છે. મનને ખુલ્લું રાખવું સહેલી વાત નથી. પેલું સોનાનું ઘડિયાળ તોડી નાખનારા બીલીનો કિસ્સો મને યાદ આવે છે. તેનો જન્મ થયો ત્યારે તેનો પિતા મેસોપોટેમિયામાં નોકરી કરતો હતો; બીલી ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યારે તે પાછો આવેલો. તે દિવસથી જ તેના પિતા તરફની તેની વૃત્તિ દુશ્મનાવટ ભરેલી બનેલી. અત્યાર સુધી બીલી પોતે ફુલફુલાં હતો; પોતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ પિતા હતો. આથી પિતાની હાજરીથી તે દુઃખી થાય તે તદ્દન સ્વાભાવિક હતું.

એક દિવસ હું બીલી સાથે બેઠો હતો. મારી આરામખુરશીને કાળા અને નારંગી રંગના પટ્ટા-વાળું લૂગડું જડેલું હતું. બેશક હું બીલીને મન પિતાનો પ્રતિનિધિ હતો.

તેણે કહ્યું: " મને એક વાર્તા કહો. "

મેં કહ્યું: " તું મને વાર્તા કહે. "

પણ ના; તે વાર્તા કહી શકે એમ નહોતો. વાર્તા તો મારે જ કહેવી જોઇએ.

મેં કહ્યું: " ચાલો આપણે સાથે વાર્તા કહેશું. જ્યારે હું અટકું ત્યારે તું આગળ ચલાવજે; સમજ્યોને ? ઠીક, ત્યારે એક વખત...એક..."

ચટ્ટાપટ્ટાવાળી મારી ખુરશી તરફ બીલીએ જોયું અને પછી બોલ્યો: " ...વાઘ હતો. "

તેણે વાઘ કહ્યું અને હું સમજી ગયો કે હું પોતે જ એને મન ચટ્ટાપટ્ટાવાળો વાઘ હતો.

" અને આપણી નિશાળની બહાર રસ્તા ઉપર આ વાઘ બેઠેલો હતો. એક દિવસ એક છોકરો રસ્તા ઉપર ગયો. તેનું નામ હતું..."

બીલી બોલી ઉઠ્યો: " ડોનલ્ડ. "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડોનલ્ડ બીલીનો સહાધ્યાયી હતો.

"પછી વાઘે છલંગ મારી અને..."

"ડોનલ્ડને ખાઇ ગયો." બીલીએ વાક્ય પૂરૂ કર્યું.

"ત્યાં તો ડૅરિક બોલ્યો: 'મારા ભાઇને ખાઇ જનાર આવો વાઘ મારે ન જોઇએ.' ડૅરિકે પોતાની રિવોલ્વર તૈયાર કરી અને રસ્તા ઉપર ગયો. ત્યાં તો વાઘ કૂદ્યો અને..."

"તેને પણ ખાઇ ગયો." ખૂબ ખુશી થઇને બીલીએ કહ્યું.

"પછી તો નીલ ખૂબ ગુસ્સે થયો. 'મારી આખી નિશાળને ખાઇ જનારા આ વાઘને હું નહિ સાંખી શકું.' એમ કહીને નીલે પોતાની બે રિવોલ્વરો તૈયાર કરી અને નીચે ગયો. વાઘ તો કૂદ્યો અને..."

"અને બેશક એને પણ ખાઇ ગયો." બીલી બોલ્યો.

"પણ પછી તો બીલીએ કહ્યું કે આ ન ચાલે. એણે પણ પોતાની બે રિવોલ્વરો, પોતાની તરવાર, પોતાનો જમૈયો, પોતાની મશિનગન બધુંયે તૈયાર કર્યું અને રસ્તા ઉપર ઉતરી પડ્યો. ત્યાં તો વાઘ કૂદ્યો અને..."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બીલીએ વાઘને મારી નાખ્યો." અત્યંત નમ્રતાથી બીલી બોલ્યો.

હું બોલી ઉઠ્યો: "સુંદર, સુંદર! બીલી વાઘને મારીને તેના શબને બારણા સુધી ઢસડી લાવ્યો. અને વિદ્યાર્થીની સામાન્ય સભા બોલાવી. સભામાં મિસિસ લીન્ડસે ઉભાં થયાં અને બોલ્યાં: "નીલ તો આ વાઘના પેટમાં છે. માટે હવે આપણે નવો હેડમાસ્તર જોઇશે. હું દરખાસ્ત કરૂં છું કે..."

બીલી જોઇ રહ્યો. તે મૂંગો થઇ રહ્યો હતો.

"અને હું દરખાસ્ત કરૂં છું કે..."

અત્યંત દુઃખી થતો બીલી બોલ્યો: "તમે બરાબર જાણો છો કે એ દરખાસ્ત મારે માટે હતી."

"અને તે પ્રમાણે બીલી સમરહીલ શાળાનો હેડમાસ્તર થયો. એણે પહેલવહેલું શું કામ હાથ ધર્યું હશે કહો જોઇએ?"

સહેજ પણ આનાકાની કે ગભરામણ વિના બીલીએ કહ્યું: "તે ઉપર તમારા ઓરડામાં ગયો. અને તમારાં 'લેટ' અને ટાઇપરાઇટર હાથ કર્યાં."

મારી પાસે બીલીની બીજી વાર્તા પણ છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક દિવસે તેણે મને કહ્યું: “ મારા બાપા પાસે છે તેના કરતાં ઘણો મોટો કૂતરો કેમ મેળવી શકાય તે હું જાણું છું.” તેના પિતા પાસે બે મોટા શિકારી કૂતરા હતા. મેં પૂછ્યું: “ ક્યાંથી મેળવી શકીશ ?” પણ તેણે માથું ધૂણાવ્યું અને મને કહ્યું નહિ.

“ તું એને કયે નામે બોલાવીશ, બીલી ?”

તેણે જવાબ આપ્યો: “ હોઝપાઇપ. ”

મેં તેના હાથમાં એક આખો કાગળ મૂક્યો અને કહ્યું: “ હોઝપાઇપને આ કાગળ ઉપર દોરી બતાવ જોઇએ. ”

તેણે એક મોટી લિંગાકૃતિ ચીતરી. મને તુરત મારી પાસે એક સાઇકલનો પંપ હતો તે યાદ આવી ગયો. હું તે પંપ લઇ આવ્યો અને પાણી છાંટવાના નળ તરીકે તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે મેં તેને બતાવ્યું.

મેં કહ્યું: “હવે જો તારા પિતાના કરતાં તારી પાસે ઘણો મોટો હોઝપાઇપ છે, ખરું ને ?”

તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. બે દિવસ સુધી નિશાળની આસપાસ ખુશી થતાં થતાં તેણે પાણી છાંટ્યા કર્યું. પછી હોઝપાઇપમાંથી તેનો રસ ચાલ્યો ગયો, અને તેણે તે ખોઇ નાખ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રશ્ન તો એ છે કે બીલીનો કિસ્સો જાતીયતાનો છે કે સત્તાનો છે? હું ધારું છું કે તે સત્તાનો છે. વાઘને (મને) મારી નાખવાની ઇચ્છા એ તો તેના પિતાને તેણે પહેલવહેલો જોયો તે વખતની તેની ઇચ્છાનું પુનરાવર્તન હતું. એને જાતીયતાની સાથે સીધી કશી લેવાદેવા નહોતી. પોતાના પિતાના કરતાં પોતાને મોટી જનનેંદ્રિય હોવાની ઇચ્છા એ પણ સત્તાની ઇચ્છા હતી. બીલીના તરંગો એ સત્તાના તરંગો છે. એક વખત તે પોતે કેટલાં બધાં ઍરોપ્લેનો હાંકી શકશે તેની મોટી મોટી વાતો બીજાં છોકરાંઓને કહેતો હતો. તેની દરેક બાબતમાં અહં છે જ.

અવગણાયેલી ઇચ્છા એ તરંગની શરૂઆત છે. દરેક બાળક મોટું થવા ઇચ્છતું હોય છે, પણ તે નાનું છે એમ તેની આસપાસના વાતાવરણનું દરેક તત્ત્વ તેને કહી રહ્યું હોય છે. આ વાતાવરણમાંથી નાસી જઇને બાળક તેના ઉપર એકદમ વિજય મેળવ્યાનો સંતોષ લે છે. તે પાંખો ઉપર ઉડે છે અને તરંગમાં પોતાનું સ્વપ્નું જુએ છે. એંજીન ડ્રાઇવર થવાની આકાંક્ષાના મૂળમાં સત્તાનો શોખ રહેલો હોય છે. શકય તેટલી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ ઝડપબંધ દોડી જતી ગાડીને ગમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે રોકવાની ઇચ્છાને ગણી શકાય. પીટરપેન મોટો થતો નથી એટલા માટે તે બાળકોનો વહાલો છે એમ નથી, પરંતુ તે ઉડી શકે છે અને ચાંચિયાઓ સાથે લડી શકે છે એટલા માટે તે બાળકોનો વહાલો છે. મોટી ઉંમરના માણસોમાં પણ પીટરપેન લોકપ્રિય છે, કારણ કે તે લોકો પણ અથડામણ વિનાનાં કે જવાબદારી વિનાનાં બાળકો થવા ઇચ્છે છે. ખરી રીતે કોઇ પણ છોકરો બાળક રહેવા ઇચ્છતો નથી. સત્તા મેળવવાની આકાંક્ષા તેને આગળ ને આગળ ધકેલે રાખે છે. બાળપણના અવાજને અને જિજ્ઞાસાઓને દાબી દેવાથી સત્તાનો સ્વાભાવિક પ્રેમ ઠીંગરાઇ જાય છે. જે જુવાનોને ગુન્હેગારો ગણવામાં આવે છે અને જેઓ વારંવાર સિનેમા જોવા જવાના રોગના ભોગ થઇ ગયેલા ગણાય છે, તેઓ દમન કરાયલી સત્તાને જ વ્યક્ત કરવાના પ્રયત્નો કરતા હોય છે. બારીઓ તોડી નાખનારી ટોળીનો નાયક—સમાજવિરોધી ગણાતો છોકરો સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં કાયદા અને વ્યવસ્થાનો મજબૂત હિમાયતી બને છે એવો મારો ચોક્કસ અનુભવ છે.

એન્સી નામની ચૌદ વરસની સ્વીડીશ છોકરી એક વખત મારી નિશાળમાં આવી. તેની આગલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાળામાં કાયદાઓ તોડનારી ટોળીની તે સરદાર હતી, અને તેથી તેને શાળામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવી હતી. મારી શાળામાં આવ્યા પછી બે દિવસે ગમ્મતમાં તે મારી સાથે બાઝવા લાગી. પરંતુ તેની ગમ્મતે થોડા વખતમાં ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું. ત્રણ કલાક સુધી તેણે મને લાતો મારી અને બટકાં ભર્યાં કર્યાં. મારતી વખતે તે કહેતી હતીઃ "હું તમને ખીજવીશ." મેં કહ્યુંઃ "હું ગુસ્સે થવાનો નથી." મેં હસ્યા કર્યું. આ મારો એક અખતરો હતો. આખરે મારા એક શિક્ષક અમારી નજીક બેસી ગયા અને મધુર સંગીત છેડ્યું. એન્સી ધીમે ધીમે શાંત થવા લાગી. તેનો હુમલો પચાસ ટકા જાતીયતાને આભારી હતો; પરંતુ સત્તાની દૃષ્ટિથી જોઇએ તો હું તેને મન કાયદો અને વ્યવસ્થાના પ્રતિનિધિ રૂપ હતો, કારણ કે હું હેડમાસ્તર હતો.

એન્સીને જરા મૂંઝવણ થઇ.

એ એવી નિશાળમાં આવી પડી હતી કે જ્યાં તેને તોડવાને માટે એક કાયદો નહોતો. જળ બહારની માછલી જેવી તેની સ્થિતિ થઇ. બીજાં બાળકોમાં તોફાન મચાવવાના તેણે પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ છેક જ નાનાં બાળકો સાથે એ થોડીએક સફળતા મેળવી શકી. તેને સત્તા વાપરવાનો શોખ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો. આ શોખને સત્તાધીશની સામે એક ટોળી ઉભી કરીને અને પોતે તેની સરદાર બનીને ફરીથી પોષવાના તે પ્રયત્નો કરતી હતી.

ખરી રીતે તો એન્સી કાયદા અને વ્યવસ્થાને ચાહનારી હતી; પરંતુ કાયદા અને વ્યવસ્થાના પ્રદેશમાં મોટેરાંઓનું—માબાપો અને શિક્ષકોનું રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. એન્સીને માટે પોતાની સત્તા વ્યક્ત કરવાનો જરા પણ અવકાશ ન હતો. સત્તાનો અનુભવ કરવાના બીજા દરજ્જાના સારા માર્ગ તરીકે તેણે કાયદો અને વ્યવસ્થાથી સામે બળવો ઉઠાવવાનું પસંદ કર્યું.

અવગણાયેલી સત્તા જ બાળકને દુષ્ટતા તરફ પ્રેરે છે. મનુષ્ય સ્વભાવતઃ ભલો છે; તે ભલું કરવાને જ ઇચ્છે છે. પ્રાણી માત્ર અન્યને ચાહવાને અને પોતે ચહાવાને ઇચ્છે છે; તિરસ્કાર અને બળવો એ માત્ર અવગણાયેલા પ્રેમ અને અવગણાયેલી સત્તાનાં જ પરિણામો હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ છઠ્ઠું

પ્રેમ અને તિરસ્કાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમ અને તિરસ્કાર એક બીજાના વિરોધીઓ નથી. પ્રેમની વિરોધી તો ઉદાસીનતા છે. અવગણનાને લીધે પ્રેમ તિરસ્કારમાં ફેરવાઇ ગયેલો હોય છે; પ્રેમ અને તિરસ્કાર એક ઢાલની બે બાજુ છે. તિરસ્કારમાં હમેશાં ભય રહેલો હોય છે. પોતાના નાનાભાઇને તિરસ્કારતા બાળકના કિસ્સામાં આપણે આ જોઇ શકીએ છીએ. માતાનો પ્રેમ ગુમાવવાના ભયને કારણે, તેમ જ માતાના પ્રેમમાં ભાઇ ભાગીદાર થશે તેવા ભયને કારણે બાળકનો તિરસ્કાર જન્મેલો હોય છે. લડાઈમાંથી તાજા જ પાછા ફરેલા પોતાના પિતાને બીલી તિરસ્કારતો હતો, કારણ કે પોતાની પાસેથી પોતાની સત્તાને ખૂંચવી લેનાર અને પોતાની માતાને ખૂંચવી લેનાર એક હરીફ જેવો તેનો પિતા તેને દેખાતો હતો. તોફાની છોકરી એન્સી નિશાળે આવી કે તુરત જ મને ગુસ્સે કરવા માટે લાતો મારવા માંડેલી. હું તો તેના પિતાનો દુર્ભાગી પ્રતીક હતો. તે પોતાના બાપથી બ્હીતી અને તેને તિરસ્કારતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાપના ખોળામાં બેસવાની તેને છૂટ ન હતી; તેના પિતા તરફથી તેના પ્રેમને આદર નહોતો મળતો. એને લીધે જ પિતા તરફનો તેનો પ્રેમ તિરસ્કારમાં ફેરવાઈ ગયો હતો. એકાએક કડક અનાદર નહિ કરનારો નવો પિતા તેને મળ્યો; આ પિતાથી તે બ્હીતી નહોતી. તેનો તિરસ્કાર બહાર ઉછળી આવ્યો. પણ તિરસ્કાર તો છૂપા વેશમાં પ્રેમ માત્ર હતો. એનો પુરાવો બીજે દિવસે તેણે મારા તરફ જે અસધારણ કોમળતા અને મમતા બતાવી તે હતો. મારા ઉપર તેણે જે હુમલો કર્યો તેનું સાચું મહત્ત્વ સમજવા માટે જાતીયતા તરફ એની જે કલુષિત વૃત્તિ થઈ ગઇ હતી તેનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ જાણવો અને સમજવો પડે. તે જે કન્યાશાળામાંથી આવતી હતી ત્યાંની છોકરીઓ ખૂણામાં બેસીને ગંદી રીતે અને રોગી મનથી જાતીયતા સંબંધે ચર્ચાઓ કર્યા કરતી. ખોટી કેળવણીએ જાતીયતાની બાબતમાં તેનામાં જે તિરસ્કાર પેદા કર્યો હતો તે પણ તેના પિતા તરફ તિરસ્કાર ઉભો કરવામાં કારણભૂત હતો. પોતાને વારંવાર શિક્ષા કરનારી તેની માતા તરફનો એનો તિરસ્કાર તો ઘણો ઉંડો હતો.

બહુ જ ઓછાં માબાપો જાણતાં હોય છે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શારીરિક સજા કરીને તેઓ પ્રેમને તિરસ્કારમાં ફેરવી નાખે છે. બાળકમાં રહેલા તિરસ્કારને જોવા જાણવો બહુ અઘરૂં કામ છે. ધડ દઇને લપડાક ચોડી દઇને પોતાના બાળકને ગરીબડું બની ગયેલું જોતી માતા, જાણતી નથી હોતી કે લપડાકને લીધે જન્મેલ તિરસ્કાર તુરત જ દબાઇ ગયેલો હોય છે. દમન કરાયેલી વસ્તુ મરી ગઈ હોતી નથી; એ માત્ર ઊંઘતી હોય છે. મારકસે "મોરલ્સ ફોર ધી યંગ (જુવાનો માટેની નીતિ)" નામની ચોપડી લખી છે તેમાંથી કવિતાની કેટલીક કડીઓ બાળકો પાસે વાંચવાનો હું ઘણી વખત પ્રયત્ન કરૂં છું. તેની એક કડીનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—

> "ટામીએ પોતાના ઘરને આગ લાગેલી જોઇ. એ આગમાં પોતાની માતાને બળી જતી દીઠી. ઇંટોના પડવાથી તેના પિતાને દબાઇ જતો જોયો. અને પેટમાં દુખવા આવ્યું ત્યાં સુધી ટામી હસ્યા કર્યો."

કવિતાની આ કડી છોકરાઓને અત્યંત પ્રિય છે. જ્યારે આ કડી વંચાતી તેઓ સાંભળે છે ત્યારે બધા ખૂબ મોટેથી હસે છે. જે બાળકો પોતાનાં માબાપોને ખૂબ ચાહે છે તેઓ પણ ખડખડાટ હસી પડે છે. લપડાકો, ટીકાઓ કે બીજી જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સજાઓ બાળકોને કરવામાં આવે છે તેમાંથી તિરસ્કાર જન્મે છે. દમન કરાયેલા આવા તિરસ્કારના કારણે જ આવી કવિતાઓ સાંભળીને તેઓ હસતાં હોય છે. સાધારણ રીતે તો માબાપો દેખી પણ ન શકે એવા બાલતરંગોમાં આ તિરસ્કાર વ્યક્ત થતો હોય છે. બીલીનો તેના પિતા તરફનો તિરસ્કાર પેલી વાઘની વાર્તામાં મારા મૃત્યુથી થયેલા આનંદમાં, અને મારી જગ્યાએ તે બેસી ગયો એ હકીકતમાં વ્યકત થતો હતો. મારો એક નાનકડો વિદ્યાર્થી જે પોતાના પિતાને ખૂબ ચાહે છે તે તરંગમાં સિંહને ગોળીથી વીંધી નાખવામાં મજા માને છે. આ સિંહનું વર્ણન કરવાનું જ્યારે હું તેને કહું છું ત્યારે એના પિતાની સાથે એ સિંહને કંઇક મળતાપણું છે એમ તે શોધી કાઢે છે. એક દિવસ સવારે દરેક વિદ્યાર્થી પાસે છૂટક છૂટક મેં મારા પોતાના મૃત્યુની વાર્તા કહી. ઠાકડીની વાત હું કરતો હતો ત્યારે દરેક બાળકના મોઢા ઉપર આનંદનાં ચિહ્નો હું જોતો હતો. તે દિવસે બપોરે બધાં છોકરાંઓ ખૂબ ખુશમિજાજમાં દેખાતાં હતાં. બાળકોને રાક્ષસોના ખૂનની વાર્તાઓ ખૂબ ગમતી હોય છે, કારણ કે તેમને મન પિતા એ જ રાક્ષસ હોય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળક માબાપોને ધિક્કારે તેમાં આઘાત લાગવા જેવું કશું હોવું ન જોઇએ. બાળકના અહંપૂર્ણ કાળથી તેના આવા તિરસ્કારનો જન્મ થયેલો હોય છે. સાત વર્ષથી નાનું બાળક પ્રેમ અને સત્તા શોધે છે. દરેક ક્રોધનો શબ્દ, દરેક તમાચો તેમ જ દરેક ઝોંટ, ઉક્ત સત્તા અને પ્રેમ ઉપર ઘા કર્યાં બરાબર છે. માના ઠપકાના એકેએક શબ્દમાંથી બાળક અર્થ કાઢે છે કે "મા મને ચાહતી નથી; પણ મારે તેની શી દરકાર છે?" પિતાની 'અડશો નહિ.' એવી એકેએક આજ્ઞામાંથી બાળક સમજે છે કે "પિતા મારા માર્ગમાં આડે આવનાર છે. પણ હુંયે તેના જેવડો મોટો હોત તો...?" હા, બાળકમાં માબાપ તરફ તિરસ્કાર ભરેલો હોય છે; પરંતુ માબાપોને બાળક તરફ જે તિરસ્કાર હોય છે તેના કરતાં બાળકનો તિરસ્કાર વધારે ભયંકર નથી. માબાપો મેણાં મારે, બબડ્યા કરે, તમાચા મારે કે શિખામણ દે એ બધાંય બાળક તરફના તિરસ્કારનાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપો માત્ર હોય છે. જે બાળકનાં માતપિતા પરસ્પર ચાહતાં નથી, તે બાળકને પોતાના વિકાસ માટે સારી તક મળી ન ગણાય. માબાપોને પોતાનો રોષ બાળકો ઉપર ઠાલવવાની એક સર્વસાધારણ ટેવ હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યંત અનુકૂળ સંજોગો હોય તોયે એવી પરિસ્થિતિ હોઇ શકે કે જ્યારે બાળકને તિરસ્કાર સેવવો પડે. મોટા થઇ જવાની બાળકની આકાંક્ષા એ સત્તાની ઇચ્છા હોય છે. મોટેરાંઓની માત્ર શારીરિક ઉંચાઇ પણ બાળકમાં દીનતાની ભાવના પેદા કરે છે. તે વિચારે છે કે મોટી ઉંમરનાંઓને મોડે સુધી જાગવાની છૂટ શા માટે હોય? તે વિચારે છે કે મોટેરાંઓ જ ટાઇપરાઇટર, સાઇકલ, ઘડિયાળ અને એવાં બીજાં સુંદર સાધનો શા માટે રાખે? જે બાળકની સત્તા ઉપર સમાજમાં ઘા થતો હોય છે તે જ બાળક શાળામાં અત્યંત મુશ્કેલી ઉભી કરતું હોય છે. એક વખત મેં એક ભૂલ કરેલી. બીજા વિદ્યાર્થીઓ આવી પહોંચે તે પહેલાં દસ દિવસ અગાઉથી હું એક નાના છોકરાને લઇ આવેલો. તે દિવસોમાં છોકરો શિક્ષકો સાથે હળીભળી શકતો, શિક્ષકોના ઓરડામાં તે બેસી શકતો અને એને પોતાને સૂવાને માટે સ્વતંત્ર ઓરડો પણ મળતો. તેથી તે બહુ સુખી રહેતો. બીજાં બાળકો આવ્યાં ત્યાર પછી એ સમાજવિરોધી બની ગયો. તેણે પોતે જ કેટલીયે ચીજો બનાવવામાં અને સમારવામાં મદદ કરી હતી, પણ જ્યારે બીજાં બાળકો આવી પહોંચ્યાં ત્યારે તે તેજ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચીજોને તોડવા માંડ્યો. તેનું અભિમાન ઘવાયું હતું; એકાએક તેને મોટા મટી જવું પડ્યું હતું. તેને બીજા ચાર છોકરાઓ સાથે બીજા ઓરડાઓમાં સૂવાનું આવ્યું; તેને માથે બીજા છોકરાઓની માફક વહેલાં સૂઇ જવાનું આવ્યું. તે છોકરાના આવા ભારે વિરોધ પછી મેં નક્કી કરી નાખ્યું કે ભવિષ્યમાં કોઇ પણ બાળકને મોટેરાંઓની સાથે સમાન સ્થિતિમાં રહેવાની તક આપવી નહિ.

પારકા તરફનો તિરસ્કાર સમજી શકાય છે. પરંતુ જ્યારે આપણે આત્મલક્ષી માનસશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરીએ ત્યારે આપણે માત્ર ફાંફાં જ મારવાં પડે છે. માનસશાસ્ત્રના પ્રદેશમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં આપણે સહેલાઇથી ઘસડાઇ જઇએ છીએ. પોતાની જાત તરફના તિરસ્કાર (આત્મલક્ષી)ને ઓળખવા કરતાં પિતા તરફના તિરસ્કાર (પરલક્ષી)ને ઓળખી લેવો એ વધારે સહેલું કામ છે. એમ પણ કહી શકીએ કે તે વધારે સહીસલામત છે. આત્મલક્ષી માનસશાસ્ત્ર જોખમભરેલું અને ગુપ્ત હોય છે. "પ્રોબ્લેમ્સ ઑફ મિસ્ટીસીઝમ એન્ડ ઇટ્સ સિમ્બોલીઝમ." નામની એક અદ્દભુત ચોપડી હરબર્ટ સીલ્બરરે લખી છે. 'પોતાના અંતરાત્મામાં ડૂબકી મારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવી.' 'બહારની દુનિયામાંથી બધા રસોને સંકેલી લેવા.' 'અંદરની દુનિયા જે આનંદો પૂરા પાડે તે આનંદો શોધવા નીકળવું.' વગેરે આત્મદર્શી વિધાનો પરત્વે સીલ્બરર લખે છે: "આત્મદર્શી બનવું એ નાનાં બચ્ચાંની રમત નથી; તે આપણને એવા ઊંડા પ્રદેશમાં ઉપાડી જાય છે કે જ્યાંથી પાછા ન આવી શકીએ. આ ઊંડાણ ભારે છેતરનારૂં હોય છે." આ સીલ્બરરે આપઘાત કર્યો હતો. આત્મલક્ષીપણું એ ખરેખર બાળકની રમત નથી. કોઈ પણ બાળકને આત્મલક્ષી માનસશાસ્ત્ર તરફ લઇ જવાનો હું તો વિચાર સરખો પણ ન કરૂં. આત્મલક્ષી માનસશાસ્ત્ર કેવું જોખમભરેલું છે તેનું એક દૃષ્ટાંત આપું.

પેલા ઘર બાળી નાખવાની ટેવવાળા ચોર અને ઝનૂની હત્યારા રોબર્ટની સાથે હું કામ લઇ રહ્યો હતો, ત્યારે તેના પિતા તરફનાં તેના તિરસ્કાર અને પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતે જ મારા તરફ વળ્યાં હતાં. એક દિવસ મારી સાથે વાતચીત કર્યા પછી તે બહાર દોડી ગયો અને એક મોટી ગોકળગાયને પોતાના જોડાની એડીથી છૂંદી નાખી. મેં તેને ગોકળગાયનું વર્ણન આપવાનું કહ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો: "એક લાંબું બેડોળ અને પાતળું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જંગલી જીવડું." મેં તેના હાથમાં એક કાગળનો ટુકડો મૂક્યો અને એ કાગળ ઉપર ગોકળગાય (અંગ્રેજીમાં સ્નેઇલ Snail) શબ્દ લખવાનું કહ્યું. તેણે લખ્યું: A SNail.

મેં કહ્યું: "તેં જે લખ્યું છે તે વાંચી જો જોઇએ."

એકાએક તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. તેણે પેન્સિલ હાથમાં લીધી અને તેની નીચે મારું નામ લખી આમ બનાવ્યું:—

A SNail=એ સ્નેઇલ

A. S. Neill=એ. એસ. નીલ

મેં એ છોકરાને હસતાં હસતાં કહ્યું: "પેલું લાંબું કદરૂપું પાતળું જીવડું હું હતો, અને તારે જોડો મને મારવો હતો એ તારા ખ્યાલમાં નહિ ને?"

અહીં સુધી છોકરાને માટે કશો જ ભય ન ગણાય. મારા તરફ એને તિરસ્કાર હતો તેનું મારે ભાન કરાવવું (જો કે તેણે પોતે જ તે શોધી પણ કાઢ્યું હતું.) એ બહુ સુંદર ગણાય. પણ ધારો કે હું આ પ્રમાણે કંઈક તેને કહેવા માંડ્યો હોત: "ખરેખર તારે મન હું ગોકળગાય હતો. પણ વધારે સાચી રીતે બોલું તો તું મને નહોતો ધિક્કારતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરંતુ તારા પોતાનામાં મારો જે અંશ રહેલો હતો તેને તું ધિક્કારતો હતો. પેલું પાતળું જંતુ જેને તું મારવા ઇચ્છતો હતો તે તું હતો. તારામાં રહેલા અંશને જ તું મારી નાખતો હતો." વગેરે વગેરે. તો આ જાતનું કથન ભારે જોખમકારક માનસ-શાસ્ત્ર થઇ પડત. હું તો માનું છું કે કોઇ બાળ-કને માનસશાસ્ત્ર ન શીખવવું જોઇએ. બાળકનું કામ તો લખોટે રમવાનું અને પતંગ ચગાવવાનું છે. બાળકના પતંગો ચગાવવાના કામમાંથી તેને રોકવાને પરિણામે જે અથડામણો ઉભી થાય તેમાંથી તેને ઉગારી લેવા જેટલો જ અધિકાર મને, કોઇ પણ શિક્ષકને કે કોઇ પણ ડૉકટરને હોઇ શકે. વિયેનાનો ડૉ. સ્ટીકલ પોતાના સાજા થઈ ગયેલ અને વિદાય લેતા દરદીઓને હમેશાં કહે છેઃ "તમારા પૃથક્કરણ સંબંધે તમે બધું ભૂલી જજો, અને માનસશાસ્ત્ર ઉપરનાં પુસ્તકો વાંચશો નહિ." આ અત્યંત સુંદર શિખામણ છે.

બાળકો માટે આત્મલક્ષી માનસશાસ્ત્ર કશું કામનું નથી એ બાબત ઉપર સંમત થયા પછી, તિરસ્કાર આત્મલક્ષી કેમ થઇ શકે છે એ શોધી કાઢવાના પ્રયત્નો આપણે જરૂર કરી શકીએ. દરેક બાબત અહંમાં રહેલી હોય છે. આપણો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમ અને તિરસ્કાર આપણામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે.

હું એ પ્રતિપાદન કરવા માગું છું કે બાળક પોતાની વિવેકબુદ્ધિ પોતાની માતામાંથી, પોતાના પિતામાંથી, શિક્ષકમાંથી, ઉપદેશમાંથી, સામાન્ય રીતે તેની આસપાસની પરિસ્થિતિમાંથી મેળવતું હોય છે. તેનું દુઃખ આવી વિવેકબુદ્ધિ અને મનુષ્યસ્વભાવ વચ્ચેની અથડામણને પરિણામે જન્મેલું હોય છે. પછી બાળકનો અંતરાત્મા એટલી બધી તીવ્ર લાગણી અનુભવે છે કે છોકરો સાધુ થઇ જાય અથવા દુનિયા તથા દેહનો ત્યાગ પણ કરે. ઘણા ખરા કિસ્સાઓમાં તો સમાધાન થઇ જાય છે. આ સમાધાન થોડે ઘણે અંશે નીચેના વાક્ય દ્વારા વ્યક્ત કરી શકીએ. " છ દિવસ સુધી સેતાનને ભજો અને સાતમે દિવસે રવિવારે ઇશ્વરને ભજો. "

મેં અગાઉ કહ્યું જ છે કે આઠ વરસની નીચેનું કોઇ પણ બાળક સ્વાર્થી નથી પણ અહંતાભરેલું હોય છે. છ વરસના છોકરાને પિતા બિનસ્વાર્થી થવાનું શીખવે છે, અને જો તે સ્વાર્થી થાય તો તેને મારે છે. આવે વખતે છોકરાની વિવેકબુદ્ધિ કામ નથી કરતી. બાળક પરલક્ષી હોય છે. બાળક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારે છેઃ "પિતા જોતા હોય તે વખતે મારે મારા ભાગમાંથી બીજાને ભાગ આપવો જ જોઇએ." પરંતુ તે વખતે જ બાળકના અંતરમાં પિતાના સમોવડિયા થવાની ક્રિયા શરૂ થાય છે. છોકરો પોતાના પિતા જેટલો જ મોટો થવા ઇચ્છે છે (સત્તાહેતુ); માતા ઉપર પિતાનો જેટલો અધિકાર હોય છે તેટલો જ પોતાનો હોય તેમ પણ ઇચ્છે છે (પ્રેમહેતુ). આવી રીતે તે પોતાના પિતા સાથે એકરૂપ બને છે; અને એમ એકરૂપ બનતી વખતે પોતાના પિતાના જીવનસિદ્ધાંતો લઇ રહ્યો હોય છે. તે પોતે પિતાની માફક જ નાના રૂપે સંકુચિત મતવાદી કે ઉદાર મતવાદી બને છે; જાણે કે તે પોતાના આત્મા સાથે પોતાના પિતાને ભેળવે છે. પહેલાં બહારથી પિતાએ આપેલી જે વિવેકબુદ્ધિને બાળક સ્વીકારતું તે જ વિવેકબુદ્ધિ હવે જાણે બાળકની પોતાની જ બની જાય છે.

આ રીતે જ આપણે સૌ જુદા જુદા ધર્મનાં અનુયાયીઓ, તેમ જ માંસાહારી કે નિરામિષાહારી બનીએ છીએ. માતાના તમાચા ખાનારી છોકરીઓ આગળ જતાં તમાચા મારનારી માતાઓ જ બને છે. બાળકો નિશાળમાં રમતો રમે છે તે આ વસ્તુસ્થિતિનું સુંદર દૃષ્ટાંત છે. આખો વખત શિક્ષક બાળકોને વઢયા જ કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આત્મલક્ષી માનસશાસ્ત્ર અજબ તર્કપરંપરામાં ખેંચી જાય છે. તમામ પ્રકારની સત્તા સામે બળવો ઉઠાવનાર છોકરી ખરી રીતે પોતાની જાતમાં રહેલી સત્તા સામે બળવો ઉઠાવતી હોય છે તેમ આપણે કહી શકીએ ખરા. આવી એન્સી વિષે મેં કહ્યું છે. તેના આવ્યા પછી આઠમે દિવસે અમારી શાળાની ધારાસભા બેઠેલી. ત્યાં જે કંઇ બોલાતું તેની સામે એન્સી બોલતી અને ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતી. તેણે કહ્યું: " હું કાયદાઓ બનાવવાના પક્ષમાં મત આપું છું, પણ એ તો એટલા માટે કે તોડવા માટે કંઇક કાયદાઓ પણ મળે ! "

ગૃહપતિએ ઉભા થઇને શાંતિથી કહ્યું: " પાળી શકાય તેવા કાયદાઓ ન હોવા જોઇએ તેવો આ એન્સીનો મત છે. તેથી હું દરખાસ્ત મૂકું છું કે આપણે એક પણ કાયદો ન કરવો. ભલે આપણે ત્યાં અંધાધુંધી ચાલે. "

એન્સીએ ખુશાલીની બૂમો પાડી અને બધા વિદ્યાર્થીઓને ઓરડાની બહાર ખેંચી ગઇ. આ કામ તે સહેલાઇથી કરી શકી, કારણ કે બીજાં બાળકો નાનાં હતાં, એટલે તેમનામાં સામાજિક વિવેકબુદ્ધિ હજી ખીલેલી ન હતી. એન્સી બધાંયને કારખાનામાં લઈ ગઇ. બધાં બાળકોએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના હાથમાં કરવતો ઉપાડી, અને તમામ ફળ-ઝાડો કાપી નાખવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો. હમેશની માફક હું બગીચામાં ખોદવા માટે ગયો હતો. દસ મિનિટ પછી એન્સી મારી પાસે આવી. તેણે ધીમે અવાજે મને પૂછ્યું: " આ અંધાધુંધી મિટાવવા માટે અને ફરીથી કાયદો સ્થાપવા માટે અમારે શું કરવું જોઇએ ? "

મેં કહ્યું: " હું તમને કશી સલાહ આપી શકતો નથી. "

" શાળાની સામાન્ય સભા બોલાવશું ? " તેણે પૂછ્યું.

" તમે જરૂર બોલાવી શકો છો. માત્ર હું તેમાં હાજર નહિ રહું. આપણે તો અંધાધુંધી પસંદ કરી છે. "

તે ચાલી ગઇ અને મેં મારૂં ખોદવાનું શરૂ રાખ્યું. થોડા વખતમાં ફરીથી તે પાછી આવી અને મને કહ્યું: " બાળકોની એક નાનકડી સભા હમણાં અમે ભરી લીધી. બધા વિદ્યાર્થીઓની સામાન્ય સભા તુરત જ ભરવી તેવા મતનાં અમે થયાં છીએ. તમે આવશો ? "

મેં પૂછ્યું: " બધા વિદ્યાર્થીઓની સભા ? તો ભલે, હું આવીશ. "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સભામાં એન્સી ખૂબ ગંભીર થઇ ગઇ હતી. અમે કાયદાઓ ખૂબ શાંતિથી પસાર કર્યા.

અંધાધુંધીના સમય દરમિયાન એકંદર આટલું નુકસાન થયું: લૂગડાનો એક મોટો વાવટો એ ભાગમાં ચીરી નાખવામાં આવ્યો હતો.

સત્તાની સામે નિશાળિયાઓની ટોળી ઉભી કરવાનો અને કાયદા અને વ્યવસ્થા તોડવાનો—વર્ષો સુધી તોડવાનો શોખ ધરાવનાર છોકરીનું આ દૃષ્ટાંત છે. આવો બળવો ઉભો કરવામાં પોતે જે કામને ધિક્કારતી હતી તેવું કંઇક તે કરી રહી હતી. પોતે અંધાધુંધીને ધિક્કારતી હતી, પણ અંદરખાનેથી તો તે કાયદાને માન આપનારી હતી.

સત્તાની આકાંક્ષા જ એન્સીની અંદર રહેલી ખરી વસ્તુ હતી. બીજાઓને પોતે દોરતી ત્યારે જ માત્ર તેને સુખ થતું. પોતાના શિક્ષકની સામે બળવો ઉઠાવવાની ક્રિયામાં શિક્ષક કરતાં પણ પોતે વધારે મહત્ત્વનું પાત્ર છે તે બતાવવાનો તેનો પ્રયત્ન હતો. તે કાયદાઓ ધિક્કારતી કારણ કે કાયદો કરનારી સત્તાને તે ધિક્કારતી. તેની સ્વાભાવિક આકાંક્ષા જુલમગાર થવાની હતી. પોતાને સોટી મારનાર માતાના સ્વરૂપમાં તે પોતાની જાતને જોતી હતી, અને તેથી બીજાંઓને દુ:ખી થતાં જોવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આનંદ લેવાના સ્વભાવવાળી તે બની હતી. આપણે તો માત્ર એટલું જ અનુમાન કરી શકીએ કે સત્તા તરફનો તેનો તિરસ્કાર, પરલક્ષી દૃષ્ટિબિંદુથી માતાની સત્તા તરફનો તિરસ્કાર હતો; અને આત્મલક્ષી દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારીએ તો બીજાના ઉપર સત્તા ચલાવનારી જે માતા તેના અંતરમાં રહેલી હતી તેના તરફનો એ તિરસ્કાર હતો. હું અહીં એ કહી દઉં કે જાતીયતાના કિસ્સાઓ સુધારવાના કરતાં આવા સત્તાના કિસ્સા સુધારવા મને બહુ મુશ્કેલ પડ્યા છે. જે પ્રસંગો અને ઉપદેશોએ જાતીયતા તરફ બગડેલું વલણ ઉભું કર્યું હોય છે તેને પ્રમાણમાં સહેલાઇથી અન્ય માર્ગે વાળી લઇ શકાય છે; પરંતુ જે હજારો પ્રસંગોએ અને શિક્ષણે બાળકને બીજાંઓનાં દુઃખમાં રાચતું–સત્તાવાદી મનુષ્ય બનાવ્યું હોય છે તેને બીજે રસ્તે વાળવું એ ખરેખર કઠિન કામ છે.

મારી એક નિષ્ફળતાનો મને વિચાર આવે છે. જર્મનીમાં તેર વરસની એક સ્લાવ છોકરીને મારી પાસે મૂકવામાં આવી. તે પોતાના બાપને સખત રીતે ધિક્કારતી હતી. છ મહિના સુધી તો આ છોકરીએ મારી શાળાને નર્ક સમાન બનાવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દીધી હતી. વિદ્યાર્થીની સામાન્ય સભામાં તે મારી ઉપર હુમલાઓ કરતી, અને એક પ્રસંગે તો હું નકામો છું તેવા કારણસર મને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવો તેવી દરખાસ્ત પણ પસાર કરાવી ગયેલી ! મને ત્રણ દિવસની છૂટી મળી, અને એક ચોપડી લખવાનો આનંદ મેળવવાની શરૂઆત કરતો હતો, ત્યાં કમભાગ્યે સામાન્ય સભા ફરીથી મળી અને મને પાછો લેવાનો ઠરાવ (એક વિરુદ્ધ મતે) કરવામાં આવ્યો. આ છોકરી હમેશાં કહેતી: " નિશાળમાં મારે કોઇ સત્તાધીશ ઉપરી નથી જોઇતો. " એક અતિ બળવાન અહંવાળી છોકરી તે હતી. જ્યારે તે અમને છોડી ગઇ (મારે તેની માને કહેવું પડેલું કે હું તેને સુધારી શકીશ નહિ.) ત્યારે મેં તેની સાથે શેકહૅન્ડ કર્યા. મેં આનંદથી કહ્યું: " વારૂ ત્યારે, હું તને બહુ મદદ ન કરી શક્યો, ખરૂં ? "

અત્યંત ફિક્કા હાસ્યથી તેણે કહ્યું: " તમે શા માટે મદદ કરી ન શક્યા તે જાણો છો ? લ્યો હું જ તમને કહું. પહેલે જ દિવસે હું તમારી નિશાળે આવી ત્યારે હું એક પેટી બનાવતી હતી. તે વખતે તમે કહેલું કે હું ઘણા ખીલાઓ વાપરી નાખું છું. તે જ ક્ષણથી મને લાગેલું કે દુનિયાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજા શિક્ષકોની માફક તમે પણ એક સત્તાના શોખીન ઉપરી જ છો. તે જ ઘડીથી કદાચ તમારી મને મદદ આપવાની શક્તિ બંધ થઈ ગઇ હોય."

મેં કહ્યું: "તું સાચી છે. ચાલો રામરામ."

અત્યારે મને વિચાર આવે છે કે તિરસ્કાર એ અવગણાયલા પ્રેમના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં અવગણાયેલી સત્તા હશે. આ છોકરીમાંથી જે તિરસ્કાર છૂટતો હતો તે આપણે અનુભવી શકીએ તેવો તિરસ્કાર હતો. એન્સીનો કઠોર તિરસ્કાર તેના અવાજ દ્વારા વ્યક્ત થયો હતો. આડલરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ અવાજને 'મર્દાનગીભર્યો વિરોધ' કહેવો તે ખોટું છે. સત્તા શોધવી અને તેને હાથ કરવી તે પુરુષના જેટલી જ સ્ત્રીની પણ વિશિષ્ટતા છે. આપણે એમ કહી શકીએ ખરા કે સ્ત્રી માણસો ઉપર સત્તા શોધે છે, જ્યારે પુરુષ વસ્તુઓ ઉપર સત્તા શોધે છે. પેલી સ્લાવ છોકરી અને એન્સી લોકો ઉપર સત્તા શોધતી હતી. તેઓનો વિરોધ એ 'સ્ત્રૈણ વિરોધ' હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ સાતમું

દીનતા અને તરંગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળકમાં દીનતાની વૃત્તિ આણનારા સંયોગો તરફ મેં વાંચનારાઓનું ધ્યાન ક્યારનું ખેંચ્યું છે. જે કામ બાળક કરી શકતું નથી અથવા તો જે કામ કરવાની તેને રજા મળતી નથી, તે જ કામ મોટેરાંઓને કરતાં તે જુએ છે. જ્યારે હું હજામત કરતો હોઉં છું ત્યારે મારા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પોતાના મોઢા ઉપર સાબુ લગાડવાની મોજ માણતા હોય છે. બીડી પીવાની જિજ્ઞાસા એ મોટે ભાગે મોટા થવાની જ ઇચ્છા હોય છે. ફ્રૉઇડ અને આડલર જેવા માનસશાસ્ત્રીઓના જે બે સંપ્રદાયો વચ્ચે કજિયો ચાલી રહ્યો છે અને જે બન્નેને આપણે સામાન્ય રીતે ‘જાતીયતા સંપ્રદાય’ અને ‘સત્તા સંપ્રદાય’ કહી શકીએ, તે બન્નેમાંથી આડલરના સંપ્રદાયમાં મને વધારે શ્રદ્ધા છે. બાળકમાં પિતાની પત્ની (પોતાની માતા) ઉપર કબજો મેળવવાની જે ઇચ્છા હોય છે તેના જેટલી જ મજબૂત ઇચ્છા પિતાની સત્તા મેળવવાની પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેખાય છે. પિતાની જનનેંદ્રિય કરતાં પોતાની જનનેંદ્રિય મોટી હોવાની નાનકડા બીલીની ઇચ્છામાં અને જાતીયતાનો જરાય અંશ દેખાતો નથી. ઘર ઉપર પેશાબ કરી શકવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવતો એક વિદ્યાર્થી આજ સારી પાસે છે. જનનેંદ્રિય એટલે પ્રજનનની નહિ પણ પેશાબ કરવાની સત્તા. સાત વરસના બાળકને પ્રજોત્પત્તિનું કશું જ જ્ઞાન હોતું નથી. બાળકમાં અજ્ઞાત રીતે અથવા તો આવેગથી તેનું જ્ઞાન છે તેમ માનવાથી માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી કોઈ રોગીની સારવાર કરવામાં કશી મદદ મળતી નથી.

હું કબૂલ કરું છું કે જનનેંદ્રિયને હીનતા સાથે ઘણો સંબંધ છે. નાના છોકરાઓ પોતાની જનનેંદ્રિયના કદ સંબંધે ઘણી વખત શરમાતા હોય છે. છોકરીઓ પણ ઘણી વખત હીનતા અનુભવતી હોય છે, કારણ કે તેમને લિંગ નથી. હું એમ માનવાને લલચાઉં છું કે સત્તાના એક ચિહ્ન તરીકે નૈતિક કેળવણીએ તેની આસપાસ જે રહસ્ય અને નિષેધ ઉભાં કરી દીધેલાં હોય છે તે રહસ્ય અને નિષેધ જ તેવું મહત્ત્વ ઉભું કરવામાં મોટે ભાગે કારણભૂત છે. પરિણામે દમન કરાયલા વિચારો તરંગોના સ્વરૂપમાં બહાર આવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. માતા અને આયા જે વસ્તુની આસપાસ ભારે રહસ્ય–પડદો ઉભો કરે છે તે વસ્તુ બાળકને મન વિના કારણ અગત્યની બની જાય છે; અને તેનું મહત્ત્વ પણ વધારી દેવામાં આવે છે. લિંગની અદ્ભુત શક્તિના ખાલી તરંગોનું જ વર્ણન કરતી વાર્તાઓમાં આપણે આ જોઇ શકીએ છીએ. ટોમથંબની વાર્તા આવી એક પ્રખ્યાત વાર્તા છે. અલાદીનના ફાનસની વાર્તા પણ આ રીતે અતિ રસિક વાર્તા છે. અલાદીન પોતાનો દીવો ઘસે છે, (હસ્તદોષની ક્રિયા), અને દુનિયાના તમામ આનંદો તેની પાસે હાજર થાય છે. એ જ રીતે નાનાં બાળકો એવા તરંગો સેવે છે કે જેમાં મળમૂત્ર ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન પામે.

તરંગ હમેશાં અહંતાથી ભરેલો હોય છે. તરંગને વાર્તાનું રૂપક આપીએ તો તે એક એવી વાર્તા છે કે જેની અંદર સ્વપ્નસેવી પોતે નાયક અથવા તો નાયિકાને સ્થાને હોય. જેવી હોવી જોઇએ તેવી દુનિયાની વાર્તા સમાન તરંગ છે. જે કલ્પનાની દુનિયામાં મોટેરાંઓ દારૂના એક પ્યાલા મારફત, અથવા તો કોઇ એક નવલકથાનાં પાનાંઓ દ્વારા, અથવા તો સિનેમાના દરવાજામાંથી, પ્રવેશ કરે છે, તે જ દુનિયામાં બાળક તરંગના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દ્વારમાંથી પ્રવેશ કરે છે. તરંગ એ હમેશાં સત્ય વસ્તુમાંથી છૂટાબારી હોય છે. તરંગની દુનિયા ઈચ્છાતૃપ્તિની દુનિયા હોય છે. એ દુનિયાને કશી જ મર્યાદા નથી હોતી. એ દુનિયામાં બધું જ શક્ય હોય છે. ગાંડો માણસ ત્યાં જઈને રહી શકે છે; સસધારણ માણસ ત્યાં જઈને પાછો આવે છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિ કરતાં એ ઘણી વધારે આકર્ષક સૃષ્ટિ છે. સ્વપ્નમાં તો આપણને કેટલાંક દુષ્ટ સ્વપ્નાંઓ પણ આવે છે, પરંતુ તરંગો ઉપર તો આપણને અમુક જાતનો કાબૂ હોય છે; અને તેથી જે વસ્તુ આપણા અહંને ખુશ કરે તેના જ તરંગો આપણે સેવીએ છીએ.

જર્મનીની મારી નિશાળમાં એક જ્યુ છોકરી આવેલી. આ છોકરી દસ વરસની હતી. તે રાતે ઘણી બ્હીતી. નિશાળમાં મોડા થવાની પણ તેને બીક લાગતી. પહેલે જ દિવસે ચોપડીઓનો મોટો થોકડો લઈને તે નિશાળે આવી; પોતાના ટેબલ ઉપર બેઠી અને જૂની ઢબના કંટાળો ઉપજાવે એવા ભાગાકારો કરવા માંડી: જેમ કે ૪૫,૬૩,૨૦,૭૮૭ ને ૪,૩૭૯ વડે ભાગો. ત્રણ દિવસ આવા ભાગાકારો તેણે કર્યા કર્યા. આવા ભાગાકારો તેને ગમે છે કે કેમ એવો મેં તેને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવાલ પૂછ્યો અને 'હા' એવો ભીરુ જવાબ મને મળ્યો. ચોથે દિવસે એનું એ જ કામ તે કરતી હતી ત્યારે મેં તેની સામે જોયું અને પૂછ્યું: "આવા દાખલાઓ ગણવાનું તને ખરેખર ગમે છે?" તે એકદમ રડી પડી. મેં શાંતિથી ગણિત ઉપાડી લીધું અને ઓરડાના બીજા છેડા તરફ તેનો ઘા કરી નાખ્યો.

મેં કહ્યું: "આ એક સ્વતંત્ર શાળા છે. અહીં તો તને જે ગમે તે જ કરવાનું."

આ પછીથી છોકરી સુખી દેખાવા માંડી, અને આખો દિવસ સીટી જ વગાડ્યાં કરી. તે સીટી જ વગાડતી હતી અને કશું જ કામ નહોતી કરતી. થોડાએક મહિનાઓ બાદ હું બરફ ઉપર લપસવાને ઇરાદે બહાર ફરવા નીકળેલો. હું એક જંગલમાં થઇને જતો હતો. મેં કંઇ અવાજ સાંભળ્યો, અને મેં સ્લોવીયાને જોઇ. તેણે પોતાના બરફ ઉપર ફરવાના જોડા (સ્કીઝ) કાઢી નાખ્યા હતા, અને હસતી તથા વાતો કરતી બરફ ઉપર ચાલી જતી હતી. દેખીતી રીતે વિધવિધ નટોનો પાઠ તે ભજવતી જતી હતી. ત્યાંથી પસાર થતાં તેણે મને જોયો નહિ. બીજી સવારે મેં તેને કહ્યું: "જંગલમાં વાતો કરતી મેં તને જોઇ હતી." તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂંઝાઇ ગઇ અને ઓરડામાંથી બહાર દોડી ગઇ. બપોરે પાછી મારા બારણા પાસે આવીને ઉભી રહી; થોડી વારે તે અંદર આવી ને મને કહ્યું: "હું જે કરતી હતી તે તમને કહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે. પણ હું ધારૂં છું કે હવે હું તમને કહી શકીશ."

તેણે કહેલી વાત અદ્ભુત હતી. વર્ષો સુધી પોતાના સ્વપ્નગ્રામમાં તે વિચરી હતી. આ સ્વપ્ન-ગ્રામને તેણે ગ્રનવાલ્ડ નામ આપ્યું હતું. એના નકશાઓ ને ચિત્રો પણ તેણે મને બતાવ્યાં. એ ગામના દરેકદરેક માણસને તે ઓળખતી હતી. અને તે દિવસે મેં જે સંવાદ સાંભળ્યો તે હેન્સ અને હેલ્મથ નામના બે છોકરાઓ વચ્ચેની વાતચીત હતી. આ છોકરીના આવા તરંગની પાછળ શું રહેલું હતું તે શોધતાં મને થોડાંએક અઠવાડિયાં લાગેલાં. આ છોકરી માબાપની એકની એક છોકરી હતી; તેને મિત્રો જ ન હતા. પોતાના મિત્રો-વાળું એક ગામડું તેણે સર્જ્યું. એક નાના બગીચામાંથી પસાર થવા માટે રમતના નાયક હેલ્મથને સખત માર માર્યો હતો એ વાત જ્યારે તેણે મને કહી ત્યારે જ આ તરંગની ચાવી મને સાંપડી. પોતાના શરીરના છૂપા ગણાતા ભાગો ઉપર જે નવા વાળો ઉગેલા તેનું સૂચન પેલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બગીચો હતો. તે સંબંધે મને વાત કહેવા માટે તેને પ્રેરણા થઇ. પછી તો વાસનાથી પોતાને સ્પર્શ કર્યો હતો તેવા એક પુરુષની વાત પણ નીકળી. તેના બગીચામાં વગર રજાએ ફરતો હેલ્મથ એ જ આ અજાણ્યો માણસ હતો એ મેં પકડી પાડ્યું. તેવી જ રીતે હસ્તદોષ કરતા તેના હાથને સ્થાને પણ આ અજાણ્યો માણસ જ હતો. આ બધાની પાછળ જે વાત પડેલી હતી તે કહી દઇને તેના તરંગને તોડી નાખવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. તરંગ ઉડાડી દીધા પછી બે દિવસ સુધી તે દુ:ખી દુ:ખી દેખાતી ફર્યા કરતી હતી. ત્રીજે દિવસે સખત રીતે રડતાં રડતાં તેણે મને કહ્યું: "ગઇ રાત્રે ગ્રનવાલ્ડમાં પાછા જવાના મેં પ્રયત્નો કર્યા પણ હું જઇ ન શકી. જીંદગીમાં જે વસ્તુ મને ખૂબ ગમતી તેનો તમે નાશ કર્યો છે!"

દસ દિવસ પછી મારા એક શિક્ષકે મને આવીને કહ્યું: "સ્લોવીયાને શું થયું છે? તે આખો દિવસ ગાયા જ કરે છે. અને દિવસે દિવસે વધારે સુંદર બનતી જાય છે."

કોઇ ચમત્કારિક રીતે સ્લોવીયા સુંદર બનતી જતી હતી. એકાએક બધી બાબતમાં તે રસ લેવા માંડી હતી. તે પાઠ માગતી અને તૈયાર પણ કરતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે ચિત્રકળા શીખવા માંડી અને થોડાંએક સુંદર ચિત્રો પણ તેણે તૈયાર કર્યાં. ટૂંકમાં તે વાસ્તવિકતાના સીધા પરિચયમાં આવી ગઈ હતી. તેના જાતીયતાના અનુભવોએ અને તેને જે એકાંત મળ્યો હતો (મિત્ર કે ભાંડરડાં ન હોવાનો) તેણે, જે સ્થળે કશું જ પ્રલોભન ન હોય અથવા એક પણ ખરાબ માણસ ન હોય તેવી નવી દુનિયા–તરંગની દુનિયા શોધવા તરફ તેને વાળી હતી. અને છતાંય તેના સ્વર્ગમાં હેલ્મથે તો પરાણે પ્રવેશ કર્યો જ હતો!

સ્લોવીયાનો તરંગ જાતીયતાનો પણ કદાચ હોય. પરંતુ મુખ્યત્વે જાતીય ન હોય તેવા તરંગો પણ હોય છે. એક છોકરી પોતાના દિવાસ્વપ્નમાં પોતાની જાતને એક સુંદર નદી તરીકે કલ્પતી. જોનાર ટોળું સોળ સોળ વખત તેને પાછી બોલાવતું. મનની અનેક તાણો અનુભવતો જીમ મૂત્રત્યાગ અને મળત્યાગના પોતાના તરંગો સંબંધે મને વાતો કહે છે. જાતીયતાને સત્તાના અર્થમાં તે વાપરે છે. નવ વરસનો એક બીજો નાનો છોકરો મોટે ભાગે આગગાડીઓના લાંબા લાંબા તરંગો વણ્યા કરે છે. પોતે હમેશાં ડ્રાઇવર બને છે; એની ગાડીમાં બેસનાર પેસેન્જરો મોટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગે રાજા ને રાણી (પિતા ને માતા) હોય છે. છેક જ નાના ચાર્લીને કેટલાંયે ઍરોપ્લેનો અને મોટરગાડીઓ છે. જીમને તેના એક પૈસાદાર કાકાએ રોલ્સરોઇસ મોટર ભેટ કરી છે; આ ગાડી બાળકને લાયકની છે ને પેટ્રોલથી હાંકી શકાય છે; છતાં તેને પરવાનાની જરૂર નથી. બે દિવસ પહેલાં જીમ અને બીજા ત્રણ છોકરાઓને વૉટરપ્રૂફ લૂગડાં પહેરતા મેં જોયા. તેઓ ઘણે દૂર જવાના હતા, પણ ક્યાં જવાના હતા એ મને નહોતા કહેતા. આડકતરી રીતે મેં જાણી લીધું કે તેઓ ચાર માઇલ ઉપર આવેલા એક દૂરના રેલ્વે સ્ટેશને જવાના હતા. જીમના કાકાએ આ સ્ટેશને મોટર મોકલી હતી, અને આ ચારે જણા એ ગાડી હાંકીને પાછા આવવાના હતા!

જે મોટરગાડી કેવળ જીમની કલ્પનામાં જ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તે ગાડી લેવા જવા માટે કચરો ખૂંદતા ખૂંદતા ચાર માઇલ ચાલ્યા પછી આ છોકરાઓને જે કડવી નિરાશા થશે તેનો મને વિચાર આવ્યો. આ મુસાફરી અટકાવવાને માટે મેં તેમને યાદ આપ્યું કે તેઓ ખાણું ચૂકશે. જીમને આ વાત જરા ખૂંચી, પણ તે બોલી ઉઠ્યો: “ ખાણું ગુમાવવાની અમારી ઇચ્છા નથી.”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા ગૃહપતિએ આનો બદલો વાળી આપવાનો એકાએક વિચાર કર્યો અને તે ચારે જણાને સિનેમા જોવા લઇ જવાની ઇચ્છા બતાવી. તેઓએ તુરત જ પોતાનાં વૉટરપ્રૂફ લૂગડાંઓ કાઢી નાખ્યાં. હું કલ્પના કરૂં છું કે જીમને આથી ઘણી શાંતિ વળી હશે, કારણ કે પોતાને મોટરકાર આપનાર કાકો ખાલી પોતાના તરંગમાં જ હતો, અસ્તિત્વમાં નહોતો.

આ જાતના તરંગને જાતીયતાની સાથે કશી લેવાદેવા નથી. જીમ આવ્યો ત્યારથી જ બીજા છોકરાઓ ઉપર આ જાતની છાપ તે પાડ્યા કરતો હતો. કેટલાયે દિવસો સુધી છોકરાઓની ટોળીએ લાઇમઅંદરના કિનારા ઉપર ઉભા રહી વાટ જોયા કરી હતી. જીમે બે મોટી સ્ટીમરોના માલિક પોતાના એક બીજા કાકાની વાત તેઓને કહી હતી. આ બધા છોકરાઓએ તેના આ કાકાને એક મોટરબોટ ભેટ મોકલવાનું લખવાની જીમને વિનંતિ કરેલી. આ બધા છોકરાઓ કઇ ઘડીએ સ્ટીમર આવે અને સ્ટીમરમાંથી મોટરબોટ ઉતરે તેની રાહ જોઇ રહ્યા હતા! આ રીતે જીમ પોતાનું શ્રેષ્ઠત્વ સાબીત કર્યા કરતો હતો. તે એક ગરીબ છોકરો હતો, અને સામાન્ય માણસોની સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહેલો હતો. તરંગો સેવીને પોતાની દીનતાનો આ રીતે તે બદલો લઇ રહ્યો હતો.

બધા તરંગોનો નાશ કરીએ તો તો જીંદગી અત્યંત કંટાળાભરેલી બની જાય. સર્જનના દરેક કામ પહેલાં તરંગ આવે જ છે. રેને પાયો નાખ્યો તે પહેલાં સેન્ટ પૉલનું દેવળ તરંગમાં બંધાયું જ હોવું જોઇએ. જે તરંગ વાસ્તવિકતાનું સ્વરૂપ લઇ શકે તે તરંગ સેવવા યોગ્ય ગણાય. બીજી જાતના તરંગો જેને આપણે ઉડતા તરંગો કહી શકીએ, એને તો શક્ય હોય તો તોડી નાખવા ઘટે. એવા તરંગો બાળકના વિકાસને અટકાવતા હોય છે. કોઈ પણ શાળામાં દેખાતા ઠોઠ વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે આવા તરંગમાં જીવનારા હોય છે. પોતાના કાકાએ મોકલેલી રોલ્સ-રોઇસની રાહ જોતો છોકરો ગણિતમાં શી રીતે રસ લઈ શકે?

લેખનવાચન સંબંધે માતપિતાઓ સાથે ગરમાગરમ ચર્ચાઓ મારે હમેશાં ચાલ્યા જ કરે છે. એક માતા લખે છે: "મારા છોકરામાં સમાજને બંધબેસતો થાય તેટલી શક્તિ આવી જવી જોઇએ; તેણે પોતાની કમાણી કરતાં શીખવું જ જોઇએ; તેને વાંચતો બનાવવા માટે તમારે દબાણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવું જ જોઈએ.” સામાન્ય રીતે મારો જવાબ આ પ્રમાણે હોય છે: “ તમારો છોકરો તરંગની દુનિયામાં જીવે છે. એ દુનિયાને તોડી નાખતાં કદાચ મને એક વરસ લાગશે. હમણાં તેને વાંચવાની ફરજ પાડવી તે બાળક તરફ ગુન્હો કર્યા બરાબર છે. જ્યાં સુધી પોતાની તરંગની દુનિયામાં એ પોતાનો રસ પોષી નહિ લે ત્યાં સુધી વાચન પાછળ જરા જેટલો પણ રસ તે ઉભો કરી શકવાનો નથી.”

હા. આ છોકરાને મારી સાથે ઓરડામાં લઈ જઈને કડકાઈથી હું કહી શકું ખરો કે “ કાકાઓ અને મોટરગાડીઓ સંબંધેના તારા આ બધા ધતિંગને તારા મગજમાંથી કાઢી નાખ. એ બધી તો ઉપજાવી કાઢેલી વાતો છે. તું એ જાણે પણ છે. આવતી કાલ સવારથી તું વાંચવાની શરૂઆત કરી દેજે અને નહિતર તારી ખબર લેવી પડશે!” આમ કરવું તે ‘ પવિત્ર ભૂત ’ ની સામે ગુન્હો કર્યા બરાબર છે. બાળકને તરંગના સ્થાને કોઇ પણ બીજી વસ્તુ મૂકવા દીધા સિવાય તરંગને તોડી પાડવો એ ગુન્હો છે. સારામાં સારો રસ્તો તો તરંગો સંબંધેની વાતો કરી નાખવા માટે બાળકને ઉત્તેજન આપવું એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. દસમાંથી નવ કિસ્સાઓમાં ધીમે ધીમે બાળકનો તેવા તરંગોમાંથી રસ ઓછો થતો જશે. જે કોઇ ખાસ પ્રસંગોમાં વર્ષો સુધી એકાદ તરંગ ખસી શકયો નથી હોતો તેવે વખતે જ જરા કઠોરતાથી તરંગને તોડી નાખવામાં વાંધો નથી.

મેં કહ્યું કે તરંગની જગ્યાએ મૂકવા માટે કંઇક બીજી વસ્તુ જોઇએ. સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત રહેવા માટે દરેક બાળકને અને દરેક મોટેરાંને પોતે શ્રેષ્ઠ રહી શકે તેવું એકાદું સ્થળ હોવું જ જોઇએ. નિશાળના વર્ગોમાં શ્રેષ્ઠત્વ મેળવવાની બે પદ્ધતિઓ હોય છેઃ એક વર્ગને મથાળે પહેલા નંબરે રહેવું તે, અને બીજી વર્ગને છેડે જે છોકરો બેઠો હોય તેના માથામાં ટપલાં મારવાની શક્તિ હોવી તે. શ્રેષ્ઠ બનવા માટે આ બીજો માર્ગ વધારે લલચાવનારો હોય છે. બહિર્મુખવૃત્તિવાળું બાળક સહેલાઇથી શ્રેષ્ઠત્વ શોધી કાઢે છે. પરંતુ અંતર્મુખ બાળકને તો શ્રેષ્ઠત્વ શોધવા માટે તરંગમાં ઉડવું પડે છે. વાસ્તવિકતાની દુનિયામાં આવા બાળક માટે શ્રેષ્ઠત્વ હોતું નથી. આવું બાળક લડી શકતું નથી, રમતો રમી શકતું નથી, ગાઇ શકતું નથી, તેમ બૂમો પણ પાડી શકતું નથી. પરંતુ તેની પોતાની તરંગની દુનિયામાં તો તે પોતે દુનિયાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સર્વશ્રેષ્ઠ વિજેતા બની શકે છે. દરેક માણુસને માટે શ્રેષ્ઠત્વ શોધવું એ એક મહત્ત્વની જરૂરિયાત હોય છે. હું ધારું છું કે "જે લખાણુમાં તમારું પોતાનું નામ છપાયેલું હોય તે સાહિત્ય તમને સૌથી વધારે રસિક લાગે છે." એમ લખનાર બેરી છે. અહંને ઉંચે લેવો જ જોઇએ. અહંના અધિકારોનો નાશ કરવો એ દુનિયામાં મોટામાં મોટી સજા છે, એમ જાણીને જ માણુસના નામનો નાશ કરનારી અને તેને નંબર આપનારી કેદખાનાની પ્રથા સમાજે વિકસાવી છે. કેદખાનાંઓમાં કેદીઓને અંદર અંદર વાતો કરવાની છૂટ નથી હોતી; કોઇ પણુ પ્રકારે પોતાની જાતને પ્રદર્શિત કરવાની તક તેમને નથી આપવામાં આવતી. જે પ્રથા માણુસના અહંને અને જાતીયતાને તેની પાસેથી ઝૂંટવી લે છે, તે પ્રથા સેતાનિયત ભરેલી છે.

અને આપણી શાળાના વર્ગો કેદખાના જેવા નથી એવું નથી. દિવસના છ કલાક સુધી બાંકડાઓ ઉપર મૂંગા બેસી રહેવાનું કહેવું એમાં જ બાળકનો આત્મ-આવિષ્કારનો પ્રાથમિક હક્ક ઝૂંટવી લેવા જેવું છે. આવી શાળામાં માત્ર કહેવાતા હુશિયાર છોકરાઓ જ—જેઓ નિશાળમાં ઇનામો જીતી જાય છે અને ભવિષ્યમાં રેલ્વેના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફૂલીઓ બને છે તેઓ જ–પોતાની જાતને આગળ પડતી લાવવામાં સફળતા મેળવે છે. ઘણાં ઘરોમાં બાળકને કાયમને માટે એક બાળક ગણીને જ માબાપો તેના અહંને દબાવ્યા કરે છે. ચૂલો સળગાવવાને માટે પણ માબાપો વિશ્વાસ ન મૂકતાં હોય તેવી ચૌદ વરસની છોકરીઓને મેં જોઇ છે. સારામાં સારો ઇરાદો દાખવીને પણ માબાપો પોતાના બાળકને જવાબદારીથી છેટાં રાખતાં હોય છે. દાખલા તરીકે "તારે બારીનો પડદો પાડી નાખવો જોઇએ. મારી ખાતરી જ છે કે હમણાં વરસાદ આવવાનો." "જો હવે રેલ્વેની નજીક જતો નહિ." "તેં તારૂં મોઢું ધોયું કે?" આમ માબાપો બોલ્યા જ કરતાં હોય છે.

કોઇ પણ નવી છોકરી મારી શાળામાં આવે ત્યારે તેની મા મને કહેતી જ હોય છે: "મારી છોકરી ઘણી ગંદી ટેવોવાળી છે. સાફસૂફી માટે તેને દિવસમાં દસ વખત કહેવું પડશે." આ છોકરી મારે ત્યાં આવ્યા પછી બીજા જ દિવસથી હમેશાં સવારે એક વખત ટાઢે પાણીએ નહાય છે, અને અઠવાડિયામાં ઓછામાં ઓછું બે વખત ગરમ પાણીએ સ્નાન કરે છે. પોતાનું મોઢું અને હાથ હમેશાં સ્વચ્છ રાખે છે. ઘરે તે ગંદી રહેતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી (જો આ ગંદાપણું તેની માતાની કલ્પનાનું હોય તો જ) તેનું કારણ તો તેને એક બાળક તરીકે ગણવામાં આવતી હતી એ હતું.

બાળકોને લગભગ અમર્યાદિત જવાબદારી મળવી જોઇએ. મોન્ટીસોરી શાળાનાં બાળકો ગરમ ઓસામણથી ભરેલાં વાસણો ઉપાડી લઈ જઇ શકે છે. સાત વરસનો મારી શાળાનો સૌથી નાનો વિદ્યાર્થી હથોડા, કોદાળી, કરવત, છરી વગેરે દરેક પ્રકારનાં હથિયારો વાપરી શકે છે. એની સરખામણીમાં હું તો ઘણી વધારે વાર મારી આંગળી કાપી નાખું છું. સાત આઠ વરસનાં બાળકો જરા પણ બગાડ્યા વિના ટાઇપરાઇટર વાપરી શકે છે. હું કબૂલ કરૂં છું કે આને મર્યાદાઓ છે. આઠ વરસના બાળકને પેટ્રોલથી બળતો દીવો સળગાવવા હું ન જ આપું. એક અમેરિકાના શિક્ષક પોતે પોતાના છોકરાઓની સાથે કેવી રીતે બહાર ભટકતા, અને અગિયાર અગિયાર વરસના છોકરાઓ ખોરાક માટે શિકાર કેવી રીતે કરી લાવતા તેની વાત મને તેમણે કહેલી.

દિલગીરી ઉપજાવે એવું સત્ય તો એ છે કે મોટેરાંઓ બાળકોની સહીસલામતીના કરતાં સાધનોની સહીસલામતી વધારે પ્રમાણમાં ઇચ્છતાં હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. અહીં એક માનસશાસ્ત્રનું તત્ત્વ આપણી સામે આવીને ઉભું રહે છે. આપણે આપણા સ્થૂળ પરિગ્રહોની સાથે આપણી જાતને એક કરી દેતા હોઇએ છીએ. પોતાની નવી સાઇકલ ઉછીની આપવાનું બહુ જ ઓછા માણસોને મન થાય છે. પોતાનું કોઇએક કપડું મિત્રને ઉછીનું આપવું એ મુશ્કેલ કામ છે. દાંતની પીંછી ઉછીની આપવા સંબંધમાં તો મશ્કરી ભરેલી એક કહેવત પણ છે. દાંતની પીંછી ધોઇ શકાય છે અને ઉકા-ળીને ચેપી જંતુ વિનાની બનાવી શકાય છે એમ જો વિચારીએ, તો દાંતની પીંછી ઉછીની આપવા સામે કશો જ વાંધો ન હોઈ શકે. કોઇ દાંતનો ડૉક્ટર બીજાં હજારો દરદીઓનાં મોઢામાં વાપરેલું સાધન આપણા મોઢામાં પણ જ્યારે વાપરે છે તે વખતે આપણને જરા પણ અણગમો નથી થતો; તેમ જ કોઇ હોટેલમાં બીજાએ વાપરેલા છરી કાંટા પોતે વાપરવા સામે આપણે કોઈ દિવસ વાંધો નથી ઉઠાવતા. દાંતની પીંછી ઉછીની આપવાનો આપ-ણને જે અણગમો છે એ અણગમો તો લાગણી-જન્ય હોય છે. દાંતની પીંછી આપણી જાતનો એક ભાગ બની ગઇ હોય છે. એ જ રીતે કોઇને પિયાનો, કોઈ સુતારને પોતાનાં હથિયારો, કોઇને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનાં લૂગડાં અને એવી સેંકડો ચીજો માણસને પોતાના એક ભાગ જેવી બની ગઇ હોય છે. પોતાના રંધાનો દુરુપયોગ થતો જોઇને સુતારને અંગત દુ:ખ થાય છે. એમ દેખાય છે કે ઘણી વખત બાળક તરફના પ્રેમ કરતાં આપણને આપણી પોતાની વસ્તુઓ તરફનો પ્રેમ ઘણો વધારે હોય છે. "એને છોડી દો." એમ કહેવાની પાછળ બાળક તરફના મમત્વ કરતાં તે વસ્તુ પરત્વેનું આપણું મમત્વ વધારે રહેલું હોય છે. બાળક આપણને ઉપાધિ રૂપ લાગે છે, કારણ કે માબાપની અહં ભરેલી ઇચ્છાઓની સાથે બાળકની ઇચ્છાઓને અથડામણ થયા જ કરે છે. આ વાત તો હું માબાપો તરફ એક સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા માણસ તરીકે લખી રહ્યો છું. થોડા જ વખત પહેલાં ત્રણ નાના છોકરાઓ મારી વીજળીની ટોર્ચ ઉઠ્ઠીની લઇ ગયા. (આ ટોર્ચની કિંમત ૧૮ શિલિંગ હતી અને તેમાં ડાઇનેમો હતો.) આ છોકરાઓ ટોર્ચમાં શું હતું તે જોવા માંડ્યા ને ટોર્ચ બગાડી નાખી. તેમની શોધખોળના આ કામથી મને ખૂબ આનંદ થયો એમ કહેવું એ જૂઠું બોલ્યા બરાબર છે. મને મનમાં દુ:ખ થયું; જો કે હું જાણતો હતો કે બાળકોની આ ક્રિયાની પાછળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિનાશ કરવાની ક્રિયાનો (પિતાની ટોર્ચ—પિતાનું લિંગ) માનસશાસ્ત્રીય હેતુ રહેલો હતો. મારાં અનેક દિવાસ્વપ્નોમાંનું એક સ્વપ્નું એ છે કે મને એક લક્ષાધિપતિનો છોકરો વિદ્યાર્થી તરીકે મળે તો તેના પિતાને ખર્ચે મહાન મહાન અને જુદી જુદી જાતના પ્રયોગો કરવાની હું તેને છૂટ આપું. ભ્રમિત મનવાળા બાળકને સ્વાતંત્ર્ય આપવું એ જરા ખર્ચાળ કામ છે; પરંતુ મોટા ભાગનાં બાળકો ભ્રમિત મનવાળાં હોતાં નથી. સુંદર મજાના પિયાનામાં ખીલાઓ ઠોકવાની ઇચ્છા કોઇ પણ તંદુરસ્ત બાળકને નથી થતી. જ્યાં જ્યાં હું ભાષણ કરૂં છું ત્યાં ત્યાં હમેશાં મારા મનમાં ઉદ્ભવતો એક પ્રશ્ન આ વખતે પણ મને યાદ આવે છે: "બાળક એક મોટા પિયાનામાં ખીલાઓ મારવાનું શરૂ કરે તો તમે શું કરો?" આજ કાલ તો હું એવો નિષ્ણાત બની ગયો છું કે આવો પ્રશ્ન કઇ વ્યક્તિ પૂછવાની છે તેને પકડી પાડી શકું. આવો પ્રશ્ન પૂછનાર સ્ત્રી મોટે ભાગે આગલી બેઠકમાં બેસે છે, અને ભાષણ ચાલતું હોય તે દરમિયાન અસંમતિ બતાવવા માટે વારંવાર માથું ધૂણાવ્યા કરતી હોય છે. આ પ્રશ્નનો સારામાં સારો જવાબ તો મિમિસ મૂરે વાતચીતમાં કહેલું વાક્ય બરાબર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપી શકે છેઃ " બાળક તરફ તમારી દૃષ્ટિ જો બરાબર સાચી હોય તો તમે બાળક સાથે કેવી રીતે કામ લ્યો છો તેની ચિંતા નહિ."

પિયાનામાં ખીલા ઠોકવા એ ખરાબ છે એવું ભાન બાળકમાં જાગૃત ન કરો ત્યાં સુધી તમે તેને પિયાનાથી દૂર ખેંચી જાઓ તો પણ કશો વાંધો નથી. એટલે કે સારા અને ખરાબનું નૈતિક તત્ત્વ બાળકમાં તમે દાખલ ન કરો ત્યાં સુધી કશો વાંધો નથી. 'તોફાન' અથવા તો 'ખરાબ' અથવા તો 'ગંદું' એવા શબ્દો જ બાળકને નુકસાન કરનારા હોય છે. આપણે જો એવું સૂત્ર સ્વીકારીએ કે "સારા નરસાનું ભાન મારા બાળકને હું નહિ કરાવું." તો બાળકને આપણે ઓછામાં ઓછું નુકસાન કરવાનાં છીએ. છોકરો જો તમારાથી બ્હીતો ન હોય તો તો "ચાલ્યો જા; હું બહુ કામમાં છું." એમ કહીને એ છોકરાની સામે તમે ચોપડી ફેંકો તો પણ તેમાં કશું નુકસાન નથી. પરંતુ પ્રસંગ બન્યા પછી એક કલાકે તમે તેને તમારા ઓરડામાં લઇ જાઓ અને તેની વર્તણૂક સંબંધે ગંભીર થઇને ભાષણ આપો તે ભારે નુકસાનકારક છે.

પેલા ખીલા ઠોકનારા છોકરાની વાત ઉપર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવીએ. ખીલા ઠોકવા માટે તેને લાકડું તો અવશ્ય જોઈએ. કોઇ પણ હથિયારોથી પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર દરેક બાળકને છે જ; પણ હથિયાર તેનાં પોતાનાં હોવાં જોઇએ. પોતાની કહી શકાય તેવી વસ્તુઓમાં જે અભિમાન મોટાંઓ ધરાવતાં હોય છે, તે જ અભિમાન બાળકમાં પણ હોય છે. મારી શાળાના કારખાનામાં સાધનો ખરાબ રીતે વપરાતાં હતાં; મેં તે જોયું કે તુરત જ અનુમાન કર્યું કે તેવી રીતે વપરાવાનું કારણ એ હથિયારો કોઇનાંયે ન હતાં એ હતું. મેં તમામ માબાપોને લખી નાખ્યું કે હવે પછીથી તમારે બાળકોને હથોડી, છીણી વગેરે કાપવાનાં હથિયારો ઘરેથી સાથે લઇને જ મોકલવાં. બીજા સત્રમાં બે છોકરાઓ પોતાની સાથે સુંદર હથિયારો લઇને આવ્યા. હવે એ છોકરાઓ પોતાનાં હથિયારો સરસ રીતે જાળવે છે અને આગળના કરતાં વધારે દરકારથી કામ પણ કરે છે. પણ સારાં હથિયારોની એક પેટી અચાનક અમારી શાળામાં આવી અને શાળામાં મુશ્કેલી ઉભી થઇ. જે છોકરાંનાં માબાપો સારાં હથિયારો ખરીદી નહોતાં શકતાં તે છોકરાંઓ અદેખાઇ કરવા લાગ્યાં, અને ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી સમાજવિરોધી દેખાયા કર્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હથિયારો સારી રીતે કેમ વાપરવાં તેવું જાણનાર એક છોકરાએ સારાં હથિયારો ધરાવતા એક છોકરા પાસેથી રંધો ઉછીનો લીધો; પછી તેણે રંધાના પાના ઉપર હથોડી મારીને પાનું તોડી નાખ્યું અને રંધાને બગાડ્યો. એણે મને કહ્યું કે પાનું બહાર કેમ કાઢવું એ તે ભૂલી ગયો હતો. જ્ઞાત કે અજ્ઞાત રીતે પણ આ કામ અદેખાઇને પરિણામે થયું હતું.

દરેક બાળકને એક જુદો જુદો ઓરડો આપવો તે અશક્ય હોય છે; પરંતુ પોતે ઇચ્છે તેવું કરી શકે એ માટે દરેક બાળકને એક નાનકડો ખૂણો તો મળવો જ જોઈએ. મારી શાળામાં દરેક બાળકને એક ટેબલ અને એક ખૂણો મળે છે, અને દરેક બાળક પોતાનો ખૂણો બહુ જ આનંદથી શણગારે છે. હેલેરોમાં તો બાળકોએ રંગથી દીવાલોને પણ શણગારેલી અને આખો ઓરડો જુદી જુદી આકૃતિઓથી ભરપૂર કરી દીધેલો. એક જુગોસ્લાવ વિદ્યાર્થીએ એક ભાગ તૈયાર કર્યો; પછી તો ઇંગ્લીશ, નોર્વેજિયન, રશિયન, જર્મન અને હંગેરિયન બાળકો પણ આવ્યાં. બાળકના ટેબલ ઉપરની દીવાલ ઉપર જે આકૃતિ દોરવામાં આવેલી હોય તે ઉપરથી એ કયા દેશનું હશે તેનું અનુમાન કરવાની રમત અમે મુલાકાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેનારાંઓને રમાડતા. નોર્વેજિયન છોકરી માત્ર ઠંડા જ રંગો વાપરતી; જર્મન છોકરાઓ કડક અને રૂઢિપોષક આકૃતિઓ બનાવતા; અંગ્રેજ બાળક કોઈ ભવિષ્ય દાખવતી આકૃતિઓ ચીતરતાં. આ ઓરડાના મને વારંવાર વિચારો આવ્યા કરે છે કારણ કે એ મને બહુ ગમતો.

'ક્રિયા દ્વારા કેળવણી.' 'આત્મઆવિષ્કાર.' બહુ મજાનાં વાક્યો છે. પરંતુ આજની કઈ કેળવણી સાચી ક્રિયા દ્વારા ચાલી રહી છે, અથવા તો સાચી રીતે આત્મઆવિષ્કારને અવકાશ આપે છે? હાથકારીગરીનું કામ એક નિષ્ણાત ધંધાદારીની દેખરેખ નીચે ઘણી વખત માત્ર નાના નાના નમૂનાઓ બનાવવામાં જ સમાપ્ત થતું હોય છે. મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ ખરેખર અદ્ભુત પદ્ધતિ છતાં ક્રિયા દ્વારા બાળકને ભણતું કરવાની એક કૃત્રિમ રીત છે. એ પદ્ધતિમાં સર્જન જેવું કશું નથી.* બાલગૃહમાં બાળકને હમેશાં ભણાવવામાં આવે છે. બાલગૃહમાં નહિ મોટો થયેલો એવો એકાદ મોટેરો નવું એન્જીન કેવી રીતે કામ કરતું હોય છે તે બતાવવા માટે દોડી જાય છે. દીવાલ ઉપરની કોઈ

*સંભવ છે કે મિસ્ટર નીલે કોઈ ખોટી રીતે ચાલતી મોન્ટીસોરી શાળા જોઈ હોય.—અનુવાદક.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ ચીજ તપાસવાની બાળકની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તેને ખુરશી ઉપર ચડાવનારૂં કોઇ એક ત્યાં હોય જ છે. જેટલી વખત બાળકને આપણે આ રીતે ઉંચે ચડાવીએ છીએ અને એન્જીન કેમ કામ કરે છે તે જેટલી વખત બતાવીએ છીએ, તે બધીયે વખત જીવનનો સાચો આનંદ એટલે કે શોધનો અને વિજયનો આનંદ બાળક પાસેથી આપણે ઝૂંટવી લઇએ છીએ. આથી વધારે ખરાબ તો એ છે કે બાળક આપણાથી ઉતરતું છે તેમ માનવા તરફ તેને આપણે દોરી જઈએ છીએ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ આઠમું

ઈર્ષા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈર્ષાની પાછળ માનસશાસ્ત્રનું કયું તત્ત્વ રહેલું છે તે હજી સુધી ઉકેલી શકાયું નથી. ઈર્ષા સજાતીય વિકારવાળી હોય તેવાં કેટલાંયે દૃષ્ટાંતો સ્ટીકલે મને આપ્યાં છે. ब નામની કોઇ છોકરી સાથે અદરાયેલો अ તે જ છોકરીને क ની સાથે બહાર જતી જુએ ત્યારે અત્યંત ઈર્ષાખોર બને છે. આનું અજ્ઞાત કારણ તો એ છે કે ब પોતે જાણતો નથી હોતો તેવી રીતે સજાતીય વિકાર-વાળો હોય છે. અને क તરફના પ્રેમને માટે પોતાની પ્રિયા ब ને પોતાની હરીફ ગણતો હોય છે તેથી ઈર્ષાળુ બન્યો હોય છે. ઈર્ષા એ કેટલો બધો અટપટો વિષય છે તે બતાવવા માટે મેં આ દાખલો ટાંકયો છે.

હું તો એ વિચાર તરફ વધારે ઢળતો જાઉં છું કે ઈર્ષાને જાતીયતા સાથે સંબંધ છે તેના કરતાં ઘણો વધારે સંબંધ સત્તા સાથે હોય છે. ઘવાયલા અહંમાંથી પરિણમતી પ્રતિક્રિયા એ ઈર્ષા છે. "હું પહેલો નથી." "હું માનીતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી." "મને ઉતરતી પંક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે." એવી જાતના વિચારો ઘવાયેલા અહંવાળો સેવતો હોય છે.

ધંધાદારી સંગીતીઓ અને મશ્કરાઓમાં ઈર્ષાનું માનસ આપણે આ રીતનું જ જોતા હોઇએ છીએ. (મારી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હાસ્ય-રસના પાત્રો સાથે મૈત્રી બાંધવાની મેં એક સાદી પદ્ધતિ શોધી કાઢી હતી. જેને મારે મિત્ર બનાવવો હોય તેને કહેતો કે "પેલો હાસ્યરસ ભજવવાવાળો હરામખોર છે.")

ઈર્ષા પરિગ્રહની વૃત્તિમાંથી પણ જન્મતી હોય છે. જાતીય પ્રેમ જો આત્મસમર્પણની વૃત્તિવાળો હોય, આત્માને ઉત્કૃષ્ટ બનાવનારો હોય, તો તો બીજા પુરુષને પોતાની દીકરીને ચૂમી ભરતો જોઇને પિતાને આનંદ જ થાત. પોતાની દીકરીને સુખી જોઇને તેવો માણસ આનંદ મેળ-વત. પરંતુ જાતીય પ્રેમ ઘણે મોટે ભાગે બાઇ-સીકલ જેવો પ્રેમ છે. એ પ્રેમ માલિકી ઇચ્છતો હોય છે. જેવી રીતે નવી સાઇકલનો માલિક પોતાની સાઇકલના પ્રેમમાં ખરી રીતે પોતાની માલેકી ઇચ્છતો હોય છે, એવી જ રીતે ઈર્ષાળુ પિતા પરિગ્રહવૃત્તિવાળો માણસ હોય છે. કહેવાય છે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈર્ષાળુ માણસ પોતાની સ્ત્રીને લઈને નાસી જતા પોતાના હરીફને ગોળીએ નથી દેતો, પરંતુ પોતાની પત્નીને ગોળીએ દે છે. આ બાબતમાં મેં એક સિદ્ધાંત વાંચ્યો છે કે એવો માણસ સ્ત્રીને મારી નાખે છે કારણ કે પેલા હરીફથી તે બ્હીતો હોય છે. આવા ગુન્હાઓમાં સ્ટીકલની વિચારસરણી વધારે બંધબેસતી આવે તેવી દેખાય છે. પેલો પુરુષ પોતાના સાચા જ હરીફને–સ્ત્રીને ગોળીથી ઠાર કરે છે. વળી પોતાની માલેકીની વસ્તુને ફરીથી કોઈ અડી પણ ન શકે તેવી સ્થિતિમાં મૂકવા માટે પણ સ્ત્રીને મારી નાખે છે. પોતાનાં બચ્ચાં-ઓને લોકો વારંવાર હેરાન કર્યા કરે તો સસલી પણ આ ન્યાયે જ પોતાનાં બચ્ચાંઓને ખાઈ જતી હોય છે.

બાળકોમાં હું ભારે ઈર્ષા જોઉં છું. મારી શાળામાં હું કેવી રીતે જીવી શકું છું તેનું મને ઘણી વખત આશ્ચર્ય થાય છે. દરરોજ સવારે પોતાની જાત સંબંધે વાતો કહેતા નવા વિદ્યાર્થી-ઓને દાખલ કરતો હું એક ડૉક્ટરની માફક જ બેઠો હોઉં છું. સ્વાભાવિક રીતે જ હું દરેક બાળ-કનો પિતા જ બનું છું. બાળકોનાં તેમના માતા-પિતા તરફનાં પ્રેમ અને તિરસ્કાર અહીં મારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરફ વળતાં હોય છે, અને હું તેનો ભોક્તા બનું છું. સાંજે હું તેમની રમતોનો સાથી બનું છું. જ્યારે અમે રમત રમવી શરૂ કરીએ છીએ ત્યારે નવા વિદ્યાર્થીઓ મારા પક્ષમાં રહેવા માટે હમેશાં તકરાર કરે છે. જો હું કોઇ એક છોકરા તરફ જોઇને હસું તો તેઓ અંદર અંદર જોઇને દાંતિયાં કરે છે. મારી સ્થિતિ તો ભારે મોટી કુનેહ અને આત્મસમર્પણ માગી લે તેવી છે. માનસ-શાસ્ત્રના નિષ્ણાતો તો મને વારંવાર કહે છે કે જે દરદીઓની મારે સારવાર કરવાની હોય તેમની સાથે હું રહી શકું જ નહિ. એક માનસપૃથ-ક્કરણશાસ્ત્રીની સાથે એક વખત હું રજાની મોજ માણવા ગયેલો. પોતાની સાથે તેણે બે સ્ત્રી દરદી-ઓને લીધેલી. બે દિવસમાં જ પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ બની ગઇ. સ્ત્રીઓ એકબીજી અંદર અંદર બોલતી બંધ થઇ ગઇ. મારા મિત્રને બંને સ્ત્રીઓને પાછી મોકલી દેવી પડી. પરંતુ મારી બાબતમાં તો હું બીજો રસ્તો જ જોતો નથી. હું તો મુશ્કેલ બાળકો માટે જ શાળા ચલાવી રહ્યો છું; દરેક બાળકને સારવારની જરૂર રહે જ છે. પરંતુ એવાં સુખી અને તંદુરસ્ત બાળકો પણ છે કે જેમને સ્વતંત્ર જીવન જીવવાની છૂટ આપીને તેમની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેળવણીનું કામ હું સાધી શકું છું. મને આવાં બાળકોમાં રસ પડે છે. તેમની સાથે રમત રમવામાં અને કામ કરવામાં મને ખૂબ મજા આવે છે. ગયા સત્રમાં નાની ઇનાને હું મારા ખોળામાં બેસાડતો; આ સત્રમાં તેમ કરવાની હું હિંમત નથી કરી શકતો. એક વખત મેં પ્રયત્ન કરી જોયો, પરંતુ એક નવી આવેલી મોટી ઉંમરની છોકરીએ ઇનાની જગ્યા લેવાની એકદમ માગણી કરી. ખરેખર આ બહુ કપરૂં કામ છે.

બાળકનો અહં એક ચિનગારી છે. તેને તો કાં તો બધું જોઇએ અને કાં તો કશું જ નહિ; તેનામાં ભાગ પડાવી ન શકાય. મારી શાળામાં આવનાર દરેક નવા બાળકને ત્રણ મહિના સુધી જૂના વિદ્યાર્થીઓનો તિરસ્કાર સહન કરવો પડે છે. કુટુંબમાં નવા જન્મતા બાળક તરફ તે અગાઉના બાળકની શરૂઆતની વૃત્તિ તિરસ્કારની હોય છે. માતાનું ધ્યાન તો નવા જન્મેલા બાળક તરફ જ હોય છે. નવું જન્મેલું બાળક મા સાથે સૂવે છે, અને માનું તમામ લક્ષ ખેંચી રાખે છે. વધારે પડતી કોમળતા એ ઘણી વખત તિરસ્કારનો બદલો વાળવા જેવું હોય છે. મેં જોયું છે કે કુટુંબમાં સૌથી મોટા બાળકમાં જ વધારેમાં વધારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધિક્કાર ભરેલો હોય છે. ઘરમાં ઘરના રાજા એટલે શું તેની નાના બાળકને કદી જાણ હોતી નથી. આ રીતે જ્યારે હું વિચાર કરૂં છું ત્યારે હું જોઇ શકું છું કે ભ્રમિત મનના ખરાબમાં ખરાબ રોગી વિદ્યાર્થીઓ કાં તો માબાપનું એકનું એક બાળક હોય છે, અને કાં તો સૌથી મોટું છોકરૂં હોય છે.

માબાપો મોટા છોકરાના તિરસ્કારને અજાણ્યે પોષતાં હોય છે. "શું ટોમ, તારો નાનો ભાઇ જરાક જેટલી આંગળી કપાઇ હોય તો આટલું મોટું ધાંધલ મચાવે જ નહિ!" મને યાદ છે કે જ્યારે હું નાનો છોકરો હતો ત્યારે બીજા છોકરાને મારી નજર આગળ એક દૃષ્ટાંત તરીકે હમેશાં ખડો કરવામાં આવતો. તે અદ્‌ભુત અભ્યાસી હતો, વર્ગમાં હમેશાં પહેલો નંબર રાખતો, અને પરીક્ષામાં હમેશાં ઇનામો મેળવતો. આ છોકરો મરી ગયો તેની ઠાઠડી લઇ જવાની ક્રિયા મારે માટે એક અત્યંત આનંદનો વિષય થઇ પડ્યો હતો, તેમ મને યાદ છે.

મારા કામમાં જે વસ્તુઓથી હું સૌથી વધારે બ્હીઉં છું તે તો બાળકો ઉપર આવતા માબાપોના પત્રો છે. થોડા જ વખત પહેલાં મારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક પિતાને લખવું પડેલું: “ મહેરબાની કરીને તમારા છોકરા ઉપર કાગળ ન લખતા. જેટલી વખત તમારો કાગળ આવે છે તેટલી વખત તમારો છોકરો સોગિયો થઈ જાય છે. ”

એ પિતાએ મને જવાબ ન લખ્યો પણ પોતાના છોકરાને કાગળ લખવા બંધ કરી દીધા. વળી પાછો બે મહિના પછી તે છોકરાને મેં તેના પિતાનો કાગળ વાંચતો જોયો. હું જરા દુઃખી તો થયો પણ કંઇ બોલ્યો નહિ. તે જ રાત્રે બાર વાગે તેના સૂવાના ઓરડામાંથી ભયંકર ચિચિયારીઓ મેં સાંભળી. હું એકદમ દોડી ગયો અને એક બિલાડીના બચ્ચાને ગળાટૂંપામાંથી વખતસર બચાવી લીધું. બીજે દિવસે પેલો કાગળ જોવા માટે હું તેના ઓરડામાં ગયો. એ કાગળમાં મેં વાંચ્યું: “ તું જાણીને ઘણો ખુશી થઇશ કે ગયે સોમવારે તારા નાના ભાઇનો જન્મ દિવસ અમે ઉજવ્યો હતો; કાકીએ એક સુંદર બિલાડીનું બચ્ચું તેને ભેટ આપ્યું છે. ”

આ તે જ છોકરો જેણે ગોકળગાયને મારી નાખી હતી. સામાને મારી નાખવાની વૃત્તિવાળા તમામ છોકરાને હવે હું રાખવાની ના કહું છું. એવા છોકરાઓમાં મને રસ ખૂબ આવે છે, પરંતુ તેને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે એક ખાસ શાળાની જરૂર રહે છે. જ્યારે સમધારણ અને રોગી વિદ્યાર્થીઓને એકઠા રાખવામાં આવે છે ત્યારે સમધારણ બાળકોને હમેશાં વધારે સહન કરવું પડે છે. ખરી મુશ્કેલી તો બાળક આવે તે પહેલાં એ કેવું છે તે જાણી લેવાની હોય છે. પિતા તો આમ લખવાનો જ; "મારા છોકરાને તેની નિશાળમાં પાઠ કરવા માટે ખૂબ તણાવું પડે છે, અને તેથી તેને હું તમારી નિશાળે મોકલવા માગું છું." પણ છોકરો આવે છે ત્યારે જ માલૂમ પડે છે કે એ તો ચોરી અને એવી બીજી ઘણી કુટેવો લઇને આવેલો છે! નવાં માબાપો પોતાનાં બાળકો સંબંધે જે જાણતાં હોય છે તેના દસ ટકા માંડ કહે છે.

ઈર્ષામાંથી જન્મ પામતા તરંગો ગુન્હા કરતી વખતે કશી જ મર્યાદા રાખતા નથી. ઈર્ષાળુ બાળક તરંગમાં પોતાના હરીફોનું ખૂન પણ કરી નાખે છે. હેલેરોમાંથી બે ભાઇઓને ઇંગ્લાંડ પોતાને ઘરે મુસાફરી કરવાની હતી. મોટો ભાઈ બ્હીવા માંડેલો. તે કહેવા માંડ્યો: "રસ્તામાં ફ્રેડ ખોવાઇ જશે તેવી મને બીક લાગે છે." ખરી રીતે તો એ પોતાના તરંગથી બ્હીતો હતો.

એક છોકરી તરતી વખતે બીજી છોકરીઓ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ના પગ પાણી નીચે ખેંચવામાં મજા લેતી હતી. તેને પાણી સંબંધે ભ્રમ હતો. તે તરતાં સરસ જાણતી હતી છતાં પોતાની ઉંડાઇથી વધારે ઉંડે જઇ નહોતી શકતી. તેણે એટલા બધા હરીફોને ડૂબાડી દીધા હતા કે પોતે કરેલા અન્યાયથી તે ડરતી હતી. "મારા તરંગોની શિક્ષા બદલ રખે મને ડૂબાડી દેવામાં આવશે!" નાનો આલ્બર્ટ કિનારા ઉપર ઉભો રહીને પોતાના પિતાને તરતો જુએ છે, ત્યારે ખૂબ ભયભીત બની જાય છે. તે બ્હીએ છે કારણ પિતાનું મૃત્યુ થાય એમ તેણે અનેક વખત ઇચ્છયું હોય છે. તે પોતાના ગુન્હેગાર અંતરાત્માથી બ્હીતો હોય છે. બાળકને મન મૃત્યુ એ માર્ગમાંથી કાંટો દૂર કર્યા બરાબર હોય છે એ જો સમજી લઇએ, તો તો તરંગમાં બાળક લોકોને મારી નાખે એ વાતથી આપણને જરા પણ આઘાત ન થાય.

એક અગિયાર વરસનાં છોકરાએ પોતાના નાનાભાઇ સંબંધે વાત કરતાં મને કહેલું: "ના, ના. એ મરી જાય તેમ હું નથી ઇચ્છતો. પરંતુ હિન્દુસ્તાન કે એવા કોઇ સ્થળે દૂર દૂર મુસાફરી કરવા જો એ ચાલ્યો જાય. અને મોટો થયા પછી જ પાછો આવે તો મને બહુ ગમે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હમણાં હમણાં તો હું પુષ્કળ ઈર્ષા જોઇ રહ્યો છું. તાજા જ આવેલા આઠ વરસના જીમને જે કોઇ સામે મળે તેને બચી ભરવાની ટેવ છે; તેની બચીઓ બચીના કરતાં ધાવવાને વધારે મળતી આવે છે. હું ધારૂં છું કે જીમને બાલપણનો પોતાનો ધાવવાનો રસ પોષાવાનો પૂરતો અવકાશ નહિ મળ્યો હોય. હું શહેરમાં ગયો અને તેને માટે ધાવવાની એક શીશી લઇ આવ્યો. હમેશાં સૂતી વખતે જીમ આ શીશી પોતાની પાસે રાખે છે. બીજાં છોકરાંઓ શરૂઆતમાં તેને ખીજવતાં અને એની મશ્કરી કરતાં. (કદાચ શીશીઓમાં રહેલો પોતાનો રસ એ રીતે છૂપાવવા માટે.) આ છોકરાંઓ જીમની હવે ઈર્ષા કરે છે. તેમાંનાં બેએ તો શીશીની માગણી પણ કરી છે. ઘણા વખત પહેલાં પોતાની માતાને ધાવવાનો ઇજારો લઇ બેઠેલા પોતાના નાના ભાઇનો જીમ જાણે કે એકાએક પ્રતીક બની ગયો છે. બધા છોકરાને પણ શીશી આપવામાં આવશે. તેમને શીશી જોઇએ છીએ એ હકીકત જ બતાવે છે કે ધાવવામાં તેમનો રસ હજી રહી ગયો છે. મારી શાળાનો મુખ્ય વિચાર ગ્રંથિમુક્તિ છે. બાળકને પોતાના શોખો પ્રમાણે જીવી લેવાની છૂટ હોવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઇએ. બેશક ખૂન કરવાનો શોખ માણી લેવાની છૂટ આપી શકાતી નથી. અહીં તો પ્રથક્કરણની મદદ લેવી પડે. બાળકના સમાજવિરોધી શોખોની પાછળ શું છૂપાયેલું છે તે એને બતાવવામાં આવે છે, અને ખૂન કરવાની ઇચ્છા કયા પ્રસંગો અને તરંગોને લીધે તેનામાં ઉભી થઇ તે પણ બતાવવામાં આવે છે. સાક્ષાત્ ક્રિયા કરવાથી જે શોખ વ્યક્ત કરી શકાય તે જ શોખ ઉપરની બન્ને ક્રિયાઓ પોષી શકે છે.

માબાપોની ઇર્ષા ઘણી વાર શિક્ષકો ઉપર ઉતરી આવે છે. ઘણીયે વખત મારે મારા વિદ્યાર્થીઓને ગુમાવવા પડે છે કારણ કે બાળકોને મારા તરફ અને મારી શાળા તરફ પ્રેમ હોય છે. તેમનાં માબાપોને તેની ઇર્ષા આવી હોય છે. શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ એકઠા મળીને જે સામાજિક કાયદા ઘડયા હોય છે તે કાયદાઓની આડે આવવા જેવું વર્તન બાળકો ન કરે ત્યાં સુધી તેમની ઇચ્છામાં આવે તે કરવા દેવાની સ્વતંત્ર શાળામાં તેમને છૂટ હોય છે. આ બાળકો જૂના કાયદાઓવાળાં ઘરોમાં રજામાં પાછા જાય છે ત્યારે તેમને ગંદા નહિ થવાનું, ચીકણા શબ્દો નહિ બોલવાનું અને દાદીમા તરફ સભ્ય બનવાનું વગેરે કાયદા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાળવાના હોય છે. આથી ઘણી વખત રજાઓમાં ઘરે જવાનું બાળકોને ગમતું નથી. સ્વાભાવિક છે કે માબાપો ઈર્ષાળુ બને જ.

ઈર્ષાખોર ન બને તેવાં માબાપો હવે મને મળ્યાં છે, પરંતુ એ લોકો તો જેવી રીતે શાળામાં બાળકોને હું રાખું છું તેવી રીતે જ ઘેર પણ રાખે છે. તેમને બાળકોમાં શ્રદ્ધા છે, અને પોતાની રીતે જીવવા દેવાની બાળકોને છૂટ આપે છે. આવાં બાળકો ઘરે જવામાં આનંદ માને છે. ઘણી વખત મને વિચાર આવે છે કે કડક નિશાળો લોકમાન્ય થાય છે તેનું કારણ રજાઓમાં ઘરે દોડી જવાનો બાળકને આનંદ હોય છે એ હશે. પોતાનાં બાળકોના આનંદી ચહેરા ઉપર માબાપો ઘર તરફનો પ્રેમ અને નિશાળ તરફનો તિરસ્કાર જુએ છે.

માબાપ અને શિક્ષક વચ્ચે કશી જ હરીફાઇ હોવી ન ઘટે. કૃત્રિમ હુકમો અને નિયમોથી બાળકના પ્રેમને તિરસ્કારમાં ફેરવી નાખવાનું કામ જો માબાપો કરે તો તેમણે ધારી જ લેવું કે બાળક બીજે ઠેકાણે પ્રેમ શોધવાનું છે. ખરેખર સત્ય તો એ છે કે કોઇ પણ બાળક પોતાના શિક્ષકને ચાહતું નથી હોતું. શિક્ષક તો બાળકની માતા કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પિતાને સ્થાને માત્ર હોય છે. શિક્ષક ઉપર જે પ્રેમ વરસાવવામાં આવે છે એ તો ખરી રીતે માબાપો તરફનો પ્રેમ હોય છે. પરંતુ પિતાના કરતાં શિક્ષકને ચાહવો એ વધારે સહેલું હોય છે, તેથી બાળકો શિક્ષક ઉપર પ્રેમ વરસાવતાં હોય છે. પોતાના કામમાં દખલગીરી ન થાય તે જેટલું બાળકને ગમે છે તેટલો હું તેમને નથી ગમતો. પોતાના પિતા " અવાજ બંધ કરો. " એવો રોફ મારે ત્યારે તે પિતા સંબંધે બાળકે જે તરંગ સેવ્યો હોય છે તે તરંગનો તેનો પિતા હું તો બની ગયેલ છું. હું બાળકો પાસેથી સારી રીતભાત કે વિવેકી ભાષા કદી માગતો નથી. બાળકોએ પોતાનાં મોઢાં ધોયાં છે કે નહિ તે હું કદી પૂછતો નથી. હું આજ્ઞા-ધીનતા કે માન કે પ્રતિષ્ઠા માટે તેમને કદી પૂછતો નથી. આપણે મોટેરાંઓ જે જાતનું માનભર્યું વર્તન આપણા તરફ થાય તેમ આપણે ઇચ્છતાં હોઇએ છીએ, તેવા માનથી હું બાળકો સાથે વર્તું છું. આખરે માબાપ મારી સાથે હરીફાઇ કરી શકવાનાં નથી. માબાપનું કામ તો કુટુંબ માટે કમાણી કરવાનું હોય છે, જ્યારે મારું કામ તો બાળકોનો અભ્યાસ કરવાનું અને મારો વખત અને શોખ બાળકોને ચરણે ધરવાનું છે. માબાપો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાલમાનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની જો ના પાડશે તો તેઓ જરૂર પાછળ પડી જવાંનાં. અને માબાપો ખરેખર પાછળ પડી જ ગયાં છે. દસ વરસના એક છોકરાએ મને કહ્યું: "મારાં માબાપ અદ્યતન વિચારનાં નથી જ એ તમે જાણો છો. હું અહીં છું તેટલો સ્વતંત્ર ઘરે નથી. હું ઘરે જઈશ ત્યારે મારાં માતપિતાને સાચું જ્ઞાન આપવાનો છું." હું ધારૂં છું કે તેણે આ પોતાની ધમકી ઘરે વાપરી હોવી જોઇએ, કારણ કે તુરત તેને બીજી નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો હતો!

આપણે મોટેરાંઓ પાછળ રહી જઇએ તે સ્વાભાવિક છે. આપણે ખરી રીતે ફતેહમંદ થયાં હોતાં નથી. આપણી કેળવણીએ, આપણા રાજ-કારણે અને આપણા અર્થશાસ્ત્રે મહાન વિગ્રહ તરફ આપણને વાળ્યાં હતાં. આપણું વૈદકશાસ્ત્ર રોગને હજી નાબૂદ કરી શક્યું નથી. આપણો ધર્મ ચોરી અને લૂંટફાટને હજી અટકાવી શક્યો નથી. આપણે માનવ જાત તરફના પ્રેમની બડા-ઇઓ મારીએ છીએ, અને છતાં શિયાળનો શિકાર ખેલવાની જંગલી રમતને જાહેરસંમતિ આપીએ છીએ. (શિકારની એ જંગલી રમતમાં પાદરીઓ પણ ભળતા હોય છે.) આપણા આજના યુગની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રગતિ એટલે યંત્રશાસ્ત્રની પ્રગતિ: એટલે વાયરલેસ, ટેલીફોન અને ઍરોપ્લેનની પ્રગતિ. નવાં જગત્-યુદ્ધો હજી ચોક્કસ આવવાનાં જ, કારણ કે દુનિયાનું સામાજિક અંતર હજી પ્રાથમિક દશામાં જ છે.

કહેવાતી કેળવણી આપણને કશી મદદ કરતી નથી. કોઇ વિદ્યાપીઠના ગ્રેજ્યુએટો, ખેડૂતો અને રસ્તો સાફ કરનારાઓની એક કમીટી બોલાવો. સમાજના તાત્કાલિક ઉકેલ માગતા કોઇ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનું તેમને કહો. દાખલા તરીકે શસ્ત્ર-બંધી અથવા તો આજના આપણા જૂનાપુરાણા નિર્દય પિનલકોડોને બદલે કોઈ શાસ્ત્રીય કાયદાની સ્થાપના. વિદ્યાપીઠના ગ્રેજ્યુએટો પાસે ખેડૂતો અને વાળવા-વાળા કરતાં વધારે સારી યોજનાઓ નીકળશે તેની કોઈ પણ પ્રામાણિક માણસ ના નહિ કહી શકે.

કેળવણીમાં હું તો એક જ માર્ગ જોઉં છું. આપણે હિંમતથી કહી દેવું જોઇએ કે અમે મોટ-રાંઓ કેળવણી શું છે તે જાણતાં જ નથી. આપણે કબૂલ કરી દેવું જોઇએ કે બાળકને માટે શું શ્રેષ્ઠ છે તે અમે જાણતાં નથી, કારણ કે બાળક ક્યાં જાય છે એની જ અમને ખબર નથી. તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનની મોટી મોટી યોજનાઓની વાતો કરનારા કેળવણીકારો માત્ર તૂત હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થોડા દિવસ પહેલાં એક સદ્‌ગૃહસ્થે છાપાં દ્વારા મને કાગળ લખેલો. તે પત્રમાં જર્મન કેળવણીકાર ડૉક્ટર રૂડોલ્ફ સ્ટીનરનું પુસ્તક વાંચવાની મને ભલામણ કરેલી. કેળવણી સંબંધે મને કશો જ ખ્યાલ નથી એવો મેં દાવો કરેલો તેટલા માટે મને આ સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું. પત્રલેખકના મત પ્રમાણે મનુષ્યજાતના ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ સંબંધેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ડૉક્ટર સ્ટીનર પાસે હતું. જર્મનીમાં ત્રણ વર્ષો સુધી ડૉક્ટર સ્ટીનર સંબંધે મેં સાંભળેલું અને એક વખત પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પાઠ આપતાં મે તેમને જોયેલા પણ ખરા. આ કાગળનો જવાબ આપવામાં મારો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે સ્ટીનરનો સિદ્ધાંત છેવટનું સત્ય મને લાગતું નથી. તેથી બાળકને માટે પણ તે સત્ય હોવાની ખાતરી હું આપી શકતો નથી. મારા કરતાં સ્ટીનર વધારે મોટા માણસ છે, પણ એ રીતે તો બર્નાર્ડ શૉ અને રામસે મેકડોનલ્ડ પણ મારા કરતાં વધારે મોટા માણસો છે. અમારા બધાનું સાપેક્ષ મહત્ત્વ કાંઇ કેળવણીમાં અમારૂં મહત્ત્વ સ્થાપિત ન કરી શકે. પચાસ વર્ષ પછી મને કે તેમને કોઈ ઓળખતું પણ નહિ હોય. ખરી મહત્ત્વની વસ્તુ તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળક છે—નવો જમાનો છે. ક્યાં જવું તે સ્ટીનર તેને બતાવશે. પણ હું કહું છું કે બાળક ક્યાં જાય છે તે જ સ્ટીનર જાણતો નથી. મોટેરાંઓની કલ્પનાઓને અને ધોરણોને બાળકો ઉપર સતત લાદવામાં આવે છે તે હકીકત જ બાળકની સામેનું એક મોટું પાપ છે. બાળકના ચારિત્ર્યને ઘડવું એ એક પરમેશ્વરનું કામ છે. માબાપ બાળકમાં પોતાની પ્રતિકૃતિ જુએ છે. માનસિક રીતે પણ બાળક માબાપનો એક અંશ હોય છે. કાયદો માબાપને બાળક ઉપર ઘણી સત્તાઓ આપે છે. માતાપિતા બાળકને મારી શકે છે, બાળકને ત્રાસ આપી શકે છે અને બાળકની જીંદગી દુઃખી દુઃખી કરી શકે છે. જો વધારે પડતું શારીરિક નુકસાન થયું હોય તો જ કાયદો તો વચ્ચે પડી શકે છે. માનસિક ઇજા તો ગમે તેટલી કરવામાં આવે તો પણ કાયદો વચ્ચે પડી શકતો જ નથી! હું મારા બાળકને આ રીતે ઘડીશ એમ કહેવાનો અધિકાર કાયદો દરેક માબાપને આપે છે. માબાપ પરમેશ્વર છે, અને એક ઈર્ષ્યાળુ પરમેશ્વર છે. કરુણતા તો એ છે કે માબાપ હમેશાં બાળકના શ્રેયસ્ માટે જ કામ કરી રહ્યાં હોય છે!

માબાપ સામેની મારી ફરિયાદ એ છે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માબાપો કદી ડાહ્યાં થશે જ નહિ. હું કબૂલ કરું છું કે ગુસ્સે થયા વિના હું લખી શકતો નથી, કારણ કે માબાપ સામેની મારે ભારે મોટી ફરિયાદ છે. મારું કામ ઘણે ભાગે માબાપોની ભૂલો સુધારવાનું હોય છે. આપણે બધા હમેશાં ભૂલો કરતા જ હોઈએ છીએ. ભૂતકાળમાં જે ભૂલો કરી હોય છે તે ભૂલોને પ્રામાણિકપણે સ્વીકારનારા અને પોતાનાં બાળકો તરફ સારામાં સારી રીતે કેવી રીતે વર્તવું તેનો પ્રયત્ન કરનારાં માબાપો તરફ મારી અચૂક સહાનુભૂતિ છે. પરંતુ માબાપોમાં એક બીજો પ્રકાર હોય છે, તે ઈર્ષ્યાળુ માબાપોનો. હું એક પિતાને આ પ્રમાણે લખું છું: "કોઈ પણ પ્રકારે તમારા છોકરાની ટીકા કરવી એ તમારે માટે જોખમભર્યું છે. તેના તરફ ગુસ્સે ન થાવ; અને તેને કદી શિક્ષા તો કરો જ નહિ." રજાઓમાં તેનો દીકરો ઘરે જાય છે અને પિતા તેને સ્ટેશને મળે છે. પિતાનું પહેલું વાક્ય એ હોય છે: "તારું માથું ઉંચું રાખ. એમ કંગાલની માફક નહિ ચાલ." મુશ્કેલ બાળકોને તેમનાં માબાપો હમેશાં પાછાં પાડતાં હોય છે. માબાપો તો બાળકની સાથે પોતાનો મેળ બેસાડવાને બદલે જે પ્રથા નકામી અને નુકસાનકારક છે તેને જ વળગી રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ નવમું

આળસુ બાળક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આળસ જેવી કોઈ ચીજનું અસ્તિત્વ જ નથી. જેને આપણે 'આળસ' કહીએ છીએ તે કાં તો આરોગ્યનો અભાવ માત્ર હોય છે. મેં હજી સુધી એકેય આળસુ બાળક નથી જોયું. જે બાળક નિરોગી હોય છે તે કદી આળસુ બની શકતું જ નથી. આખો દિવસ તે કંઈ ને કંઈ કર્યા જ કરતું હોય છે. પરંતુ એક તંદુરસ્ત છોકરાને આળસુ તરીકે ઓળખાવાતો મેં જાણ્યો છે ખરો. શિક્ષકમંડળની એક બેઠકમાં ગણિતશિક્ષકે તેને આળસુ તરીકે જાહેર કરેલો. આ છોકરાને ગણિતમાં જરા પણ રસ નહોતો; પરંતુ શાળાનું ધોરણ એવું હતું કે તેણે ગણિત ભણવું જ જોઈએ. પોતાને ભૂમિતિ નથી આવડતી એટલા માટે ચોધાર આંસુએ રડતી એક છોકરીને પણ મેં જોઈ છે. આ છોકરીની માની ઇચ્છા એવી હતી કે તેણે વિદ્યાપીઠની કેળવણી લેવી જ. પરંતુ આ છોકરીનો આત્મા તો કલાપ્રિય હતો. થોડા વખત પછી મને જ્યારે ખબર પડી કે લંડનની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં તે સાતમી વાર નાપાસ થઈ છે ત્યારે મને ખૂબ આનંદ થયેલો. હવે મને લાગે છે કે છોકરીની મા તેને તેના ઇચ્છિત માર્ગે જવા દેશે.

શાળાની કાર્યપદ્ધતિ સામે પડકાર કરવાનો વખત હવે આવી લાગ્યો છે. એમ માની જ લેવામાં આવ્યું હોય છે કે દરેક બાળકે ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, થોડુંએક વિજ્ઞાન, થોડીએક કલા અને સાહિત્ય શીખવાં જ જોઇએ. સામાન્ય રીતે બધાં બાળકોને આ બધા વિષયોમાં રસ હોતો નથી, એ વાતને હવે આપણે સમજી લેવી ઘટે. દરેક નવા વિદ્યાર્થીને જોઉં છું અને આ બાબતની મારી ખાતરી થતી જાય છે. જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે આ શાળા તદ્દન સ્વતંત્ર છે ત્યારે દરેક નવું બાળક આનંદના પોકારો કરી ઉઠે છે કે "અહાહા! હવે પછીથી જ્યારે ને ત્યારે મને કોઈ ગણિત કે એવો નીરસ વિષય તૈયાર કરવાનું નહિ કહે."

થોડાંએક સ્વતંત્ર બાળકોનો અભ્યાસ ખૂબ કિંમતી થઇ પડશે.

અમારી શાળા જ્યારે જર્મનીમાં હતી ત્યારે વીનીફ્રેડ નામની એક તેર વર્ષની છોકરી અમારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાળામાં આવી. તે એવી શાળામાંથી આવતી હતી કે જ્યાં વિષયશિક્ષણને ખૂબ મહત્ત્વ અપાતું. તે છોકરીએ આવતાંવેંત જ મને જણાવ્યું: "મને ભણવાના દરેક વિષય તરફ તિરસ્કાર છે." અને જ્યારે મેં તેને કહ્યું કે તું તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાને હવે અહીં સ્વતંત્ર છે, ત્યારે તે આનંદના આવેશમાં કૂદી ઉઠી.

મેં કહ્યું: "જો તારી ઇચ્છા શાળામાં ન આવવાની હોય તો તારે શાળાએ પણ ન આવવું."

ઘણા વખત સુધી–થોડાંએક અઠવાડિયાં સુધી તે પોતાનો વખત બહાર જ ગાળતી. પછી મેં જોયું કે તે ત્યાં કંટાળવા લાગી.

એક દિવસ મારી પાસે આવીને તેણે મને કહ્યું: "મને કંઇક શીખવો. હું સખતની કંટાળી ગઇ છું."

મેં હસતાં હસતાં જવાબ વાળ્યો: "બહુ સરસ! તારે શું શીખવું છે, બોલ જોઇએ?"

"મને કંઇ જ ખબર નથી." તેણે કહ્યું.

"અને મને પણ કંઇ ખબર નથી!" મેં જવાબ વાળ્યો. અને તેને છોડીને ચાલ્યો ગયો.

આ વાતને મહિનાઓ વીતી ગયા. પછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક દિવસ ફરીથી તે મારી પાસે આવી અને કહ્યું: "મારે લંડનની મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવી છે. અને તે માટે મારે તમારી પાસે શીખવું છે."

રોજ સવારે તે મારી સાથે કામ કરતી, બીજા શિક્ષકો સાથે કામ કરતી અને સુંદર રીતે કામ કરતી. તે કબૂલ કરતી હતી કે ભણવાના વિષયોમાં તેને બહુ મજા આવતી નહોતી, પરંતુ ભણવાના હેતુમાં તેને ખૂબ મજા પડતી હતી. વીનીફ્રેડ ઉપર જ જ્યારે જવાબદારી નાખી દેવામાં આવી ત્યારે તેને પોતાનું સાચું ભાન થયું.

ટૉમ એક બીજો આઠ વર્ષનો છોકરો હતો. તે ઇંગ્લાંડથી જર્મની અમારી શાળામાં આવ્યો હતો. શરૂઆતનાં થોડાંએક અઠવાડિયાં સુધી તો અમે બધા તેની ઠઠ્ઠામશ્કરી જ કરતા હતા. તે વારંવાર મારાં બારણાં ઠોકતો અને મને પૂછતો: "અરેરે, હું શું કરીશ?" કોઇ તેને કહેતું ન હતું કે તેણે શું કરવું. છ મહિના પસાર થઇ ગયા. પછી તો ટૉમને શોધવો હોય તો તમારે તેના સૂવાના ઓરડામાં જવું પડે! પોતાના શયન-ગૃહમાં તમે તેને કાગળોના દરિયામાં ડૂબેલો જુઓ. નકશાઓ તૈયાર કરવા પાછળ તે કલાકો વિતાવતો. એ દિવસ વિએના યુનિવર્સીટીના એક અધ્યાપક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારી શાળાની મુલાકાતે આવેલા. તેમણે ટૉમને કેટલાયે પ્રશ્નો પૂછેલા. પાછળથી તે અધ્યાપક મારી પાસે આવ્યા અને મને કહ્યું: " મેં તે છોકરાની ભૂગોળના વિષયમાં પરીક્ષા કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે; અને નવાઇની વાત છે કે જે સ્થળો સંબંધમાં હું પણ નહોતો જાણતો તેની તેણે મને વાતો કહી છે. "

ડૅરિક મારો પહેલો વિદ્યાર્થી હતો. તેની ઉંમર આજે બાર વર્ષની છે, અને તે બધાય વિષયો ભણે છે. જ્યારે તેને ઓરી નીકળેલાં ત્યારે પોતાની પથારીમાં બેઠાં બેઠાં બે ઘડી આનંદ કરવા માટે સાદાં સમીકરણોના દાખલાઓ ગણતો મેં તેને જોયો હતો.

પણ મારે થોડીએક મારી નિષ્ફળતાઓ પણ ગણાવવી જોઇએ.

બારએલ નામની એક સ્વીડીશ છોકરી પંદર વર્ષની ઉંમરે અમારી શાળામાં આવી. તે મારી સાથે લગભગ એક વર્ષ રહી. પણ તેટલા સમય દરમિયાન તેને પોતાને રસ પડે તેવું એક પણ કામ તેને હાથ લાગ્યું નહિ. તે ઘણી મોડી આવી હતી. દશ વર્ષો સુધી શિક્ષકોએ જ તેને બદલે વિચારો કર્યા હતા! તે પ્રાણબળ ખોઇ બેઠી હતી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને અત્યંત કંટાળી ગઇ હતી. સારા નસીબે તે પૈસાદારની દીકરી હતી, અને કોઇ ધનાઢ્ય પતિ સાથે પરણી જવાનું તેને વચન મળ્યું હતું.

જુગોસ્લોવેકીઆની રહીશ અગિયાર અને ચૌદ વર્ષની ઉંમરની બે બહેનો પણ મારી પાસે આવેલી. તેમને જર્મન નહોતું આવડતું. મારી શાળા તેમનામાં કોઇ પણ પ્રકારનો રસ ઉત્પન્ન કરાવવામાં નિષ્ફળ ગઇ હતી. તે છોકરીઓ મારા સંબંધે ગમે તેવી જંગલી ટીકાઓ કરવામાં પોતાનો ઘણો ખરો વખત પસાર કરતી. મારો એક માયાળુ મિત્ર મારી પાસે તેનો તરજુમો કરી કહેતો. આ છોકરીઓની બાબતમાં મને જો ફતેહ મળી હોત તો ખરેખર તે એક ચમત્કાર બનત, કારણ કે અમારી વચ્ચે વ્યવહારને માટેની ભાષા માત્ર ચિત્રકલા અને સંગીત જ હતાં. તેની મા જ્યારે તેને તેડવા આવી ત્યારે હું ઘણો ખુશી થયેલો.

સામાન્ય નિયમ તરીકે કહીશ કે બાર વર્ષની નીચેનાં બાળકો સાથે કામ કરવામાં આ પદ્ધતિ ચોક્કસ રીતે સફળ નીવડે. બાર વર્ષની ઉપરનાં બાળકોને પારકાઓએ ચાવીને કેળવણી આપી હોય છે તેથી તેમને ઠેકાણે આવતાં લાંબો વખત લાગે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૌ કોઇને જાણીને મજા પડશે કે સ્વતંત્ર બાળકો ગણિત તરફ અચૂક ઢળે છે; સ્વતંત્ર બાળકોને ભૂગોળ અને ઇતિહાસમાં ખૂબ આનંદ પડે છે. આ હકીકત જાણીને કોઇને એમ કહેવાનું મન થઇ જાય કે શાળાઓમાં વિષયોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે તે બરાબર જ છે તેનો આ પુરાવો છે, તો તે સાચું નથી. હકીકત તો એમ છે કે સ્વતંત્ર બાળકો જે વિષયોમાં તેમને ખરો રસ પડતો હોય છે તે જ માત્ર પસંદ કરે છે. તેવાં બાળકો પોતાના વખતનો ઘણો મોટો ભાગ તો પોતાના શોખના બીજા વિષયો પાછળ ગાળતાં હોય છે. આવા વિષયોમાં બાગકામ, લાકડ અને ધાતુકામ, ચિત્રકામ, વાર્તાઓનું વાચન (અને આ વાચન એ તો કદાચ આપણામાંનાં ઘણાંઓ માટે જ્ઞાન મેળવવાનો રાજમાર્ગ જ હોય છે.), અભિનયો અને તરંગી રમતો વગેરેને ગણાવી શકાય. કેળવણી એ 'જીવનની તૈયારી' નથી; કેળવણી એ ખુદ જીવન છે. જીવનનો ઉદ્દેશ સુખ એટલે કે રસ પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

મેં હમણાં જ વાંચ્યું છે કે જો કોઇ યુગલ નાચના જલસામાં દરેકેદરેક નાચમાં રોજ સાંજે નાચે તો તેને પચીસ માઇલની સફર સહેજે થઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાય છે. આવી સફરથી તેમને બહુ જ ઓછો થાક લાગે છે, બલકે જરાય થાક લાગતો નથી, કારણ કે બધોય વખત તેમને નાચમાં મજા આવી હોય છે. અલબત્ત એટલું તો સ્વીકારી જ લેવાનું કે નાચતી વખતે તેમના પગ તાલમાં ઉપડતા હોય. આ જ પ્રમાણે બાળકનું સમજવું. કાઇ પણ વર્ગનો આળસુ ગણાતો છોકરો ફુટબૉલની રમતમાં માઇલો જેટલું દોડી કાઢે છે. શાળાઓએ જે કંઇ કરવાનું છે એ તો ભણનાર બાળકના જીવનને ફુટબૉલની રમત જેવું રસમય બનાવવાનું છે. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે બાળકો માટે ફૂલોનો રસ્તો તૈયાર કરી દેવો. દરેક બાબત બાળક માટે છેક જ સહેલી બનાવી મૂકવામાં આવે તો તો બાળકના ચારિત્ર્યને તે પ્રાણઘાતક જ નીવડે. પરંતુ ખુદ જીવનમાં જ એટલી બધી મુશ્કેલીઓ ઉભી થતી હોય છે કે બાળકો પાસે કૃત્રિમ મુશ્કેલીઓ ઉભી કરવાની આપણે કશી જરૂર રહેતી નથી.

હું એમ માનનારો છું કે સત્તા દ્વારા બાળક ઉપર જે કંઈ પરાણે લાદવામાં આવે તે બધુંય ખોટું છે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ કામની બાબતમાં બાળક પોતે તે કામ ખરેખર કરવા જેવું છે તેવો પોતાનો અભિપ્રાય બાંધે નહિ, ત્યાં સુધી બાળકને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કશું જ કરવાનું ન હોય. મારે એક મોટો બગીચો છે. આ બાગને નીંદવાના કામમાં નાનાં નાનાં છોકરા છોકરીઓ મને ખૂબ મદદગાર થઈ પડે છે. તેમની પાસેથી કામ લેવું શક્ય છે, પરંતુ તેવાં આઠ, નવ કે દસ વર્ષનાં બાળકોએ નીંદવું એ અત્યંત જરૂરી કામ છે એવો અભિપ્રાય બાંધ્યો નથી હોતો. હું મારા ટેબલ ઉપરથી ઉભો થાઉં છું, નાનાં નાનાં છોકરાંઓનાં ટોળાં પાસે જઈને તેમને કહું છું: "તમારામાંથી કોઈ નીંદવાના કામમાં મને મદદ કરશો ?" તેઓ બધાં ના કહે છે. હું તેમને ના પાડવાનું કારણ પૂછું છું. તેઓ એક પછી એક કારણો દર્શાવવા માંડે છે:—

"ખૂબ કંટાળો આવે તેવું કામ છે."

"ખડ ભલેને ઉગે !"

"આ રમતમાં ખૂબ મજા આવી ગઈ છે."

"બાગકામને હું ધિક્કારૂં છું."

મને પોતાને પણ નીંદવાનું કામ કંટાળા-ભરેલું જ લાગે છે. મને પોતાને પણ રમત રમવી ખૂબ ગમે છે. પરંતુ હું કુટુંબપ્રિય ઉંમરે પહોંચેલો માણસ છું, એથી હું બગીચામાં અનાજ ઉગાડવું જ જોઈએ એમ માનું છું. આ નાનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છોકરાંઓ સાથે હું કશી પણ દલીલબાજીમાં નથી ઉતરતો. આખરે તેઓ પોતે કૌટુમ્બિક જીવનને સમજતાં અને જીવતાં શીખવાનાં જ છે. તેમને ન્યાય આપવા ખાતર કહેવું જોઇએ કે એ બાગમાં નીંદવાના કામ જોડે તેમને શી નિસ્બત છે? બાગ મારો છે; જમીનમાંથી વટાણા ઉગી નીકળતા હું જોઉં છું ત્યારે મારા હૈયામાં આનંદ માતો નથી; કાછિયાના બીલમાંથી તેટલા પૈસા હું બચાવી શકું છું. ટૂંકમાં બાગમાં મારો સ્વાર્થ રહેલો છે. છોકરાંઓને નીંદવાના કામમાં જોડવાનો એક જ શક્ય માર્ગ છે: એ કામ માટે મારે છોકરાંઓને મજૂરી આપવી. તો કદાચ અમે સરખા સ્વાર્થથી પ્રેરાઇએ ખરાં.

ત્યારે હું પાછો 'અહંતા' ઉપર આવું છું. સ્વાર્થ (શોખ) એ અહંતાયુક્ત હોય છે. ચૌદ વર્ષની મૉડ અનેક વાર મને બાગકામમાં મદદ કરે છે. તે વારંવાર એમ પણ જાહેર કરે છે કે બાગકામને તો પોતે ધિક્કારનારી છે, પણ તે મને ધિક્કારતી નથી; તેને મારી પડખે રહીને નીંદવામાં ખૂબ મજા પડે છે. ડૅરિક નીંદવાના કામમાં મને મદદ કરવા માટે પોતાની સેવા અર્પવાની વાતો કરે છે એટલે હું તુરત જ સમજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઉં છું કે મારી પાસે જે ચપ્પુ છે અને જે તેને ખૂબ ગમે છે, તે તેને આપી દેવાની માગણી મારી પાસે તે ફરીથી રજુ કરવાનો છે.

બદલા ખાતર મહેનત કરે તે ચાલી શકે, પરંતુ કામનો બદલો કામ હોવું જોઈએ. માણસને જ્યારે દુનિયામાં અસહ્ય એવા ધંધા-નોકરીઓ કરવાં પડે છે ત્યારે જ પ્રગતિ અને સુધારાના વિચાર તરફ તેને ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે. માણસો કોલસા સારે છે, કોલસા ખોદે છે, અમુક નંબરની ચાકીઓ અમુક ઠેકાણે બેસારવાનું કામ કરે છે, ખાઇઓ ખોદે છે, આંકડાઓ એકઠા કરે છે, વગેરે વગેરે. આવા તો એટલા બધા ધંધાઓથી આ દુનિયા ભરપૂર છે કે જેને વિષે અંતરનો શોખ કે આનંદ કોઇને હોય નહિ. મને એમ લાગે છે કે આપણે જીવનની આ કંટાળાભરેલી પ્રવૃત્તિઓ સાથે આપણી શાળાઓને બંધ બેસતી કરવાના જ પ્રયત્નો કર્યા કરીએ છીએ. કેટલાયે લોકો મને રોજ રોજ પૂછે છે: “ પણ આ તમારાં ‘સ્વતંત્ર’ બાળકો જીંદગીનાં કંટાળા ઉપજાવે તેવાં શુષ્ક કામો સાથે પોતાનો મેળ કેમ બેસારશે ? ” હું આશા રાખું છું કે આ સ્વતંત્ર બાળકો જ જીંદગીનાં તેવાં કંટાળાભરેલાં કામોનો નાશ કર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાની પહેલ કરશે. સમાજ માટે 'બાળક'ને તૈયાર કરવાના કામ પાછળ આપણે એટલા બધા મંડેલા રહ્યા છીએ કે સમાજને બાળક માટે તૈયાર કરવા જેટલો અવકાશ આપણે મેળવી શકયા જ નથી. જ્યાં સુધી કંટાળાભરેલું મજૂરીનું કામ સંચાની મદદથી થાય તેવો રસ્તો સમાજ શોધી કાઢે નહિ ત્યાં સુધી સમાજે દરેકેદરેક ખાણમાં કામ કરનારને કે દરેકેદરેક ખાઇ ખોદનારને દર વર્ષે ઉપકાર સહિત કંઈ નહિ તો એક હજાર રૂપિયા આપવા અને માત્ર ચાર કલાકનું જ રોજીંદું કામ કરાવવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ દસમું

ધર્મ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે બાળકોને ધર્મની રૂઢ માન્યતા પ્રમાણે ઉછેરવામાં આવ્યાં હોય છે તે બાળકો વધારે પ્રમાણમાં ચિત્તભ્રમનાં ભોગ થઇ પડ્યાં હોય છે. આવી ધાર્મિક માન્યતાઓમાં ઉછેરાવાથી બાળકને મન જાતીયતાને વધારે પડતું મહત્ત્વ મળે છે. આવી જાતીયતા રાક્ષસી બને છે અને તેનો ભોગ થનારને સ્વર્ગથી દૂર લઇ જાય છે. બાળક જાતીયતાને પાપ કરવાના એક સાધન તરીકે વાપરે છે અને પછી તુરત જ ધર્મને તેના પ્રાયશ્ચિત્તના સાધન તરીકે સ્વીકારી લે છે.

ધાર્મિક શિક્ષણ બાળકના માનસને વિઘાતક હોય છે કારણ કે દરેક પ્રકારના ધર્મો મૂળગત પાપની ભાવનાને સ્વીકારતા હોય છે. દરેક ધર્મ ઉંચે દોરી જવાના પ્રયત્નો કરે છે; દરેક ધર્મ હાડમાંસના દેહને ધિક્કારે છે; દરેક ધર્મ પ્રાણ પોષવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવે છે; અને બધા ધર્મો આત્મઅસંતોષની લાગણી બાળકમાં પ્રેરે છે. સ્કૉટલેન્ડમાં મારી બાલ્યાવસ્થામાં હું ભણતો હતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે મારાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં જ મને શીખવવામાં આવ્યું હતું કે હું નર્કાગ્નિના ભયમાં છું. આવો નર્કાગ્નિવાળો ધર્મ હવે જૂનો પુરાણો થઇ ગયો છે, તે પ્રકારના વિચારથી મને અનેક વાર આશ્વાસન મળ્યું છે. ગયે અઠવાડિયે એક સારા એવા અંગ્રેજના મધ્યમ વર્ગના માબાપનો છોકરો અમારી નિશાળમાં આવ્યો. તે નવ વર્ષનો હતો. તેની સાથે મારે જે વાતચીત થઇ તે નીચે પ્રમાણે છે.

"ઇશ્વર કોણ છે?"

"હું જાણતો નથી. પણ જો તમે ભલા હશો તો સ્વર્ગમાં જશો અને બૂરા હશો તો નર્કમાં જશો."

"નર્ક એ કેવા પ્રકારનું સ્થાન છે?"

"તદ્દન અંધારિયું. સેતાન બહુ જ ખરાબ હોય છે."

"સમજ્યો. અને કઇ જાતના લોકો નર્કમાં જતા હશે?"

"બૂરા લોકો. જે લોકો ખોટા સોગંદ ખાય છે, ચોરીઓ કરે છે અને માણસોનાં ખૂન કરે છે તે લોકો."

બાળકોને આ જાતની હકીકત શીખવવાની બેવકૂફીમાંથી આપણે હવે ક્યારે જાગૃત થશું?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ છોકરાને ઈશ્વરનું વર્ણન કરવાનું મેં કહ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપેલો કે તેને ઈશ્વરના દેખાવનો જરા સરખો પણ ખ્યાલ ન હતો. પરંતુ તેણે મને ખાત્રીપૂર્વક કહેલું કે પોતે ઈશ્વરને ચાહતો હતો. હું જાણું છું ત્યાં સુધી હકીકત એમ છે કે નવ વર્ષનો છોકરો ખરી રીતે કોઈને ચાહતો જ નથી. તેને મન પ્રેમનો અર્થ તો બીજાઓ પોતાના તરફ જે પ્રેમ બતાવે છે તેટલો જ હોય છે. આવું બાળક જ્યારે એમ કહે કે પોતે જેનું વર્ણન કરી શકતું નથી અને જેને પોતે કદી જોયેલ નથી તેવા ઈશ્વરને તે ચાહે છે, ત્યારે તો એમ જ સમજવાનું કે આવું બાળક અર્થહીન અને રૂઢિથી ઉતરી આવેલું કોઈ એક વાક્યમાત્ર બોલી રહ્યું હોય છે. ખરૂં સત્ય તો એ છે કે તે ઈશ્વરથી બ્હીએ છે. બાળકને મન ધર્મ એટલે જ બીક. તેને મન ઈશ્વર એટલે આંખના ખાડામાં મોટાં મોટાં કાણાંવાળો એક રાક્ષસી પુરુષ. આવો રાક્ષસી પુરુષ તમે જ્યાં હો ત્યાં તેની મોટી આંખોથી તમને જોઇ શકતો હોય છે. બાળકને મન ઘણી વખત તો આ ઈશ્વરનો એવો પણ અર્થ હોય છે કે તેવો ઈશ્વર પથારીમાં સોડની નીચે સુદ્ધાં તમને જોઇ શકે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. બાળકના જીવનમાં ભયનો પ્રવેશ કરાવવો તે સૌથી ખરાબમાં ખરાબ ગુન્હો છે. એથી તો બાળક જીવનભર દરેક બાબતમાં પોતાની અશક્તિ જ જોયા કરે છે. કાયમને માટે તે પોતાની જાતને હલકી–દીન ગણે છે; પોતાની જાતને બીકણ ગણે છે. ધર્મ આપણ બધાંને કેવળ ભીરુઓ જ બનાવે છે.

આવા ધર્મનો અર્થ આપવો, અથવા તો ધર્મ આવો છે અને આવો નથી એમ કહેવું, તે નરી છેતરપીંડી છે. ધર્મ જેવી વસ્તુ અસ્તિત્વમાં છે તે એમ પુરવાર કરે છે કે માણસમાં એક એવું બળ છે કે જે ધર્મને શોધે છે. કોઇ પણ માણસ આ બાબતમાં શંકા કરવાની હિંમત કરી શકે તો તેવી શંકા ધર્મના સ્વરૂપના ગુણાવગુણની જ હોઈ શકે. ખ્રિસ્તી ધર્મે ઘેટાં બકરાંનો તેમ જ સ્વર્ગ ને નર્કનો રસ્તો લીધો છે તે માટે આપણે મોટે ભાગે સંત પૉલનો જ આભાર માનવો ઘટે. ઈશ્વર ભય ઉપજાવવાનું એક સાધન બન્યો છે.

ખરી મુશ્કેલી તો ક્યાં ધર્મનો અંત આવે છે અને ક્યાંથી તરંગ શરૂ થાય છે તે જાણવાની છે. જે નિર્દય ઈશ્વર ઇનામ-અકરામોથી આપણને નવાજે છે અથવા તો અગ્નિથી દઝાડે છે, તે ઈશ્વર ખરી રીતે તરંગી દુનિયાનો છે, ધર્મનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. માણસે પોતાની પ્રતિકૃતિ રૂપે આવા ઈશ્વ-રને બનાવ્યો હોય છે. બહુ તો તે એક ઉચ્ચારોપણ માત્ર છે. પોતાના આદર્શવાદે માણસને જે તરફ આકર્ષ્યો તે પ્રાપ્ત કરવામાં જ્યારે પોતે નિષ્ફળ નીવડ્યો ત્યારે માણસે પોતાનામાં જે કંઇ સારૂં ગણ્યું તેને પોતાની નજર આગળ ખડું કરીને તેને ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપ્યું. તેવી જ રીતે માણસે ખરાબને પણ મૂર્ત સ્વરૂપ આપીને તે સ્વરૂપને નર્કની ખાઇમાં બેસાડ્યું. આવી રીતે ઈશ્વર ઇચ્છાતૃપ્તિ બન્યો અને સેતાન ભયતૃપ્તિ બન્યો. પછી સારૂં અને ખરાબ સુખ અને દુઃખની સાથે સેળભેળ થઇ ગયાં. માણસને જે આનંદ આપે તે ખરાબનું સૂચક બન્યું. આ રીતે ગંજીપે રમવું અથવા તો નાટકો જોવાં અથવા તો નાચ કરવો તે બધું સેતાનિયત-ભર્યું ગણાવા માંડ્યું. ધર્મી થવું એટલે આનંદહીન બનવું. આજે મોટાં શહેરોમાં રવિવારનાં કપડાં જોવાથી ખાતરી થાય છે કે ધર્મ આનંદહીન બનેલો છે. મંદિરોનું સંગીત પણ મોટે ભાગે કરુણ જ હોય છે. પાદરીનું ઉચ્ચારણ એકધારૂં અને કંટાળો ઉપજાવે તેવું હોય છે. ધર્મી થવું એટલે હમેશાં કંગાળ રહેવું અને કંગાળ દેખાવું. ધર્મી થવું એટલે દેવળમાં જવાનો પ્રયત્ન કરવો અને તેવી ફરજ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વીકારવી. જુવાન માણસને જુવાનીમાં સિનેમા વધારે આકર્ષક હોય છે; જુવાન માણસને પ્રાર્થના-મંદિરોમાં જવા કરતાં છૂટથી કૂદવું વધારે આકર્ષક હોય છે. મુક્તિફોજના માત્ર થોડાએક અમલદારો જ ધર્મનાં ગીતો ગાવામાં અને મોટેથી રાગડા તાણી પ્રાર્થના કરવામાં જાણે કે આનંદ મળતો હોય તેવો દેખાવ કરી શકે છે. સામાન્ય પાદરી તો તેના પોશાક (કાળો) જેટલો જ સોગિયો હોય છે.

એક વ્યવસ્થિત સંસ્થા તરીકે દેવળસંસ્થા અત્યંત નિર્બળ છે. ખૂનખાર લડાઈઓને અટકાવવા માટે તેનાથી કશું જ બની શકતું નથી. આપણો જંગલી ફોજદારી કાયદો વધારે સારો કરવા માટે તે કશુંય કરી શકી નથી. સ્વાર્થી લોકોની સામે–નફાખાઉ લોકોની સામે તે કશું જ કરી શકતી નથી. આનો એક જ માત્ર ખુલાસો છે કે ધર્મ મરી ગયો છે પણ દેવળસંસ્થા હજી જીવે છે. જે માણસોએ કોલોનનું મોટું દેવળ બાંધ્યું હતું તેમને મન તો ધર્મ જેવું કંઈક હતું; પરંતુ આજે જે લોકો દેવળમાં જાય છે તેમાંનો ઘણો મોટો ભાગ આધ્યાત્મિક પ્રેરણા વિનાનો અને શ્રદ્ધાહીન હોય છે.

આજે ખ્રિસ્તી ધર્મની કથા ખરેખર દિલગીરીની કથા છે. એક વખત ક્રિશ્ચાનીટી જેનાહ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરતી ઘૂમતી; પછી તે ચમત્કારોની આસપાસ ઘૂમવા માંડી; અને પછી નર્ક એ એક અલંકારી કથા છે તેમ કહેવાની રજા આપી શકી છે. જે ધર્મ અનિશ્ચિત છે તે વિનાશ પામે છે. ક્રિશ્ચાનીટી (કહોને પૅાલિયાનીટી) એક કાળે ઠીક જોરમાં હતી. આપણે બધા આજે તો એક યા બીજી રીતે શંકાશીલ લોકો છીએ. મૃત્યુની પેલી પાર શું છે તે આપણે કોઈ કશું જ જાણતા નથી. આપણામાંના ઘણા તો તેવું જાણવાની દરકાર પણ કરતા નથી.

જે લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉપદેશને શંકાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે જ લોકો પોતાને જે વિષે શંકા છે તેવી માન્યતાઓ અને તેવા વિચારોને બાળક પાસે રજુ કરતાં અચકાતા નથી. શબ્દશઃ અગ્નિ વરસતા નર્કમાં અથવા તો સંગીતમય સોનેરી સ્વર્ગમાં કેટલી માતાઓ ખરી રીતે માનતી હોય છે? ન્યાય અને અન્યાયનો ભેદ પાડનાર કડક ઈશ્વરમાં કેટલી માતાઓ માનતી હશે? મને લાગે છે કે બહુ જ થોડી ધર્મઝનૂની માતાઓ.

આમ છતાં હજારોની સંખ્યામાં આવી અશ્રદ્ધાળુ માતાઓ પોતાનાં બાળકોના આત્માને જૂની પુરાણી પ્રાથમિક વાર્તાઓથી આવરી લે છે. કોઇ પણ બાળકને ધર્મ શીખવવો ન જ જોઇએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળક જ્યારે પોતે પસંદગી કરી શકે તેવી ઉંમરે પહોંચે ત્યારે પોતાનો જ નિર્ણય તે કરી લે તેટલા માટે તેને છેક જ સ્વતંત્ર મૂકી દેવું જોઈએ. પ્રજાઓ જો શાશ્વત નથી તો ધર્મો પણ શાશ્વત નથી. કોઈ પણ ધર્મને જન્મ હોય છે, જુવાની હોય છે, ઘડપણ હોય છે અને મૃત્યુ પણ હોય છે. નવી પ્રજા જૂના ધર્મને સ્વીકારી શકે જ નહિ. જ્યારે નવો ધર્મ અવતરશે ત્યારે માણસ પાપમાં જ જન્મે છે તેવા વિચારને તે ઉડાડી દેશે. માણસને વધારે સુખી બનાવીને જ તેવો ધર્મ ઈશ્વરની મહત્તા બતાવશે. એક સમર્થ માનસ-શાસ્ત્રી હોમરલેનના શબ્દો મને અહીં યાદ આવે છે. પ્રાર્થનાની બાબતમાં તેણે આમ કહ્યું હતું: “ધારો કે તમે એક ધનાઢ્ય માણસને ત્યાં દરવાન છો, અને ધારો કે તમે તે ગૃહસ્થની કચેરીમાં હમેશાં એક ચોક્કસ વખતે જાઓ છો, તેને નમન કરીને ઉભા રહો છો અને તે કેવા અદ્‌ભુત માણસ છે તે સંબંધે કંઇક કહો છો. આ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ તમને આમ સીધો જવાબ આપશે: ‘તમે અહીંથી જાઓ અને મારાં વખાણ કરવાનું કામ દરવાન તરીકેની તમારી ફરજ બજાવીને પતાવો.’ દેવળમાં જનાર માણસની આવી સ્થિતિ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇશ્વિર કેટલો પૂજ્ય છે તેમ કહેવામાં તે એટલો બધો વખત ગાળે છે કે દુનિયામાં ઈશ્વરનું કામ કરવા માટે તેને જરા પણ વખત મળતો નથી!"

નવો ધર્મ તો સંત પૉલના ધર્મને સોગિયો અને આનંદવિનાશક ધર્મ ગણશે. નવો ધર્મ ઇસુખ્રિસ્ત તરફ છેક જ નવા રસથી અને નવીન વિચારસરણીથી જોશે. કારણ કે નવા ધર્મને ઇસુખ્રિસ્તનું મૃત્યુ બહુ જ ઓછી અગત્યનું હશે, પણ તેનું જીવન જ વધારે અગત્યનું હશે. પાપીઓને બચાવવા માટે મૃત્યુને ભેટવું એ ફિલ્સુફીનો નવા ધર્મને મન કશો અર્થ નહિ હોય, કારણ કે નવો ધર્મ મૂળગત પાપની ભાવનાને માનવાની ના પાડતો હશે. મનુષ્ય કદી પતન પામ્યો જ નથી; તેને મુક્તિની જરૂર હતી જ નહિ; તેને તો પ્રેમ, ઉદારતા અને સાચી સમજણની જરૂર હતી અને રહેશે.

જુવાનોએ આપણા ધર્મની સામે બળવો ઉઠાવવો જ જોઇશે. છાપાંઓ તો મને રોજ કહે છે કે આપણો ધર્મ હવે મરી ચૂક્યો છે. આપણે ફટકાઓ મારીએ છીએ, લોકોને જેલમાં પૂરીએ છીએ, અને ફાંસીએ પણ ચઢાવીએ છીએ; આપણે ગરીબ માણસોને ભૂખે મારીએ છીએ; આપણે લડાઇને માટે હથિયારો રાખીએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇસુખ્રિસ્તે આપણને જે જે નહિ કરવાનું કહ્યું તે બધું જ આપણે કરી રહ્યા છીએ! જો આપણે ઇસુખ્રિસ્તના સાચા અનુયાયી હોત તો ઇ. સ. ૧૯૧૪ની સાલમાં જર્મનીને આપણે કહી દીધું હોત કે "તારાથી થાય તેટલું ભૂરૂં તું કરી લે. અમે તો જો તું એક ગાલ ઉપર તમાચો મારીશ તો સામે બીજો ગાલ ધરવાના છીએ." આમ કરવાથી આખરે આપણે લડાઇ જરૂર જીતત—ભલેને પછી ઇ. સ. ૨૦૦૦ના વર્ષમાં. હું એમ દલીલ નથી કરતો કે આપણે આ પ્રમાણે જ વર્તન કરવું જોઇતું હતું. પરંતુ હું એમ બતાવવા માગું છું કે ખ્રિસ્તના અનુયાયી તરીકે આપણે ઢોંગી અને ધુતારા છીએ. તમે એકીસાથે ઈશ્વર અને સેતાન બંનેની સેવા કરી શકવાના નથી. પ્રચલિત ભાષામાં બોલું તો રવિવારે દેવળમાં જવું અને સોમવારે રાત્રે બંદુક ફોડતાં શીખવવું એ તમે કરી શકો નહિ. લડાઇના સમય દરમિયાન જ્યારે વિધવિધ દેવળો એમ દાવો કરતાં હતાં કે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર આ બાજુ છે અથવા તો તે બાજુ છે, ત્યારે મને લાગેલું કે ઈશ્વરની આવી હલકી નિંદા કદી કોઇએ નહિ કરી હોય. જો ઈશ્વર એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પક્ષે પ્રેમનો અવતાર બની શકે તે જ ઘડીએ બીજે પક્ષે ઝેરી હવાથી માણસનો જીવ લેનારનો આશ્રયદાતા બની શકે, તે ગળે ઉતરે તેવી વાત નથી! આધુનિક ધર્મો ઈશ્વરને ખોટી રીતે વેચી ખાય છે.

નવો ધર્મ શરીર અને આત્મા એવાં વિરોધી તત્ત્વોનો વપરાશ કરવાની ના પાડવાનો છે. નવો ધર્મ તો જરૂર સ્વીકારશે કે દેહ પાપી છે જ નહિ. નવો ધર્મ તો એમ માનશે કે રવિવારની સવાર પ્રાર્થનાનાં ગીતો ગાવામાં પસાર કરવાને બદલે તરવામાં પસાર કરવી એ વધારે પવિત્ર ક્રિયા છે. નવો ધર્મ તો ઈશ્વરને લીલાંછમ ખેતરોમાં દેખશે, નહિ કે ઉપર આકાશમાં. નવા ધર્મને મન સેતાન મરી ગયો હશે, કારણ કે સેતાન જેવું કશું હશે જ નહિ. ઈશ્વર તો એક જ છે. આપણે જેને સેતાન કહીએ છીએ તે બહારની દખલગીરીથી બદલાઇ ગયેલા સ્વરૂપે ઈશ્વર જ માત્ર છે. હેરોલ્ડ જોન્સ નામના પંદર વર્ષના છોકરાએ બે છોકરીઓનું ખૂન કર્યું હતું. આ ખૂન ખોટા ધર્મે તેને કરતાં શીખવ્યું હતું; એટલે કે જે જાતીયતાએ તેને પ્રલોભનમાં નાખ્યો હતો તેણે તેમનું ખૂન કરાવ્યું હતું. સાચી વાત છે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેના ધર્મે તો તેનામાં રહેલી જાતીય વિકૃતિને હણવાનું શીખવ્યું હતું; પરંતુ તેણે તો પ્રલોભનને હણવાને બદલે જે સ્ત્રીજાતે તેને પ્રલોભન આપ્યું તેને જ છરી વતી હણી. એક છોકરીનું શબ તેણે દેવળ પાસે સંતાડ્યું, અને તેમ કરીને પોતાની મરી ગયેલી જાતીય વિકૃતિને સૂચક રીતે જાણે કે પોતે સ્વર્ગમાં પહોંચાડી ! જાતીયતાનો રસ જે સ્વાભાવિક તેમ જ સારી વસ્તુ છે, તે નૈતિક શિક્ષણને કારણે સેતાનિયત ભર્યો બની ગયો. હું માનું છું કે દરેક ખૂનને સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિથી જો નિહાળવામાં આવે તો તેની પાછળ કોઇ સારો હેતુ જ હાથ લાગવાનો છે. આજનો આપણો ફોજદારી કાયદો આપણો ધર્મ મૃત:પાય થઇ ગયો છે તે સાબીત કરવા માટે પૂરતો છે. જે લોકોમાં પાપ ન હોય તેમને પહેલો પથરો ફેંકવા માટે ઇસુખ્રિસ્તે નોતરેલા. ઇસુખ્રિસ્ત તો બધુંય સમજતા અને બધાયને માફી આપી શકતા. આપણામાં તો સાચું સમજવાની વૃત્તિ જ નથી. કેદખાનાંઓ અને ફાંસીના માચડાઓ આપણા માટે સહેલાં સાધનો થઇ પડ્યાં છે. સમજવાને બદલે ગાળો દેવી એ વધારે સહેલું કામ છે. આપણી આવી બેવકૂફીને માટે આપણે આપણા ધર્મને આગળ ધરીએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મને પોતાની સારી અને નઠારી બન્ને બાજુઓ હોય છે. સ્વર્ગ એટલે બાળકને મન માતાપિતા પોતાનાં વખાણ કરે તે, અને નર્ક એટલે માતાપિતા શિક્ષા કરે તે. ઈશ્વર પિતા બને છે, અને પિતા ઈશ્વર બને છે. દરેક નાનું બાળક પોતાના પિતાને પોતાનો ઈશ્વર ગણે તેમાં કશી જ નવાઈ નથી. આજનો ધર્મ એ એક જબ્બર પિતૃગ્રંથિ છે. ઇસુખ્રિસ્ત માત્ર પુત્ર હતો, અને તેના પરિણામે જ પિતાની કડકાઈવાળા પૉલે કોણી મારીને તેને બહાર કાઢી મૂક્યો! નવા ધર્મે તો પુત્ર તરફ પાછા જવું પડશે. પિતા ગઈ કાલનો છે, પણ પુત્ર તો આવતી કાલના જમાનાનો છે. આપણે પ્રેમ અને ઉદારતાની મૂર્તિ સમાન મનુષ્ય–ખ્રિસ્ત પાસે જવું જ જોઈશે. નવીન માનસશાસ્ત્ર પુત્રની ભાવના તરફ ધસી રહ્યું છે, કારણ કે તે રોજ બતાવે છે કે પિતૃત્વનો વિચાર અસમતોલ છે. ફોજદારી કાયદો ગઈ કાલનો વિચાર છે, પણ ગુન્હેગાર તરફ સહાનુભૂતિથી જોવું એ આવતી કાલનો વિચાર છે. જુવાન પાદરીઓના કરતાં જુવાન ડૉકટરો મુક્તિનો માર્ગ વધારે સારી રીતે ઉપદેશી શકવાના છે.

એકાએક મને સૂઝે છે કે દેવળના કરતાં ડૉકટરનો ધંધો ઇસુખ્રિસ્તની વધારે નજીક છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈદું કોઇને કદી તિરસ્કારતું નથી કે કોઇનો કદી ન્યાય તોળતું નથી. ગરીબ ચાંદીના રોગના દરદીને કોઇ પણ ડૉકટર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું નથી કહેતો, પરંતુ તેને દવા કે લેપ વાપરવાની સલાહ આપે છે. જે માણસને મનની ગાંડાઇનો રોગ થયો હોય છે તેની આગળ તેની પાછલી જીંદગી વિષે કદી પણ ભાષણ આપવામાં નથી આવતું. કાયદો અને દેવળ તો પાછલી જીંદગીમાં શા શા બનાવો બન્યા છે તે તરફ જ નજર નાખે છે; તે બહુ જ ઓછા ફેરફારો સહી શકે છે. દર્દને મટાડવું હોય તો હમેશાં નવી નવી પદ્ધતિઓ શોધવી જોઇએ. આપણે મરી ગયા પછી તો શરીર અને આત્મા બંનેના ડૉકટરો કાયદા બનાવશે!

મુશ્કેલી ઉભી કરનાર બાળકના વિષયમાંથી ઘણે આડે માર્ગે ઉતરી જવાયું. પરંતુ ધર્મનો આખોયે પ્રશ્ન માબાપ અને કેળવણીકારને માટે અત્યંત મહત્ત્વનો છે. આપણે જો આપણાં બાળકોને તંદુરસ્ત આત્માવાળાં રાખવા ઇચ્છતા હોઇએ તો સારૂં અને ખરાબ અથવા તો સાચું અને ખોટું એની કશી પણ ગણતરી તેમની પાસે રજુ કરતા પહેલાં આપણે ચેતી જવું જોઇએ. દરેક બાળકમાં ઈશ્વર રહેલો જ છે. બાળકને ઘડવાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણા પ્રયત્નો એ ઈશ્વરને સેતાનમાં ફેરવી નાખશે.

મારી નિશાળમાં જે બાળકો આવે છે તે નાના નાના સેતાનો હોય છે. તેઓ દુનિયાને ધિક્કારે છે, ભાંગફોડ કરે છે, રીતભાત વગરનાં હોય છે, જૂઠું બોલતાં હોય છે, ચોરી કરતાં હોય છે અને ખરાબ સ્વભાવનાં હોય છે. પરંતુ છ મહિનામાં તેઓ સુખી અને તંદુરસ્ત બાળકો બની જાય છે; પછી તેઓ કશું જ ખરાબ નથી કરતાં. મારામાં કોઈ ચમત્કારિક વિભૂતિ નથી. હું પણ માત્ર એક માણસ જ છું. પરંતુ બાળકોને દોરવાની હમેશાં હું ના કહું છું. દરેક વસ્તુ પરત્વે સારા નરસાનો નિર્ણય હું તેમના ઉપર જ છોડું છું, અને તેમનો નિર્ણય હમેશાં સારો અને સામાજિક માલૂમ પડ્યો છે. ધર્મ મનુષ્યને સારો બનાવે છે અને નઠારો પણ બનાવે છે. પરંતુ જે ધર્મ સ્વાતંત્ર્યને નામે ઓળખાય છે તે તો તમામ મનુષ્યોને ભલા બનાવે છે, કારણ કે જે ઘર્ષણો માણસને સેતાન બનાવી શકે છે તેનો તે નાશ કરે છે. આજની નીતિ નેવું ટકા દમનનું પરિણામ છે; આવતી કાલની નીતિ આપણામાં રહેલા ઈશ્વરનો આવિષ્કાર માત્ર બનશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્રિશ્ચાનીટી બહિર્મુખતાનો ધર્મ છે. ઈશ્વર મનુષ્યના આત્માની બહાર છે; માણસ પોતે એકલો ઉભી શકતો નથી. તેને એકાદ એવા ઇસુની જરૂર પડે છે કે જેના ઉપર માણસ પોતાની ખરાબ વસ્તુનો પોટલો ફેંકી દઇ શકે. ખ્રિસ્તી ધર્મને સ્વીકારનારો માણસ પોતાને પ્રલોભનોમાંથી બચાવી લેવાની ઇસુ પાસે પ્રાર્થના કરે છે. તે પોતાનો બધો ભાર ખ્રિસ્ત પ્રભુ ઉપર નાખી દે છે. સંભવ છે કે નવો ધર્મ માણસને એમ શીખવશે કે દરેક મનુષ્યે પોતાનો ભાર પોતે જ ઉપાડવો જોઇએ. નવો ધર્મ એમ શીખવશે કે ખ્રિસ્ત બહાર નથી પણ અંદર છે. પોતાની નિર્બળતાઓમાંથી બચાવવવાને માટે ખ્રિસ્તની પ્રાર્થના કરવાને બદલે નવા જમાનાનો યુવાન પોતાની નિર્બળતાઓનો બહાદુરીથી પોતે જ સામનો કરશે. આજનો ખ્રિસ્તી પોતાની નિર્બળતાને દબાવી દે છે; નવીન યુગનો જુવાન પોતાની નિર્બળતાઓનો જાહેર એકરાર કરશે કારણ કે નિર્બળતા એટલે જ દાબી રાખેલો ખ્રિસ્ત. અને સેતાન તો વેશપલટો કરેલો ઈશ્વર માત્ર છે. ક્રિશ્ચાનીટી પવિત્ર ત્રિમૂર્તિમાં માને છે, પરંતુ નવો ધર્મ પવિત્ર ઐક્યમાં માનશે. માણસ પોતાની જાતને નગ્ન સ્વરૂપે જોઇ શકશે ત્યારે જ નવો ધર્મ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શોધી શકશે. આ નવો ધર્મ પરાણે પણ જવાબદારી આપે છે. પાપ કરવું અને તેની ક્ષમા માગવી સહેલી વાત છે; પરંતુ પાપ કરવું અને તે પાપનો ભાર પણ પોતે જ સહન કરવો તે મુશ્કેલ વાત છે. નવો યુગ પાપમાં બીલકુલ માનશે નહિ; પરંતુ તે યુગની પાસે તો બહારની શુદ્ધિની સહેજ પણ અપેક્ષા વિના આગળ ધપે જવાનું મુશ્કેલ કામ આવી પડ્યું હશે. વેલ્સ કહે છેઃ "માણસો ઈશ્વરને ચાહે છે." એને બદલે એમ જ કહોને કે માણસો પોતે જ ઈશ્વર છે અને પોતાને જ ચાહે છે! નવા ધર્મને હિંમતની— અતિ ઘણી હિંમતની જરૂર રહેશે. જૂનો ધર્મ પોતાની બધી ચિંતાઓ દેવ ઉપર નાખી દેવાની પરવાનગી આપીને માણસમાં સાચી હિંમત આવવા દેતો નથી; તે નિર્બળતાઓને પોષે છે; તે બિન-જવાબદારી જેવું (બીલકુલ નહિ વખાણવા જેવું) તત્ત્વ મનુષ્યજાતમાં ઉભું કરે છે.

જ્યારે માણસ શોધી શકે છે કે પરમેશ્વર આકાશમાં નથી પરંતુ પૃથ્વી ઉપર છે, જ્યારે માણસ શોધી શકે છે કે પરમેશ્વર મનુષ્યમાં પોતાનામાં છે, ત્યારે જ તે સાચી હિંમત મેળવી શકે છે. કારણ કે પોતે જ પોતાનો ન્યાયાધીશ બની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકે છે. આવો ધર્મ તે વ્યક્તિનો ધર્મ હશે, કોઇ સમૂહધર્મ નહિ હોય. તે વખતે કોઇ વત્સલ દેવળ આશરો નહિ આપે કે પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરાવે. માણસને પોતાને પોતાના આત્માના નાયક બનવું પડશે. આજે માણસ પોતે પોતાના આત્માનો નાયક નથી બની શકતો કારણ કે તે પોતાના આત્માની સપાટી માત્રને જ ઓળખે છે. એક જુવાન માણસ એક વખત મારી પાસે મદદ માટે આવ્યો. તે શેરીએ શેરીએ મુક્તિનો ઉપદેશ કરનારો હતો. પરંતુ ઘૃણા ઉપજાવે તેથી વિકૃતિમાં સપડાઇ જવાના અસંયમી આવેગને લીધે તેની જીંદગી દયાજનક થઇ પડી હતી. તેનો ધર્મ સાચો હતો અને વિકૃત બનવાની તેની જિજ્ઞાસા પણ સાચી જ હતી. એક દેહમાં તે બે જીવ જેવો હતો. તે પોતે પોતાના આત્માનો માલેક નહોતો બની શક્યો, કારણ કે તે પોતાના આત્માને ઓળખતો જ નહોતો. મેં તેને એક નિષ્ણાત માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રી પાસે મોકલ્યો અને ફરીથી તે મારી પાસે આવ્યો જ નહિ. હું અનુમાન કરૂં છું કે માનસપૃથક્કરણે તેને દીવા જેવું બતાવી આપ્યું હશે કે તેની વિકૃતિ એ માત્ર વેશપલટો કરેલી કોઇ એક સારી વસ્તુ જ હતી. અહીં એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉમેરવાની મને જરૂર જણાય છે કે હું એક ક્ષણ-ભર પણ એમ માનતો નથી કે માનસપૃથક્કરણ-શાસ્ત્ર માણસને નવો ધર્મ આપશે અથવા તો પોતાના આત્માનો સુકાની બનતાં શીખવશે. એ શાસ્ત્ર તો માત્ર રસ્તો જ તૈયાર કરી આપશે. જગદ્‌વ્યાપી અજ્ઞાત મન એ વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ છે. અજ્ઞાત મનના નવીન માનસશાસ્ત્રનો પાક વિશ્વવ્યાપી અજ્ઞાત મનની હીલચાલની સાથે એકરૂપ થઇ જાય તેવો છે. એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે તે હીલચાલનો તે એક માત્ર આવિષ્કાર છે. આજે તો બાલવયમાં ઉછરતી આ હીલચાલ નવી આંકણી ઉભી કરવાને બદલે જૂની આંકણીની સામે પડકાર કરે છે. આવતી કાલે તે હીલચાલ નવેસરથી બાંધકામ શરૂ કરશે જ. આજે તો ઉક-ળતી કડાઇમાં કેળવણી, ધર્મ, સંપત્તિશાસ્ત્ર, નીતિ વગેરે ગળાબૂડ પડેલાં છે. યુરોપની અંદર નવા જમાનાનો જુવાન આજે નવી કેળવણી શોધી રહ્યો છે, નવો ધર્મ શોધી રહ્યો છે, નવું સંપત્તિશાસ્ત્ર શોધી રહ્યો છે અને નવી નીતિ પણ શોધી રહ્યો છે. ખરી સૂચક વસ્તુ તો એ છે કે જુવાન આજે પોતાની જાતને તપાસી રહ્યો છે. તે નવીન વસ્તુ-ઓને માટે કે સુધારાને માટે પ્રાર્થના નથી કરતો;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ તો બધી જવાબદારી મનુષ્યજાત ઉપર ફેંકે છે કે " ઇશ્વર સ્વર્ગમાં છે; દુનિયામાં બધું બરાબર ચાલે છે!" પરંતુ ઇશ્વર સ્વર્ગમાં છે એટલા માટે જ દુનિયામાં બધું ખરાબ થઇ રહ્યું છે તેમ કહેવા કરતાં આમ કહેવું વધારે ઠીક છે કે " ઇશ્વર પૃથ્વી ઉપર છે; અને પૃથ્વીમાં બધું બરાબર ચાલે છે." તાત્ત્વિક રીતે કહીએ તો મહાન યુદ્ધ એટલા માટે જ થયું કે માણુસ પોતાની જાતને ઓળખી શક્યો નહોતો. મનુષ્યજાતની ઘણી હિલચાલો અંધારામાં અડવડિયાં જેવી હોય છે. આપણો રાષ્ટ્રીય પ્રજાસમૂહ નીચેના સવાલનો જવાબ નહિ આપી શકે—" લડાઇ ચાલતી હતી ત્યારે એક દિવસમાં આપણે સિત્તેર લાખ રૂપિયા જેટલી રકમ લડાઈ માટે ખર્ચી શકતા હતા; પરંતુ તેટલી જ રકમ આખા વર્ષ દરમિયાન કેળવણી ઉપર શા માટે ખર્ચી નહોતા શકતા?" મનુષ્યજાત આજે એક ભયંકર દૈન્યગ્રંથિમાં સપડાયેલી છે. મનુષ્યજાત વિચારી શકે છે પરંતુ આચરી નથી શકતી. કોઇ પણ મુશ્કેલ પ્રશ્નનો 'ઇશ્વર જાણે.' એવો જે પરંપરાગત જવાબ આપણે આપીએ છીએ તે જ બતાવે છે કે મનુષ્યજાત દૈન્યગ્રંથિમાં અટવાયેલી છે. જગતને અંધાપામાંથી જો બચાવી લેવું હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો આપણે ઓળખી લેવું પડશે કે આપણે પોતે જ દેવો છીએ. આવી ઓળખ આત્મજ્ઞાન દ્વારા જ માત્ર થઇ શકે. આવું આત્મજ્ઞાન જ આપણને આપણા દૈન્યસૂચક ભયમાંથી ઉગારી લેશે.

આત્મજ્ઞાન નવીન ધર્મની ઉષા સમાન છે. ક્રિશ્ચાનીટી જીવી રહી છે કારણ કે માણસ પોતાની અજ્ઞાત અવસ્થાનો સામનો કરતો નથી–કરી શકતો નથી. ક્રિશ્ચાનીટી અજ્ઞાત સ્થિતિને સેતાનનું સ્વરૂપ આપે છે અને માણસને તેનાં પ્રલોભનોમાંથી નાસી જવાની ચેતવણી આપે છે. અજ્ઞાત સ્થિતિને જ્ઞાત બનાવો એટલે પછી ક્રિશ્ચાનીટીને કશું જ કરવાનું નહિ રહે. ક્રાઇસ્ટનો કદી નાશ નહિ કરી શકાય. કોઇ પણ નવા ધર્મમાં તેનું જીવન હમેશાં સૌથી વિશેષ કિંમતી રહેવાનું છે. પોતે ફરીથી જીવન જીવી શકે એટલા માટે ક્રાઇસ્ટે કબરમાં પ્રવેશ કર્યો. માણસે પણ ફરીથી જીવવા માટે અંતર્-મુખતા રૂપી–આત્મપરીક્ષા રૂપી કબરની અંદર પ્રવેશ કરવો જોઇશે.

એક પાદરીની સાથે શૃંગારભક્તિનાં ગીતો સંબંધે મેં ચર્ચા કરેલી મને યાદ આવે છે. તેણે મને કહેલું કે ઇસુખ્રિસ્તની મદદથી મનોવિકારો-માંથી પોતે મુક્ત થઇ શક્યો હતો. ઇસુખ્રિસ્તની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મદદથી જ પોતે સ્વચ્છ જીંદગી જીવ્યો હતો. છેવટે એણે ઉમેર્યું: "પણ પ્રલોભન એ ભારે મહાન વસ્તુ છે. એ પ્રલોભનને જીતીને જ આપણે આપણું ચારિત્ર્ય ઘડી શકીએ છીએ."

તેને મેં એવો જવાબ આપ્યો હતો કે પ્રલોભનને જીતવું તે માત્ર દમન હતું. તેની વિકારી જિજ્ઞાસાઓ ચાલુ રહી હતી તે જ બતાવે છે કે તેણે વિકારોને નહોતા જીત્યા. પ્રલોભનોને જીતીને આપણે ચારિત્ર્ય ઘડી શકીએ છીએ તેવા વિચાર સાથે હું સંમત નથી થતો. વસ્તુનો સામનો કરીને જ–વસ્તુને વસ્તુ તરીકે સ્વીકારીને જ આપણે આપણું ચારિત્ર્ય ઘડી શકીએ છીએ. કોઈ શૃંગારગીતથી આપણા મનમાં વિકારોનો આવેશ આવે તે તદ્દન અસ્વાભાવિક છે. કોઇ પણ નિરોગી માણસમાં તો મનોવિકારો જ્યારે તે પ્રેમ કરતો હોય છે ત્યારે જ માત્ર જાગૃત થઇ શકે છે. પોતાની જાતનું વધારે સાચું જ્ઞાન મારા આ પાદરી મિત્રને હોત તો સુંદર ગાન ગાનારી છોકરીઓમાં જે વધારે પડતો રસ તેને પડ્યો હતો તેમાંથી તે બચી જઇ શકત. તેનો પરમેશ્વર તેની અંદર નહોતો એટલે જ તે પાદરી પોતાની જાતને સુધારી શક્યો નહિ. તેણે તો બધી જવાબદારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખ્રિસ્ત ઉપર નાખી દીધી. તેને એવો વિચાર પણ નહિ આવ્યો કે ખ્રિસ્ત તો ગાન ગાનારી છોકરીઓ સંબંધેના પોતાના વિચારોને ચોક્કસ બહાલી આપત. સારા થવું એટલે પ્રલોભનને જીતવું એમ નહિ; સારા થવું એટલે બીલકુલ પ્રલોભન ન હોવું તે. અને જ્યારે દરેક વસ્તુને સાચા સ્વરૂપમાં જોઇને બહાલી આપી શકશું ત્યારે જ આપણી પાસે એક પણ પ્રલોભન રહેશે નહિ. શૃંગારગીત મારા આ પાદરી મિત્રને માટે પ્રલોભન હતું કારણ કે તે પોતે પોતાના જ મનોવિકારોથી ડરતો હતો. જો તે પોતાના મનોવિકારોનો સ્વીકાર કરીને સામે મ્હોંએ ચાલ્યો હોત તો રંગભૂમિ ઉપર તેના માટે પછી કશું જ પ્રલોભન રહેત નહિ. વસ્તુસ્થિતિને જેવી છે તેવી સ્વીકારીને જ આપણે તેને જીતી શકીએ છીએ. આને બીજી રીતે કહીએ તો એમ કહેવાય કે પ્રેમ જ ભયને ફેંકી દઇ શકે છે.

" જે માણસ મોટી તેમ જ નાની તમામ વસ્તુઓને સારામાં સારી રીતે ચાહે છે, તે જ માણસ શ્રેષ્ઠ રીતે પ્રાર્થના કરે છે." કવિવર કોલરીજે નવો ધર્મ આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો હતો. તેણે તો બહારના પદાર્થોને; અનુલક્ષીને આમ લખ્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે, પરંતુ તેના શબ્દો અંદરના પદાર્થોને પણ તેટલા જ લાગુ પાડી શકાય છે. નવા ધર્મકાળે જ્યારે માણસ પોતાની જાતમાં રહેલી નાની મોટી તમામ વસ્તુઓને સૌથી વધારે ચાહતો હશે, ત્યારે જ તે સાચી પ્રાર્થના કરતો હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ અગિયારમું

ઇનામ અને શિક્ષા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળકોની કેળવણીમાં ધર્મનાં તત્ત્વોને જ્યાં ત્યાં ઘુસાડી દેવામાં આવે છે તે વિષે મેં એકથી વધારે વખત ઉલ્લેખ કર્યો છે. ધર્મ ઇનામો આપે છે અને શિક્ષાનો ભય બતાવે છે. માબાપો ઈશ્વર સંબંધેનો પોતાનો ખ્યાલ આ ધર્મ ઉપરથી બાંધે છે, અને તેથી તેઓ પોતાનાં છોકરાંઓને ઇનામ આપે છે તેમ જ શિક્ષા પણ કરે છે. તેઓ પ્રામાણિકપણે ન્યાયી બનવાના પ્રયત્નો કરે છે. તેઓ વારંવાર પોતાની જાતને મનાવતાં હોય છે કે પોતે બાળકોને તેમના ભલાની ખાતર જ શિક્ષા કરતાં હોય છે. " આ કામથી તેને દુઃખ થાય છે તેના કરતાં મને વધારે દુઃખ થાય છે. " આવું કથન જૂઠાણું નથી હોતું પરંતુ ધર્મની લાગણીથી ભરેલી છતાં આત્મવંચના જ માત્ર હોય છે.

શિક્ષા હમેશાં તિરસ્કારમાંથી જન્મેલું કૃત્ય હોય છે. શિક્ષા કરવાના કૃત્ય વખતે માબાપ બાળકને ધિક્કારતાં હોય છે, અને બાળક પણ તે સમજી શકતું હોય છે. સોટીનો માર ખાધેલું બાળક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માબાપ તરફ દેખીતી રીતે જે પ્રેમ બતાવે છે તે સાચો પ્રેમ હોતો જ નથી; એ તો તિરસ્કાર માટેનો વધારે પડતો બદલો માત્ર હોય છે. સોટીના મારને પરિણામે બાળક આવા તરંગમાં ઘસડાઇ જાય છે: "પિતા જો મરી જાય તો?" પણ તુરત જ આ તરંગ પશ્ચાત્તાપ પણ સાથે જ લાવે છે. "શું, પિતા મરી જાય એમ મેં ઇચ્છયું? હું કેવો પાપી છું?" આવી જાતનો પશ્ચાત્તાપ બાળકને નમ્રતાથી પિતાના પગમાં પાડે છે. શિક્ષા કેટલાંયે બાળકોને જીવનમાં ભ્રમિત ચિત્તવાળાં બનાવે છે.

મારાં ભાષણોમાં પ્રશ્નોત્તર વખતે જૂના જમાનાના અનેક માણસો ઉભા થાય છે અને મને કહે છે: "મારા પિતા મારા ઉપર જોડાનો ઘા કરતા, છતાં હું આજે એ માટે જરા પણ દિલગીર થતો નથી. જો મને મારવામાં આવ્યો ન હોત તો આજે હું છું તેવો બની શકયો ન હોત."

આ માણસને હું સામે આવો સવાલ પૂછવાનું ઉચિત નહોતો ધારતો કે "હું તમને પૂછું કે તમે આજે કેવા છો?" આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે આપણા ધર્મે અને આપણી નીતિએ શિક્ષાને આવકારદાયક બનાવી દીધી છે, કારણ કે તેમ કરવાથી અંતરાત્માને શાંતિ વળે છે કે "મેં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યોગ્ય બદલો વાળ્યો છે." જાત ઉપર પીડા વહોરી લેવી, તેને મનુષ્યે જીંદગીમાં એક સામાન્ય ધર્મ બનાવ્યો છે. સહન કરવાની ઇચ્છા એ ઘણી વખત ખૂબ ઉંડી હોય છે, અને એ સ્વાભાવિક છે. "મેં કંઇક એવું કર્યું છે કે જે મારે નહોતું કરવું જોઇતું. હું પાપી છું. મારાં પાપોને માટે મારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જ જોઇએ." કેટલાક વિષમ કિસ્સાઓમાં આપણે એવા માણસોને પણ જોઇએ છીએ કે જેઓ જાતીય ઉશ્કેરાટને સમાવવા માટે પોતાની જાતને માર મારતા હોય છે. આ પ્રમાણે જ બીજાઓને મારવામાં આનંદ લેનારા લોકો બીજાઓને મારે છે. આવી આત્મશિક્ષા એમ સૂચવે છે કે રોગી પોતાના શરીરને ધિક્કારે છે; અક્ષરશઃ પોતાના દેહને ફાંસીને માચડે ચડાવવાનો જાણે કે તે પ્રયત્ન કરે છે. ઉપર્યુક્ત લોકોનો મોટો ભાગ સખત ધાર્મિક માન્યતાઓમાં ઉછરેલો હોય છે. હું એમ જરૂર સ્વીકારું છું કે માબાપો પોતાનાં બાળકોને આવાં રોગી (માનસિક) બનાવવા નથી ઇચ્છતાં. પરંતુ શિક્ષાનું કેવું પરિણામ આવવાનું છે તે માબાપો કેવી રીતે જાણી શકે? હું એવા એક માણસને ઓળખું છું કે જેણે દુઃખી અવસ્થામાં વર્ષો ગાળેલાં, કારણ કે તેની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસ્વચ્છ ટેવોને માટે નાનપણમાં તેને શિક્ષા કરવામાં આવેલી. તેને ઍગોરા ફોબિયા નામનો રોગ થયેલો. આ રોગનો અર્થ એ કે દરદી ખુલ્લી જગ્યાઓથી ભડકયા કરે. આ માણસ કોઇ પણ રસ્તો વીંધી શકતો નહિ તેમ જ એકલો ફરી શકતો નહિ. તેને સાજો કરવા માટે પૃથક્કરણ-શાસ્ત્રની રીતે ચાર વર્ષો ગાળવાં પડેલાં.

શિક્ષા એક જાતની માંદગી પેદા કરે છે. શિક્ષાથી આવી માંદગી આવતી નથી એમ કહેવું તેનો અર્થ પરિણામથી દૂર ભાગવું એવો થાય. શિક્ષા આગળ જતાં કેવી જાતની પ્રતિક્રિયાઓ ઉભી કરશે તે આપણે જાણતા હોતા નથી. અસભ્ય દેખાવોને માટે પકડાયેલા કેટલાયે ખેલ કરનારાઓ બાળપણની અંદર જાતીય ટેવોની ખાતર શિક્ષાના ભોગ થઇ પડેલા માણસો હોય છે. શિક્ષા તિરસ્કાર પેદા કરે છે. માર ખાધેલું બાળક ભવિષ્યમાં માર મારનાર પિતા કે માતા બને છે; અને આ રીતે તિરસ્કારનું વર્તુળ કાયમ અખંડ રહ્યા કરે છે.

શિક્ષા બિનજરૂરી છે એવું હું મારા સ્વાનુભવથી જાણું છું. હું બાળકને કદી પણ મારતો નથી. બાળકને શિક્ષા કરવા માટે મને કદી કોઇ પણ જાતનું પ્રલોભન થતું નથી. તાજા જ આવેલા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા એક વિદ્યાર્થીને મેં કહેલું કે "આ બધી એવકૂફીભરેલી યુક્તિઓ તું એટલા માટે કરી રહ્યો છે કે હું તને શિક્ષા કરું. તારી જીંદગીમાં તું ઘણા વખતથી માર ખાતો જ આવ્યો છે. પરંતુ તું નકામો કાળક્ષેપ કરે છે. તું ગમે તે કર પણ હું તને મારવાનો નથી." પરિણામે તેણે ભાંગફોડ કરવાનું છોડી દીધું. આપણે જો બાળકને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણે કદી પણ શિક્ષા કરી શકવાના નથી. પ્રામાણિકપણે આપણે સમજી લેવું જોઇએ કે જ્યારે બાળકને આપણે શિક્ષા કરીએ છીએ ત્યારે કોઇ બીજા ઉપરનો ક્રોધ તેના ઉપર ઉતારતા હોઈએ છીએ. મારા પહેલાંના દિવસોમાં હું છોકરાઓને વારંવાર મારતો કારણ કે નિરીક્ષક આવવાનો છે તેની ચિંતાથી હું ઘેરાયલો રહેતો; અથવા તો કોઇ પણ મિત્ર સાથે મારે કજિયો થયેલો હોય ત્યારે પણ મારતો.

કોને શિક્ષા કહેવી ને કોને શિક્ષા ન કહેવી તેનો નિર્ણય કરવો અઘરો છે. થોડાંક અઠવાડિયાં પહેલાં મેં એક છોકરાને મારો સારામાં સારો રંધો ઉછીનો આપેલો. બીજે દિવસે મેં રંધો વરસાદની અંદર રખડતો જોયો. મેં છોકરાને કહી દીધું: "હવેથી હું તને કદી રંધો ઉછીનો આપવાનો નથી." આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિક્ષા ન કહેવાય. શિક્ષામાં તો સારાનરસાની નીતિનો વિચાર સમાયેલો હોય છે. રંધાને રખડતો મૂકવો તે ખરેખર ખરાબ હતું; પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ તેમાં કશું જ ખરાબ ન હતું. આપણે બીજાનાં સાધનો ઉછીનાં લીધા પછી તે બગાડી શકીએ નહિ તેમ શીખી લેવું તે કેળવણીમાં અત્યંત મહત્ત્વની વસ્તુ છે. બીજાને ભોગે બાળકને તેના પોતાના માર્ગે જવા દેવું તે ખુદ બાળકને માટે જ નુકસાનકારક છે. આવી રીતે બગડેલું બાળક ખરાબ શહેરી બને છે.

બીજો દાખલો આપું. એક નાનો છોકરો એવી નિશાળમાંથી અમારે ત્યાં આવ્યો કે જ્યાં ભણાવવા માટે શિક્ષિકાઓ જ માત્ર હતી. પેલી નિશાળમાં આ છોકરાએ ગમે તે ચીજોને આડીઅવળી ફેંકી દઈને અને ખૂન કરવાની ધમકી આપીને આખી નિશાળને ત્રાસ આપેલો. આવી જ જાતની રમત મારી સાથે રમવાના પણ એણે પ્રયત્નો આદર્યા. હું તુરત જ સમજી ગયો કે સામા માણસોને ભયભીત બનાવવાના હેતુથી જ તે આવા ચાળા કરતો હતો. એક દિવસ રમતગમતના ઓરડામાં હું ગયો ત્યારે મેં જોયું કે કેટલાંક બાળકો ઓરડાને એક છેડે ટોળું વળીને એકઠાં થયેલાં હતાં અને ઓરડાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજે છેડે પેલો છોકરો ઉભો હતો. તેના હાથમાં એક હથોડો હતો અને જે કોઇ તેની પાસે આવશે તેને પોતે હથોડો મારશે એવી ધમકી તે બધાંયને આપી રહ્યો હતો.

મેં તુરત જ કહ્યું: " બચ્ચાજી ! હથોડો છોડી દ્યો. અમે કોઇ તમારાથી સહેજ પણ ડરતા નથી."

તેણે હથોડો નાખી દીધો અને મારા તરફ ધસી આવી મને લાતો મારવા તથા બટકાં ભરવા લાગ્યો. મેં તેને ખૂબ શાંતિથી કહ્યું: " જેટલી વખત તું મને બટકાં ભરીશ અથવા તો નખ મારીશ તેટલી બધી વખત હું તને સામો મારવાનો છું. "

અને મેં તે પ્રમાણે કર્યું જ. બહુ જ થોડા વખતમાં તેણે મારામારી છોડી દીધી અને ઓરડામાંથી બહાર નાસી ગયો.

આ શિક્ષા નહોતી; આ તો અત્યંત આવશ્યક એવો પાઠ હતો કે " તમે પોતે ઇચ્છો તે બધું હમેશાં કરી શકતા નથી. " અત્યારે હું સ્વીકારૂં છું કે આ રીતે ફરીથી મારે વર્તવું જોઇએ નહિ. આવી જાતનો પાઠ તેની જ ઉંમરના કોઇ બાળક પાસેથી તેને મળવો જોઇતો હતો. બાળકોએ જ તેને આ વાત શીખવવાની જરૂર હતી. કમનસીબે તે ઘડીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ છોકરાને એવી રીતે પૂરૂં પડે તેવું મજબૂત કોઇ પણ બાળક હાજર ન હતું. હું તેને આવો પાઠ આપું તેમાં જોખમ એ રહેલું હતું કે તે સંબંધેનું તેનામાં ભાન જાગૃત રહ્યા કરે. હું તેના પિતાને સ્થાને હતો; તે પિતાને ચાહતો હોય છે અને તેનો પ્રેમ પિતા તરફના તિરસ્કારને વ્યક્ત કરતાં તેને રોકતો હોય છે. (પાછળથી મારા હાથ અને મોઢાની સ્થિતિ મેં જોઇ ત્યારે મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે તેણે મારા ઉપર સારી રીતે તિરસ્કાર વરસાવ્યો હતો.)

સંભવિત છે કે ઘણાં ઘરોમાં શિક્ષા અનાજ્ઞાંકિતપણા માટે કરવામાં આવતી હોય છે. નિશાળોની અંદર અનાજ્ઞાંકિતપણું અને ઉદ્ધતાઇ એ બેઉ ખરાબ ગુન્હાઓ ગણાય છે. જ્યારે હું સોટી મારનાર શિક્ષક હતો ત્યારે જે છોકરો મારી આજ્ઞા ન માનતો તેના તરફ હું ખૂબ જ ગુસ્સે થતો; મારી પ્રતિષ્ઠા ઘવાઇ જતી મને દેખાતી. હું મારી જાતને મારા વર્ગનો નાનકડો દેવ માનતો—જેવી રીતે ઘરનો દાદો ઘરનો નાનકડો દેવ હોય છે તેમ. અનાજ્ઞાંકિતપણા માટે શિક્ષા કરવી એનો અર્થ જ એ છે કે માણસ પોતાની જાતને સર્વ સત્તાધીશ ઈશ્વર સમાન ગણે. "તારે માટે બીજા કોઇ દેવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોઇ શકે જ નહિ. ”

અહીં એક અધર્મી લાગતો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે: બાળકે શા માટે કોઇની આજ્ઞા માનવી જોઇએ ? મોટેરાંઓનો સત્તાનો શોખ સંતોષાય એટલા માટે તેને તેમની આજ્ઞા ઉઠાવવાની હોય છે. પાયદળની કોઈ ટુકડીને એકાએક ‘ ઘૂમ જાવ ’ એમ કહેવું તે જરા ગમ્મત આપે તેવું છે ; પરંતુ બાળકે શા માટે આજ્ઞા ઉઠાવવી જોઇએ ? વારૂ: જોડા પહેરવાના હુકમને જો બાળક માથે ન ચડાવે તો તેના જ પગને શરદી લાગી જશે; તેમ જ પિતાની બૂમને જો એ ગણકારે નહિ તો પોતે જ ટેકરી ઉપરથી ગબડી પડશે. બેશક, જીવન અને મરણનો સવાલ હોય ત્યારે બાળકે આજ્ઞા ઉઠાવવી જ જોઇએ. પરંતુ માત્ર જીવનમરણની જ બાબતમાં આજ્ઞા નહિ ઉઠાવવા માટે બાળકને કેટલી વાર શિક્ષા કરવામાં આવતી હશે ? મને લાગે છે કે ભાગ્યે જ આવા કિસ્સાઓ તો બનતા હશે. બાળકને તો વારંવાર છાતીએ ચાંપવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે “ મારા રતન ! ઈશ્વરનો આભાર માન કે તું બચી ગયો. ” બાળકને શિક્ષા કરવામાં આવે છે એ તો મોટે ભાગે છેક જ નજીવી બાબત માટે હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે ઠેકાણે આજ્ઞાશીલતાની જરૂર ન હોય તેવું ઘર ચલાવવું તદ્દન શક્ય છે. ધારો કે હું બાળકને એમ કહું કે "તું તારી ચોપડીઓ લે અને અંગ્રેજીનો પાઠ કર." જો બાળકને અંગ્રેજીની અંદર રસ નહિ પડતો હોય તો તે પાઠ કરવાની ના પાડશે. પણ જો હું એમ કહું કે (જે પ્રમાણે મેં ગયે અઠવાડિયે કર્યું હતું.) "પેલા બગીચાના વચલા ભાગમાં વાવી દેવામાં આવ્યું છે માટે કોઇએ હવે તેના ઉપર થઇને દોડવાનું નથી." તો બાળકો તે તરત જ સ્વીકારવાનાં છે. જ્યારે ડૅરિક એમ કહે કે મને પૂછ્યા સિવાય મારાં સાધનો કોઇએ વાપરવાનાં નથી ત્યારે પણ બાળકો ડૅરિકનો હુકમ એ રીતે જ સ્વીકારવાનાં છે. આજ્ઞાશીલતા એ માત્ર દેવા અને લેવાની બાબત છે. જ્યાં સુધી મને તેનાં હથિયારો ઉછીનાં આપવા માટે હું ડૅરિકને પૂછું નહિ ત્યાં સુધી મને તે વાપરવાનો હક્ક નથી. ડૅરિક બાર વર્ષનો છે. કોઇ કોઇ વખત નવો આવેલો વિદ્યાર્થી અમારી શાળાસમિતિએ પસાર કરેલા કાયદાઓનો ભંગ કરે છે; ક્યારેક ક્યારેક બાળકો તેની સામે પગલાં પણ લે છે. પણ મુખ્યત્વે તો અમારી શાળા કોઇ પણ અધિકારી વિના ચાલતી હોય છે. જ્યાં

૧૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુધી બીજાના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર તરાપ મારવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી દરેક જણ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે વર્તવાને સ્વતંત્ર હોય છે. આવી જાતનો આદર્શ કોઇ પણ સંસ્થામાં વ્યવહારૂ બનાવી શકાય તેવો છે.

જે શિક્ષા ભાષણનું સ્વરૂપ પકડે તે તો બાળકને બગાડનાર સોટીના કરતાં પણ વધારે જોખમી હોય છે. આવાં વ્યાખ્યાનોની શી ભયંકરતા! "પણ તું એટલુંયે નહોતો જાણતો કે તું કંઇક ખોટું કરે છે?" નિસાસો મૂકી માથું ધૂણાવી બાળક ના પાડે છે. ફરીથી ઉપદેશ શરૂ થાય છે: "અરે, તું એમ કહે કે તે કામ કરવા માટે તને દિલગીરી થાય છે." ઢોંગી અને ધુતારા બનાવવાની તાલીમ તરીકે વ્યાખ્યાન રૂપી આવી શિક્ષાની સાથે બીજું કોઇ પણ શિક્ષાનું સાધન હરીફાઇ કરી શકે તેમ નથી! પરંતુ આથીયે ખરાબ વસ્તુ તો એ છે કે બાળકના ગુન્હેગાર આત્માને માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. આ તો કેવળ અક્ષંતવ્ય જ છે.

શિક્ષામાં જે ભય છે તેવો આત્યંતિક ભય ઇનામોમાં નથી. ઇનામો નીતિને ઉંડાણમાંથી કોતરી ખાય છે. ઇનામોની સામે તો એ ફરિયાદ હોઇ શકે કે તે મિથ્યાભિમાન આણે છે. કોઇ પણ કામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવા માટે ઇનામ આપવું તેનો અર્થ એમ કે એ કામ કામની ખાતર કરવાને માટે લાયક નથી. કોઈ પણ કલાકાર ઇનામને માટે કદી કામ કરતો નથી. સર્જનનો આનંદ એ જ એનું ઇનામ હોય છે. ખરી રીતે તો ઇનામ એ આગળ જવા માટેની લાંચ માત્ર છે. મારી પેટી ઉપાડવા માટે મજૂરને હું એક રૂપિયો આપું છું, તેવી જ રીતે લેટીન ભાષાની અંદર બીજા વિદ્યાર્થીઓને હરાવવા બદલ હું એક છોકરાને એક ચોપડી આપું છું. નરી લાલચ! આ ઉપરાંત ઇનામો હરીફાઇની આજની પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપે છે. બીજા માણસની સરસાઇ કરવાના પ્રયત્નો કરવા એ તિરસ્કરણીય બાબત છે. વ્યવહારમાં આપણે જોઇએ છીએ કે ઇનામ આપવાની પદ્ધતિની માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઘણી ખરાબ અસર થઇ છે. કારણ કે ઇનામથી ઈર્ષા પેદા થાય છે. માતા પોતાના છોકરાને એકાએક કહે છે: "તારા કરતાં તારો નાનો ભાઇ તે કામ વધારે સારી રીતે કરી શકશે." આવા કથનમાંથી જ મોટા છોકરાને પોતાના નાના ભાઈ તરફ તિરસ્કાર જન્મે છે. આ વાત લખું છું ત્યારે એડિનબર્ગની અંદર મેં જોયેલો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. જરા વિષયાંતર કરીને પણ તે નોંધું-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક ખેતરની અંદર બે નાની છોકરીઓ ચાલી જતી હતી. એક છોકરીના હાથમાં એક નાનું બાળક હતું. પહેલી છોકરીએ કહ્યું: "એ બબી! રોવાનું બંધ કર. તારામાં કંઇ અક્કલ છે કે નહિ?"

બીજી છોકરી બોલી: "જા જા હવે, તું એના જેવડી હતી ત્યારે તારામાં શી અક્કલ હતી?"

પહેલી છોકરી: (બીજીના માથામાં ટાપલી મારીને) "અરે, મારામાં તો તે વખતે ખૂબ અક્કલ હતી. આજે સવારે જ મારી બા કહેતી હતી કે જેની, તું જ્યારે ત્રણ વર્ષની હતી ત્યારે આજ છે તેના કરતાં તું ઘણી વધારે અક્કલવાળી હતી."

શોખનો—માણસના રસનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ ખરી રીતે આપણે સમજી શકીએ છીએ કે ઇનામ અને શિક્ષા કેટલાં ખોટાં છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનું પ્રાણબળ શોખમાં રહેલું છે. ધ્યાન એ જ્ઞાત મનની વાત છે. એટલે કાળા પાટિયા તરફ ધ્યાન આપવું અને તે જ વખતે ચાંચિયાઓની વાતમાં મશગુલ રહેવું એ તદ્દન શક્ય છે. રસ આપણે પરાણે ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. કોઇ પણ માણસ મને કોઇ પણ બાબતમાં રસ ઉત્પન્ન કરાવી શકતો નથી. હું પોતે પણ ટપાલની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટિકિટોમાં રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે મારી જાત ઉપર દબાણ લાવી શકતો નથી. ઇનામ અને શિક્ષા રસને પરાણે ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. હાથમાં સોટી રાખીને શિક્ષક પરાણે રસ ઉત્પન્ન કરાવી શકે છે ખરો, પરંતુ આવો રસ પાટિયા ઉપર ગણાતા દાખલાઓમાં નથી હોતો પણ પેલી સોટીમાં હોય છે! શાળા–કૉલેજોની અંદર ઇનામ મેળવનારા વિદ્યાર્થીઓનો ઘણો મોટો ભાગ ભવિષ્યની જીંદગીમાં છેક જ સામાન્ય કોટિનો નીવડે છે. તેઓનો રસ અભ્યાસના વિષયોમાં નહિ પણ ઇનામમાં હતો. ' આપણે સારા થવું કારણ કે ખૂણામાં ઉભેલા સિપાઇથી આપણે બ્હીતા હોઇએ છીએ.' એ આદર્શ અત્યંત નિર્બળ છે. શિસ્તવાળા વિદ્યાર્થીઓની ભલમનસાઇ એ આવા પ્રકારની હોય છે. મેં અભિમાનમાંથી જન્મતી શિસ્તની વાત સાંભળી છે. રક્ષક સૈનિકોમાં પણ આ જાતનું તત્ત્વ હોય છે. મારા અનુભવોમાંથી હું જે જાણું છું તે કહું છું કે કોઇ પણ લશ્કરની શિસ્ત મોટે ભાગે ભય ઉપર રચાયેલી હોય છે. લશ્કરી શિસ્ત જોવાની જેને તક મળી હશે તે લોકો જાણતા હશે કે કોઈ પણ સિપાઇ પોતાનો પોશાક અને બટન સાફસૂફ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ચકચકિત રાખે છે, તેની પાછળ ઉપરી અમલદારની કેવળ બીક જ હોય છે. માણસોને બ્હીવડાવીને હિંમતવાળા બનાવવા તે ખરેખર ઘણી વિચિત્ર અને ન સમજી શકાય તેવી પદ્ધતિ છે.

શિક્ષાની સામેની મોટી અસરકારક દલીલ તો હજી બાકી છે.

શિક્ષા કરવી એટલે એમ માની લેવું કે મોટાંઓ જેને સાચું કહે તે કરવાની ઇચ્છા અને જવાબદારી બાળકમાં છે તેમ માની લેવું. આજના છાપાની અંદર જ મેં વાંચેલું કે એક જુવાને એક નાચનારી છોકરીનું ખૂન કર્યું. સમાજે તેને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો—પણ ગાંડો ગણીને. આવા જુવાનને શિક્ષા કરવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. માણસાઇ ગાંડા માણસને ફટકા મારવાની ના પાડે છે. પણ ત્યારે બિનજવાબદારીનો આ વિચાર ચારેકોર શા માટે લાગુ કરવામાં નથી આવતો ? જે છોકરાઓ ચોરી કરે છે તેમને ચોરી કરવાનાં કારણોનું જ્ઞાન હોતું નથી. ધારો કે મારા સોનાના ઘડિયાળને તોડી નાખવા માટે મેં નાના બીલીને માર્યો. જે બાળક સ્વભાવથી ઉશ્કેરાઇ જાય છે તે પોતાની જાતને સંયમમાં રાખી શકતું નથી. શિક્ષા જેટલી નુકસાન-કર્તા છે તેટલી જ નકામી પણ છે; જરૂર બાળકને તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખીલવડાવે છે, પણ બાળકના ખોટા ભાગને. તે જ્ઞાત મનને ડરાવે છે, અને અજ્ઞાત મનને સ્પર્શ્યા વિના છોડી દે છે. એક ઇસ્પીતાલની અંદર તાણના રોગને લીધે સંધિવા થયેલી એક ચાકરડીની સારવાર થતી મેં જોઇ છે. બે ડૉકટરો તેના હાથ ઉપર વીજળીનો ઉપચાર કરતા હતા, અને પીડાને લીધે એ ચાકરડી પોતાનો હાથ હલાવતી હતી. ડૉક્ટરો બોલી ઉઠેલા: "જો, હવે પુરવાર થયું ના કે તને સંધિવા નથી થયો ?"

પરંતુ પોતે પોતાનો હાથ હલાવી શકતી નથી તેમ તે ચાકરડી કહ્યા જ કરતી હતી. રોજ રાત્રે સારવાર શરૂ થાય ત્યારે તે બૂમો પાડી ઉઠતી. આ વાતને ઘણાં વર્ષો થઇ ગયાં. આશા રાખું છું કે હવેના ડૉક્ટરો તાણના રોગોની આવી સારવાર નહિ કરતા હોય. ચાકરડીના રોગનું કારણ અજ્ઞાત મનમાં દટાયેલું હતું, એટલે ગમે તેટલી વાતો કે પુરાવાઓ આ અજ્ઞાત મનને પહોંચી શકતા નહોતા. બીજા પણ આવા કિસ્સાઓને કારણે હું અનુમાન કરી શકું છું કે આ ચાકરડી અજ્ઞાત રીતે પોતાના હાથને શિક્ષા કરી રહી હતી, કારણ કે તેના જ્ઞાત મને જે કરવાની તેને ના પાડી હતી તે તેણે કર્યું હતું.

ફટકા મારવાની ક્રિયા હમેશાં નિષ્ફળ ગઇ છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને હમેશાં નિષ્ફળ જવાની છે, કારણ કે મનને જરા પણ મદદ કર્યા સિવાય એ માત્ર શરીરને જ શિક્ષા કરે છે. ફટકા મારવા એ દુનિયામાં એક મોટામાં મોટું ખ્રિસ્તીધર્મવિરોધી કામ છે. જે લોકો સ્વભાવે બીજાને પીડવામાં રસ લેતા હોય છે તેમણે તે ઉભું કરેલું છે. ફટકા મારવા તે શિક્ષા નહિ પણ વેર છે. ગુન્હો અટકાવવાને માટે તેમ કરવામાં આવે છે એવી દલીલ તો નર્યો બુદ્ધિવાદ માત્ર છે. કોઇ પણ માણસ ફટકા ખાવા જેટલો ખરાબ હોતો નથી. ફટકા મારવાનું કામ જાતીય વિકૃતિવાળા જ કરે છે, અને જાતીય વિકૃતિવાળા લોકો જ તેની હિમાયત કરી શકે છે. આ ઉપરાંત ફટકાનો ભોગ થનાર માણસને પણ તે જાતીય વિકૃતિવાળો બનાવે છે. જ્યારે ફટકા મરાતા હોય છે ત્યારે ફટકા ખાનાર માણસમાં જાતીય આવેશ જન્મે છે, તેના જોઇએ તેટલા પુરાવાઓ મળી આવે તેમ છે.

ફટકા મારનાર માણસે પોતાનું કામ શરૂ કરતા પહેલાં અટકવું ઘટે. પોતાની જાતને તેણે થોડાએક સવાલો પૂછવા જોઇએ: “ શું હું કેવળ શુદ્ધબુદ્ધિથી આ કામ કરૂં છું ? શું હું જાતીય વિકૃત છું ? શું હું બીજી કોઇ પણ રીતે વિકૃત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થયેલો છું? શું હું દેહને તિરસ્કારનારો છું? ઇસુ-ખ્રિસ્ત આ રીતે કોઇને ફટકા મારે ખરા?" પરંતુ અરેરે, માણસ તિરસ્કાર છૂટે તેવું ઘણુંયે પોતાનામાં હોવા છતાં તે જોઇ શકતો નથી. મનુષ્યો કાયમને માટે છેતરનારા—પોતાની જાતને છેતરનારા હોય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ બારમું

ભય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુદરતમાં ભય એ તો વંશરક્ષણનો હેતુ સારે છે. સસલાંઓ અને ઘોડાંઓ જીવતાં રહી શકે છે કારણ છે કે ભયને લીધે જ જોખમમાંથી તેઓ નાસી જતાં હોય છે. ભય જંગલીઓનો કાયદો છે. માનવજાતના ઇતિહાસમાં એક કાળ એવો હશે જ કે જ્યારે મૃત્યુના ભયને લીધે માણસ ભાગતો અને સંતાતો ફરતો હોય. આજે તો જીવન એટલું સહીસલામત બની ગયું છે કે રક્ષણનો હેતુ સાધવા માટે ભય સેવવાની જરૂર રહેતી નથી. અને છતાં એ સંભવિત છે કે આપણા પત્થરયુગના બાપદાદાઓના કરતાં આજે માનવ-જાત વધારે બીક અનુભવે છે. આપણે કેટલીયે બાબતોથી બ્હીતા હોઇએ છીએ. આપણે ગરી-બીથી બ્હીએ છીએ, મશ્કરીથી બ્હીએ છીએ, ભૂતથી બ્હીએ છીએ, લૂંટારાથી બ્હીએ છીએ, અકસ્માતોથી બ્હીએ છીએ, લોકમતથી બ્હીએ છીએ, રોગથી બ્હીએ છીએ અને મૃત્યુથી બ્હીએ છીએ. માણસની જીંદગી તેવી બીકોનો એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇતિહાસ છે. મોટી ઉંમરનાં લાખો માણસો અંધારામાં ફરતાં બ્હીએ છે. સિપાઈ આવીને ઘરનો દરવાજો ખખડાવે ત્યારે અસ્વસ્થતાની અસ્પષ્ટ લાગણી અનુભવનારા હજારો માણસો હોય છે. દરિયાની મુસાફરી કરનારા સંખ્યાબંધ માણસો વહાણમાં ડૂબી જવાના તરંગથી બ્હીતા હોય છે. રેલ્વેની અંદર મુસાફરી કરનારાઓ રેલગાડીના વચલા ડબાઓ શોધે છે. અહીં 'સલામતી પહેલી.' એ કથન માણસનો મુખ્ય સિદ્ધાંત વ્યક્ત કરે છે. પ્રાથમિક દશાના માણસને તો મોટા શરીરવાળા રાક્ષસોથી જ બ્હીવાનું હતું, પણ આપણે તો ઘણા રાક્ષસો છે. રેલગાડી, વહાણો, ઍરોપ્લેન, લૂંટારા, મોટરકાર, એ બધાય આપણને ગૂંગળાવનારા રાક્ષસો છે. અને સૌથી વધારે બ્હીવરાવનાર રાક્ષસ એ આપણી ઉઘાડા પડી જવાની બીક છે!

આમ છતાંયે ભય એ આપણે માટે જરૂરી વસ્તુ છે. ભયને લીધે તો સરિયામ રસ્તો હું બહુ જ સંભાળપૂર્વક વટાવું છું. જ્યારે હું મોટરસાઇકલને ઝડપબંધ ચલાવું છું ત્યારે મને હમેશાં બીક લાગે છે, પરંતુ ભય ઝડપની અંદર ફેરવાઇ જાય છે. એવી જ રીતે જ્યારે હું હોડી હંકારતો હોઉં છું ત્યારે મને હમેશાં બીક લાગે છે–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાસ કરીને કોઇ બીજો મારી સાથે હોડી હાંકતો હોય ત્યારે. જ્યારે હું હલેસામાં મારૂં છું ત્યારે હું બ્હીતો નથી; એટલે કે તે વખતે મારી બીક મારા કામમાં રસ રૂપે ફેરવાઇ જતી હોય છે. શુરવીર તે છે કે જે પોતાના ભયને સક્રિય શક્તિમાં ફેરવી નાખી શકે છે. વીર માણસ પોતાના ભયને લગામમાં રાખી શકે છે; બીકણુ પોતાના ભયને સક્રિય કર્તવ્યની અંદર ફેરવી નાખવા માટે અશક્ત હોય છે. બહાદુરીના કરતાં ભીરુતા વધારે સર્વસાધારણુ હોય છે.

ભય હમેશાં અહંતાજન્ય છે. આપણે આપણા પોતાના દેહ માટે અથવા તો આપણાં વહાલાંઓના દેહ માટે બ્હીતા હોઇએ છીએ. ઘણે ભાગે તો આપણે આપણા પોતાના શરીર માટે જ બ્હીતા હોઇએ છીએ. જ્યારે હું નાનો હતો ત્યારે દૂધ લેવા માટે સાંજે વાડીએ જતાં હું બ્હીતો હતો; પણ મારી બ્હેન દૂધ લેવા જતી ત્યારે રસ્તામાં કોઈ તેનું ખૂન કરી નાખશે તેવી સહેજ પણ બીક મને નહોતી લાગતી. બીક માત્ર અહંની આસપાસ ફરનારી હોય છે, કારણ કે દરેક પ્રકારનો ભય આખરે તો મૃત્યુનો જ ભય હોય છે. આપણે બ્હીએ તેવાં ઘણી જાતનાં મૃત્યુ હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઢાંકેલા તરીકે સામાજિક મૃત્યુ, પ્રતિષ્ઠાનું મૃત્યુ કે સ્વમાનનું મૃત્યુ. આપણે સત્યને વળગી રહ્યા છતાં એમ પણ કહી શકીએ કે દરેક પ્રકારની બીક એ પોતાની જાત પરત્વેની જ બીક હોય છે. સૈનિકને સૌથી વધારે હેરાન કરનારી બીક તે ડરપોકપણાની બીક હોય છે!

શુરવીર માણસોમાં જાહેર પ્રજામતની ઘણે મોટે ભાગે બીક હોય છે; એટલે કે તેમને પોતાનું સ્વમાન ગુમાવવાની બીક હોય છે, કારણ કે દરેક માણસ સમૂહની સાથે પોતાની ગણના કરતો હોય છે. એક રીતે કહીએ તો જે માણસ લડાઇમાંથી નાસી જાય છે તે ખરો બહાદુર છે, કારણ કે બીજા માણસો નિંદા કરે એ જ એક રીતે મૃત્યુ છે. (અને આ મૃત્યુને તે ભેટે છે.)

આપણે બીકણ છીએ. આપણામાંના કેટલાક પોતાની ભીરુતા ઢાંકવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ, જ્યારે બીજા કેટલાક છેતરપીંડી ચલાવે છે. ભીરુતા જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં જુદા જુદા પ્રકારની શા માટે હોય છે, તેની શોધ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે ભીરુતા હમેશાં સાપેક્ષ હોય છે. એક રંગરૂટ તરીકે બૉમ્બ ફેંકવાનો પહેલો પાઠ હું શીખતો હતો એ પ્રસંગ મને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યાદ આવે છે. એક માણસ મોટી ખાઇની અંદર પોતાનો બૉમ્બ ફેંકવામાં નિષ્ફળ ગયેલો; બૉમ્બ ફાટ્યો અને થોડાએક માણસોને ઇજા પણ થઇ. સદ્-ભાગ્યે કોઇનું મોત થયેલું નહિ. તે દિવસે તો બૉમ્બ ફોડવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું, પરંતુ બીજે દિવસે બૉમ્બ ફોડવાની જગ્યા ઉપર ફરીથી અમને લઈ જવામાં આવ્યા. જ્યારે મેં પહેલવહેલો બૉમ્બ મારા હાથમાં લીધો ત્યારે મારો હાથ ધ્રૂજવા માંડ્યો. મારા ઉપરી નાયકે તિરસ્કારથી મારી સામે જોયું અને મને કહ્યું: "તું બીકણ લાગે છે!" મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો. આ નાયકે પોતાની બહાદુરીથી અનેક ચાંદો મેળવ્યા હતા; તે શારીરિક ભય જેવી ચીજને જાણતો જ ન હતો. પરંતુ થોડાક વખત પછી મને તેણે કહેલું: "નીલ, ટુકડીની અંદર જ્યારે તું હોય છે ત્યારે કવાયત કરાવતાં મને તિરસ્કાર છૂટે છે. આખો વખત હું જાણે શૂન્યવત્ થઈ જાઉં છું." આશ્ચર્યચકિત થઈને મેં તેનું કારણ પૂછ્યું. એણે મને જવાબ આપ્યો: "કારણ કે તું એક એમ.એ. થયેલો માણસ છે, અને હું તો કાળા અક્ષરને કૂટી મારનારો છું!"

માનસશાસ્ત્ર આપણને કહી શકે તેમ નથી કે શા માટે એક બાળક હિંમત લઈને જન્મે છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને બીજું બાળક બીક લઇને જન્મે છે. સંભવિત છે કે આમ બનવામાં બાળકના જન્મ પહેલાંની સ્થિતિની અસર તેના ઉપર હોય. માતાને જો બાળકની જરૂર ન હોય તો તદ્દન સંભવિત છે કે તે કાળે નહિ જન્મેલા બાળકને ગર્ભાશયમાં જ માતા પોતાનું વ્યક્તિત્વ અર્પે છે. તદ્દન સંભવિત છે કે અણઇચ્છેલું બાળક બીકણ સ્વભાવ લઇને જન્મે છે. આ બાળક એવું માનસ લઇને જન્મે છે કે જે જીંદગીથી બ્હીએ અને ગર્ભાશયમાં રહેવાને ઇચ્છે. ચાર છોકરાંવાળી એક માતાને હું ઓળખું છું. એ માતા એક બાળકના પિતાને ચાહતી, પરંતુ બીજાં ત્રણ બાળકોના પિતાને નહોતી ચાહતી. આ ત્રણ બાળકો રોગી હતાં, જ્યારે પહેલું એક નિરોગી હતું. પરંતુ આવી જાતના કિસ્સા ઉપરથી કોઇ ચોક્કસ સિદ્ધાંત બાંધવો એ મૂર્ખાઇ ગણાય.

જન્મ પહેલાંની અસરો એવી હોય છે કે જેના ઉપર આપણી કશી જ સત્તા ચાલે નહિ. આમ છતાં એ પણ ચોક્કસ વાત છે કે ઘણાં બાળકો તેમની બાળપણની કેળવણીને પરિણામે બીકણ બન્યાં હોય.

એક પ્રખ્યાત માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક જુવાન માણસનો કિસ્સો મને કહેલો. ૭ વર્ષની ઉંમરે સાત વર્ષની એક છોકરી સાથે અત્યંત નજીવી એવી જાતીય બદીમાં સપડાતાં તેના પિતાએ તેને પકડી પાડેલો. પિતાએ તેને સખત દમ માર્યો. એવા દમને કારણે જ છોકરો જીંદગીભરને માટે બીકણ બન્યો. તે હમેશાં પોતાનો નાનપણનો અનુભવ કહ્યા કરતો; તે હમેશાં મારથી બ્હીધા કરતો. આ રીતે તે નકારાએલા ફળોની સાથે–એટલે કે પરણેલી અથવા તો જેનું વેવિશાળ થયું હોય તેવી સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં પડતો. તેને હમેશાં એક મોટો ભય એ રહેતો કે તેવી સ્ત્રીનો પતિ કે પ્રેમી તેને સખત માર મારશે; અને આ બીક તેની દરેક ક્રિયામાં દૃષ્ટિગોચર થતી. આ માણસ અત્યંત દુઃખી અને બીકણ બની રહેતો, અને પોતાની જાતને હમેશાં દીન ગણતો. હમેશાં ભયની અપેક્ષા તે રાખ્યા જ કરતો. છેક જ નાની નાની બાબતોમાં પોતાની ભીરુતા તે વ્યક્ત કરતો. ઉનાળાના ખુશનુમા દિવસે પણ જો તેને અર્ધો માઇલ ચાલવાનું હોય તો તે પોતાની સાથે છત્રી રાખતો. જીવનની નાની મોટી બાબતોમાં તે હમેશાં 'ના' પાડ્યા કરતો. છેક જ બાળપણમાં નિર્દોષ જાતીય શોખને માટે જો શિક્ષા કરવામાં આવે તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેવી શિક્ષા બાળકને ચોક્કસપણે ભીરુ બનાવે છે. તે જ પ્રમાણે નર્કના અગ્નિની ધમકી બતાવવી તે પણ બીકણ બનાવવાનો તેવો જ એક બીજો રસ્તો છે. ફ્રૉઇડના અનુયાયીઓ સુન્નત-ગ્રંથિ સબંધમાં ઘણું કહે છે; અને ખરેખર આવી ગ્રંથિ છે પણ ખરી. આજે પણ મારી નિશાળમાં એક નાનો છોકરો એવો છે કે જેને કોઇએ એમ સમજાવ્યું છે કે જો તે પોતાની જનનેંદ્રિયને અડે તો તે કપાઇ જાય. આવી બીક છોકરા છોકરીઓ બંનેમાં હું જોઉં છું. આ બીક એવી છે કે જેનાં પરિ-ણામો બહુ ભયંકર હોય છે, કારણ કે ભય અને ઇચ્છાને એકબીજાથી છૂટાં પાડી શકાતાં નથી. ઘણી વખત સુન્નતની બીક એ સુન્નતની ઇચ્છા બની જાય છે. આવી ઇચ્છા હસ્તદોષ માટેની શિક્ષા તરીકે હોય, તેમ જ પ્રલોભનમાંથી છૂટી જવાના એક સાધન તરીકે પણ હોય. દરેક બાબ-તમાં જાતીયતા ? હા. પોતાની જાતીયતાને બીકો ટાંગવાની એક ખીંટી તરીકે બાળક હમેશાં વાપરે છે, કારણ કે તેને એમ કહેવામાં આવેલું હોય છે કે જાતીયતા અત્યંત દુષ્ટ છે. જે બાળક રાત્રે ત્રાસ અનુભવે છે તે બાળક મોટે ભાગે જાતીય-તાના વિચારોથી બ્હીનારૂં હોય છે. સેતાન આવીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને નર્કમાં લઇ જશે એવી તેને બીક હોય છે. વળી તે એમ માને છે કે શિક્ષાને યોગ્ય એવો પાપી છોકરો પોતે છે. ભૂત, પિશાચ વગેરે એક રીતે બીજા વેશમાં સેતાન જ માત્ર છે. ગુન્હેગારને અંતરમાંથી ભય જન્મે છે; અને બાળકને આવું ગુન્હેગાર અંતર આપવા માટે માબાપોનું અજ્ઞાન જ કારણભૂત હોય છે.

ભયને ભયના ભ્રમથી હમેશાં મેં જુદો પાડ્યો છે. ભયના ભ્રમમાં ભય ઉત્પન્ન કરાવનારૂં પાત્ર પ્રમાણમાં નિર્દોષ હોય છે. એ પાત્ર તો કેવળ સૂચક છે. એક વખત નિશાળમાં નાનાં નાનાં જીવ-ડાંઓથી બ્હીતી એક છોકરીને મળવાનું મને કહે-વામાં આવેલું. મેં તેને તેવા એક જીવડાની આકૃતિ કાઢવાનું કહ્યું અને તેણે લિંગની આકૃતિ દોરી. પછી તેણે મને કહ્યું કે જ્યારે પોતે નિશાળે આવતી ત્યારે એક સૈનિક રસ્તામાં તેની સામે છેક જ નાગો થઇને ઉભો રહેતો. ભયનું અહીં સ્થળાંતર થયું હતું. આ રોગ એ બતાવતો હતો કે છોકરીને ભયના ભ્રમમાં અત્યંત રસ હતો. આ રસ રોગી મનનો હતો. પછી તેને જાતીયતાની બાબતમાં શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. એ બાબતની અદ્ભુતતા અને ગુપ્તતાને લીધે તેને તેમાં અસાધારણ રસ પડવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માંડ્યો. ખરેખર, પેલા સૈનિકને તેણે નહોતો જોવો જોઇતો. છતાંયે જાતીયતાની બાબતમાં જો તેને વધારે સારી કેળવણી મળી હોત તો માનસિક રોગીની પ્રતિક્રિયા અનુભવ્યા સિવાય તે છોકરી વધારે સરલતાથી ઉક્ત કસોટીમાંથી પસાર થઇ શકી હોત.

ભયનો ભ્રમ બહુ જ નાનાં બાળકોમાં ઘણી વખત ઉત્પન્ન થાય છે. કડક પિતાના દીકરામાં ઘોડાથી કે સિંહથી કે સિપાઇથી બ્હીવાનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થતો જણાયો છે. આ ભ્રમ ઉઘાડી રીતે જ પિતાનો સૂચક હોય છે. અહીં ફરીથી બાળકની જીંદગીમાં ભયને દાખલ કરવાનું ભયંકર જોખમ આપણે જોઇએ છીએ. ઘણાયે પાકી વયના માણસો જીવનની અંદર નિષ્ફળ રીતે ઘસડાતા દેખાય છે, કારણ કે તેઓના પિતા ઘણા કડક હતા. ઘણાયે નિષ્ફળ મનુષ્યો આપણે એવા જોઇએ છીએ કે જેમની અશક્તિ વધારે પડતું લાડ કરતી માતાઓને આભારી હોય. મા જો વધારે પડતી પ્રેમાળ થઇ જાય તો બાળક જીવન તરફ એક પ્રકારની બીકણ વૃત્તિ મેળવે છે. માતાના પ્રેમાળ ખોળામાંથી છૂટા પડી જવાનો કાળ આવી લાગ્યો હોય તો પણ એવું બાળક માતાનો છેડો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છોડી શકતું નથી. માબાપોએ હવે તો કડવું સત્ય સ્વીકારવું જ જોઇશે કે પોતાનાં જ બાળકોના ભલા માટે તેમને માબાપોથી છૂટાં પાડવાં તે અત્યંત જરૂરનું છે. બેશક હું એમ નથી કહેવા માગતો કે બાળકોએ માબાપોને છોડી દેવાં અને ફરીથી તેમને મળવું જ નહિ. માબાપોથી છૂટા પડવાનો અર્થ હું માનસિક છૂટાપણા જેટલો કરૂં છું. એટલે કે બાળકો ઘર ઉપર વધારે આધાર રાખતાં હોય છે તેમાંથી તેમને મુક્ત કરવાં. માતાને માટે એ સ્વાભાવિક છે કે બાળકોને તે પોતાના ઉપર આધાર રાખતાં કરે. ઘડપણમાં માબાપોને આશ્વાસન આપવા માટે છોકરીઓને ઘેર જ રાખવામાં આવી હોય એવાં અનેક ઘરો મેં જોયાં છે. આવા કિસ્સાઓમાં મોટે ભાગે ઘર દુઃખી થઈ ગયું હોય છે; શૉ કોઈ એક ઠેકાણે કહે છે: "જેમને માટે તમારે સહેજ પણ ભોગ આપવો પડે તેમના તરફ તિરસ્કાર સેવ્યા સિવાય તમે તેમને માટે કોઇ પણ પ્રકારનો ભોગ આપી શકવાના નથી." દીકરીના માનસનો એક ભાગ દુનિયામાં બહાર જવા માટે અને સ્વતંત્ર જીવન જીવવા માટે તેને અંદરથી પ્રેરી રહ્યો હોય છે; અને બીજો ભાગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે કે સેવાપ્રિય ભાગ માબાપની સાથે ઘરે રહેવાનો આગ્રહ કરી રહેલો હોય છે. આવી છોકરીને પોતાના અંતરમાં એક જાતનું ઘર્ષણ હમેશાં ચાલતું હોય છે. આ ઘર્ષણ ઘણી વખત ઉશ્કેરાટમાં વ્યક્ત થાય છે, અને છોકરી પાસે બોલાવી દે છે કે "હું મારી માતાને ચાહું છું ખરી; પરંતુ કેટલીયે વાર એ મને ખૂબ કંટાળો આપે છે."

માબાપોના ઓરડામાં બાળકોને સૂવાડવાં એ ઘણી વખત તેમનામાં ભય ઉત્પન કરનારૂં એક કારણ બને છે. ચાર વર્ષનું બાળક પોતે કશું ન સમજી શકે તેવું કંઇ કંઇ જુએ છે અને સાંભળે છે. માતાને છેહ દેનાર પિતા તેને મન ખરાબ પુરુષ બની રહે છે. આનું પરિણામ બીજાને દુઃખ દેવાના સ્વભાવમાં આવે છે. આવો છોકરો પોતાની જાતને પોતાના પિતાની સાથે એકરૂપ બનાવીને ભવિષ્યમાં જાતીયતાને નિર્દયતા સાથે જોડી દેનારો બને છે. બીકણ છોકરો કે છોકરી પોતાની જાતને મા કે બાપ સાથે એકરૂપ બનાવી દે છે, અને પછી જાતીયતાને યાતના સાથે જોડી દઇને પોતે જાતને પીડા કરનાર બને છે. મારી પાસે સ્ટીકલની છેલ્લામાં છેલ્લી ચોપડી આવી પડી છે પણ તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં હજી સુધી વાંચી નથી. માબાપોના ઓરડામાં છોકરાંઓને સૂવાડવાથી કેવાં ખરાબ પરિણામ આવે છે તે સંબંધેના અનેક પુરાવાઓ મને તેમાંથી મળી રહેશે એવી આશા છે.

હું છેક જ અસંગત રીતે વિષયાંતર કરીને કહું તો અજ્ઞાત મનની શક્તિ વિષે સ્ટીકલની ચોપડીએ બહુ જ અદ્ભુત દૃષ્ટાંત મને પૂરું પાડ્યું છે. સ્ટીકલે મને છૂટાં છૂટાં પાનાંઓ મોકલેલાં; હું તે બંધાવવા માટે તૈયારી કરતો હતો એટલામાં એકાએક તેના એક પાના ઉપર મારી નજર પડી. તે પાનામાં મારું નામ હતું અને બાળક હમેશાં સારું જ જન્મે છે તેવી મારી માન્યતાની સાથે મિત્રદાવે તેણે પોતાનો મતભેદ તે પાનામાં નોંધ્યો હતો. મને જરાક દુઃખ થયું કારણ કે મને ઉતારી પાડવાનો તેનો પ્રયત્ન હતો એમ મને જણાયું. આ ઉપરાંત તેણે મારા નામના પ્રથમાક્ષરો પણ ખોટા લખ્યા હતા; વળી તેણે મને પ્રખ્યાત અંગ્રેજ (હું સ્કૉચ છું.) કેળવણીકાર કહ્યો હતો. તેની આવી મોટી ચોપડી બાંધવી એ જરા ખટપટવાળું કામ ગણાય. મારે તેના જુદા જુદા વિભાગોને પહેલાં ગોઠવીને પછી બધા વિભાગોને એક સાથે સાંધવાના હતા. સ્વાભાવિક રીતે જ પાનાં ગોઠવતી વખતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુદા જુદા વિભાગોના વસ્તુનો ખ્યાલ બાંધનારને આછો રહે છે. મેં ચોપડી તો બાંધી, પણ પછી તેને ઉઘાડીને જોઉં છું તો તેમાંથી એક પાનું છૂટું પડી ગયેલું! જોતાંની સાથે જ મને ભારે આશ્ચર્ય થયું કે જે પાનામાં મારા સિદ્ધાંત ઉપર ટીકા કરવામાં આવી હતી તે જ પાનું બાંધ્યા વિના છૂટું રહી ગયું હતું! જે પાનું મને ગમતું ન હતું તે પાનાનો આંક મારા અજ્ઞાત મને જરૂર નોંધી લીધો હશે. મારા મિત્રો તેને એક 'કાગનું બેસવું અને ડાળનું પડવું.' જેવો અકસ્માત માત્ર ગણે છે. મને પોતાને તો એવો અકસ્માત બનવાનું કશું કારણ નથી જણાતું, કેમ કે તે ચોપડીમાં એકંદર ૬૭૫ પાનાં છે.

સનાતન તુચ્છકારનો વિચાર બાળકના જીવનમાં ભયની ઘણી બળવાન અસર ઉપજાવે છે. રસ્તા ઉપર ચાલતી કેટલીયે માતાઓને મુખેથી હું સાંભળું છું: "બચુ, હવે બોલબોલ કરવું બંધ કર. જો સામેથી સિપાઇ આવે છે." માતાના આવી જાતના વર્તાવનું એક નાનું એવું પણ ખરાબ પરિણામ એ આવે છે કે બાળક ઘણા જ થોડા વખતમાં શોધી કાઢે છે કે માતા કેવળ જૂઠું જ બોલે છે. એથી વધારે ખરાબ અસર એ છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે બાળકને મન સિપાઇ રાક્ષસ બની જાય છે. પછીથી બાળકને મન પોલિસ છોકરાંઓને ઉપાડી જનારો અને અંધારામાં પૂરી દેનારો રાક્ષસ બને છે. બાળક પોતાની ખરાબમાં ખરાબ ઇતર પ્રવૃત્તિઓને પણ ભયની સાથે જોડી દેતાં શીખે છે. દાખલા તરીકે જે બાળક હસ્તદોષ કરતું હોય છે તે બાળકને પથરાઓ ફેંકતાં પોલિસ દેખે છે તો બાળક બહુ ભયભીત બને છે. ભય એ ખરી રીતે તો ઇશ્વરનો અને સેતાનનો ભય હોય છે. “આખરે હું ઉઘાડો પડ્યો અને પકડાઇ ગયો!” મારો અભિપ્રાય એવો છે કે છેક જ નાના બાળકને મન ઇશ્વર અને સેતાન એક જ વ્યક્તિ છે; બન્ને શિક્ષા કરનારા છે. મેં જોયું છે કે માનસિક રોગી બાળકોને મન હું, ઇશ્વર અને સેતાન બન્ને દેખાઉં છું! ગયે અઠવાડિયે જ અમે સિનેમા જોવા ગયેલાં. તેમાં પોતાના આત્માને સેતાનને વેચી દેનાર એક માણસ સંબંધેની વાર્તા આવી હતી. ફિલમ જોઇને બધાં બાળકો એક બાબતમાં એકમત થયેલાં કે સેતાન મને (નીલને) મળતો આવતો હતો. જે બાળકોને શીખવવામાં આવેલું હોય છે કે જાતીય વિકૃતિનું પાપ તે પવિત્ર ભૂત સામેનું પાપ છે, તે છોકરાંઓને મન હું હમેશાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેતાન જેવો દેખાઉં છું. જ્યારે હું તેમને કહું છું કે દેહની બાબતમાં પાપ જેવું કશું જ છે નહિ, ત્યારે તેઓ મારા તરફ પ્રલોભક સેતાનની નજરથી જુએ છે. એક નાના બાળકે તો એક દિવસ સેતાનનું ખૂન કરવા માટે હાથમાં હથોડો પણ લીધેલો! ખરેખર, ચિત્તભ્રમના રોગીઓને મદદ કરવી તે જીંદગીને જોખમમાં નાખવા જેવું છે.

કેટલીયે બીક જૂના ગુન્હાઓના વિચારોમાંથી જન્મતી હોય છે. આપણે બધાંએ તરંગમાં કેટલાંયે માણસોનાં ખૂન કર્યાં હોય છે. જ્યારે હું કોઈ પણ પાંચ વર્ષના બાળકની ઇચ્છાને નકારૂં છું ત્યારે તે બાળક તરંગમાં મારૂં ખૂન કરે છે એમ હું માનું છું. મારા વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ આનંદમાં આવીને પાણીની પિચકારીથી મને નવરાવતા બોલે છે: “ચાલો, હાથ ઉંચા કરો; તમે હવે મરી ગયા છો.” બપોરે છોકરાઓ મારા પર તૂટી પડે તે જોવા માટે હું જાણી જોઇને સવારમાં અધિકાર ચલાવું છું. આવા પ્રસંગોએ અનેક વખત મારૂં ખૂન કરવામાં આવે છે. તરંગ પછી તરત ભય હાજર થાય છે. “ધારો કે નીલ ખરેખર મરી જાય તો? તો તેના મૃત્યુની મેં ઇચ્છા કરી હતી માટે હું જ ગુન્હેગાર ઠરૂં ને?”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં એવાં માણસોને જોયાં છે કે જેઓ અજ્ઞાત રીતે માનતાં હોય કે તેમના પિતા કે માતાના મૃત્યુ માટે તેઓ પોતે જ જવાબદાર હતાં. માબાપો તોફાની કહીને અને મારીને બાળકોમાં તિરસ્કાર પેદા કરે છે; તેમ કરતાં જો તેઓ અટકી જાય તો આવી જાતની બીક ચોક્કસ ઓછી કરી શકાય. અને હજી પણ શારીરિક શિક્ષા કરી રહેલી સેંકડો નિશાળો કદી પણ સુધારી ન શકાય તેવું ભારે નુકસાન નાનાં બાળકોને કરી રહી છે! જ્યારે હું હોલેન્ડ, જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયામાં હતો ત્યારે કેટલાયે શિક્ષકો મને પૂછતાઃ "બ્રિટનમાં શારીરિક શિક્ષા છે કે નહિ?" આ સાંભળી મને હમેશાં શરમ આવતી. જર્મનીમાં તો જો કોઇ પણ શિક્ષક વિદ્યાર્થીને મારે તો તેને ગુન્હેગાર ગણવામાં આવે છે, અને સજા પણ કરવામાં આવે છે. હોલેન્ડમાં તો જો કોઇ શિક્ષક વિદ્યાર્થીને મારવા માટે પોતાનો હાથ પણ ઉગામે તો તેને બરતરફ કરવામાં આવે છે! બ્રિટનમાં ફટકા મારવાનું કે સોટીઓ મારવાનું હજી પણ ચાલે છે તે આપણને ભારેમાં ભારે શરમાવનારૂં કૃત્ય છે. એક મોટા શહેરના એક ડૉક્ટરે મને હમણાં જ કહેલું કે આપણા શહેરમાં બાળકોને નિર્દયતાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારનાર એક જંગલી પશુ જેવો હેડમાસ્તર વસે છે. તેના મારના પરિણામે જ જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઇવાળાં કેટલાંયે બાળકોને મારી પાસે લાવવામાં આવે છે. પરંતુ હું પોતે એ બાબતમાં કશું જ કરી શકતો નથી, કારણ કે જાહેર પ્રજામત અને કાયદો તેના પક્ષમાં છે.

આપણે વાતો કરીએ છીએ કે પ્રજા પ્રાણુહીન થતી જાય છે. પણ જ્યારે અસંખ્ય બાળકોના જીવનમાં આવો ભય દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે બીજું શું થાય? ભયને સહેજ પણ પ્રવેશ કરવા દીધા સિવાય સુંદર રીતે કામ કરી રહેલા હજારો શિક્ષકો હોય છે; પરંતુ બીજા જે અયોગ્ય અને અસ્થાને પડેલા શિક્ષકો હોય છે, તેમને તો આપણે ધંધામાંથી હાંકી જ કાઢવા જોઇએ. હું અત્યંત આગ્રહપૂર્વક સત્ય રજુ કરવા માગું છું કે બાળકના જીવનમાં ભય પેદા કરવો એ અત્યંત ભયંકર વસ્તુ છે. શાળાના દરેક બારણાં ઉપર 'ભયને દેશનિકાલ' તેનાં સૂત્રો મૂકાવાં જોઇએ. હું ઘણી વખત કહું છું કે મારૂં કામ નકામું છે કારણ કે જે બાળકોને બ્હીવડાવીને પ્રજાએ ઘાયલ કર્યાં હોય છે તેમની સારવાર કરવામાં મારો ઘણો ખરો વખત હું ગાળું છું. હું મારૂં કામ છોડી દેવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે અને મોટરની દુકાન ઉઘાડવા માટે ખૂબ ખુશી છું, જો લોકો બાળકોને ઘાયલ કરવાનું તેમનું કામ છોડી દે તો.

સોલોમનની સારી સારી કહેવતોએ જેટલું ભલું કર્યું છે તેના કરતાં ઘણું વધારે ખૂરું તેના 'સોટી વાગે ચમચમ'ના સિદ્ધાંતે કર્યું છે. સોલોમનનું આ તત્ત્વ હજી પણ જીવતું છે, કારણ કે જ્યારે બીકણ માણસ પોતાની જાતને ધિક્કારે છે અને આત્મતિરસ્કારનો સામનો કરી નથી શકતો, ત્યારે આ સિદ્ધાંત તેના અંતરાત્માને એક જાતની શાંતિ આપતો હોય છે. ખરું તો મોટેરાંઓની ભીરુતાની કિંમત બિચારાં આ બાળકોને ભરવી પડે છે. જે માણસમાં આત્મનિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ છે તે બાળકને મારી શકતો નથી–બાળકને મારવાની ઇચ્છા સરખી પણ કરી શકતો નથી.

શિક્ષા જ્યારે કોઇ નીતિના વિચારની સાથે જોડાયેલી હોય છે ત્યારે તે બાળકનામાં ભય પેદા કરે છે. રસ્તા ઉપર ચાલ્યો જતો કોઇ પણ ગુંડો છોકરો ઢેફાનો ઘા કરીને જો મારી રેશમી ટોપી પાડી નાખે અને હું તેને પકડીને તેવી જ રીતે કાન ઉપર એક તમાચો મારું તો તે ક્રિયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક સ્વાભાવિક બની કહેવાય. આવે વખતે બાળકના આત્માને કશું જ નુકસાન થતું નથી. પણ હું જો તેના નિશાળના હેડમાસ્તર પાસે જાઉં અને ગુન્હાને માટે સજાની માગણી કરૂં તો સજાને માટે જે બીક પેદા થાય તે બાળક ઉપર ખરાબ અસર કરે. આવો પ્રસંગ એકાએક નીતિનો પ્રસંગ બની જાય છે. બાળક તરત જ એમ અનુભવવા લાગી જાય છે કે તેણે કંઇક પાપ કર્યું છે. આવો દેખાવ આપણે સહેજે કલ્પી શકીએ છીએ—જાણે કે હું ગારાવાળી મારી ટોપી લઇને ઉભો છું, હેડમાસ્તર બેઠા છે અને બાળકની સામા કરડી નજરથી જોઈ રહ્યા છે. બાળક પોતાનું નીચું માથું રાખીને ઉભો છે. પોતાની સામે બેઠેલા અને પોતા ઉપર ગુન્હાનો આરોપ મૂકનારા માણસની ભવ્યતાથી બાળક અંજાઈ ગયેલો દેખાય છે. રસ્તા ઉપર જો હું તેની સાથે મારામારી કરૂં તો તેને મન હું તેના જેવડો જ લાગું. મારી ટોપી ઉડાડી દીધા પછી મારે કશી પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી; હું એક તોફાની માણસ હોઉં છું. બાળકને પણ જીવનનો એક જરૂરી એવો પાઠ મળે છે કે રસ્તામાં ચાલતા કોઈ પણ તોફાની માણસને જો તે મારે તો તે માણસ જરૂર તેને સામે મારવાનો છે. ઉકળી આવેલા લોહીની સાથે સજાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કશી જ લેવાદેવા નથી; શિક્ષા તો ઠંડી અને ન્યાયી હોય છે—ભારે નીતિપરાયણ હોય છે. શિક્ષા એવો દાવો કરે છે કે એ કેવળ ગુન્હેગારના ભલા માટે જ હોય છે; અને જ્યાં ફાંસીની સજા કરવામાં આવે છે ત્યાં તે સમાજના ભલા માટે હોય છે. માણસ પોતાની જાતને ઈશ્વર સમાન ગણી લે છે, એ માટેનો આ એક સજ્જડ પુરાવો ગણી શકાય. શિક્ષા કોઈ દિવસ ન્યાયી હોઈ શકે નહિ; કારણ કે કોઇ પણ માણસ ન્યાયી હોઇ શકે નહિ. ન્યાયાધીશો એક ફરાસના કરતાં વધારે નીતિમાન હોતા નથી, તેમ જ ફરાસના કરતાં પૂર્વ-ગ્રહોમાંથી વધારે મુક્ત થયેલા પણ હોતા નથી. આપણે એવી કલ્પના નથી કરી શકતા કે જે ન્યાયાધીશ સખત રૂઢિચુસ્ત—જૂના વિચારનો હોય તેમ જ લશ્કરી ખવાસનો હોય તે "લશ્કરોને ઉડાવી દો." તેવા બૂમબરાડા પાડવા માટે પકડાયલા કોઇ પણ કોમ્યુનિસ્ટ તરફ ન્યાયી થઇ શકે. ન્યાય તો સંપૂર્ણ સમજૂતી માગી લે છે. નિશાળની અંદર જે શિક્ષક જાતીયતાના ગુન્હા માટે બાળક તરફ નિર્દય થઇ શકે છે, તે શિક્ષક સખતમાં સખત જાતીય ગ્રંથિમાં સપડાયલો હોય છે. તેવી જ રીતે કાયદાની અદાલતમાં જે ન્યાયાધીશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સખત રીતે છતાં અજાણપણે સજાતીય વિકૃત હોય છે, તે સજાતીય વિકૃતિઓના ગુન્હાઓ માટે આરોપીને જંગલીમાં જંગલી શિક્ષા કરે છે. આપણે ન્યાયી થઇ શકતા નથી કારણ કે આપણે આપણી જાતને ઓળખતા નથી. ઇસુખ્રિસ્ત ન્યાયી હતો કારણ કે તે પોતાની નબળાઇઓ જાણતો. આપણે ન્યાયી થવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ કારણ કે આપણે આપણું બળ જાણીએ છીએ તેવી કલ્પના કરીએ છીએ. અને બાળકો તરફનો આ કેટલો હડહડતો અન્યાય છે? બાળકો બિચારાં મોટેરાંઓની વિકૃતિ અને ક્રોધ વચ્ચેનો તફાવત પિછાની શકતાં નથી. સૌથી વધારે કરુણ તો એ છે કે કોઇ પણ મોટેરાં પોતાની ગ્રંથિઓની પેલી પાર જઇને બાળકને કેળવણી આપી શકતાં નથી. આપણે જ જો બંધન-યુક્ત છીએ તો બાળકને બંધનમુક્ત શી રીતે કરી શકીએ? આપણે તો તેમને આપણી ગ્રંથિઓ માત્ર આપીએ છીએ. બાળકો આપણાથી બ્હીએ છે અને પરિણામે આપણું ધારેલું સ્વીકારે છે. અને આપણ મોટેરાંઓને જીવનનાં કેવાં ધોરણો હોય છે? હું આપણાં સામાજિક દૂષણોનો વિચાર કરૂં છું. હું તો સીધી રીતે જ કબૂલ કરી દઉં છું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે આ દૂષણોને મિટાવવા માટે હું કશું જ કરતો નથી. હું પોતે છેક જ સ્વાર્થી છું. આવાં દૂષણો મને કશું જ કરી શકતાં નથી. આવાં દૂષણોને મારા સ્વાર્થને કારણે હું મિટાવી શકતો નથી તેથી હું જાહેર કરૂં છું કે બાળકોને ન્યાય આપવા માટે હું બીલકુલ લાયક નથી. મારી કર્તવ્યશૂન્યતા એમ પુરવાર કરે છે કે એવાં દૂષણોમાં મને જરા સરખો પણ રસ નથી. આ અઠવાડિયે મેં પચીશ રૂપિયાનો એક કૂતરો ખરીદ્યો, લેથ કામને માટે રૂપિયા ત્રીશનાં હથિયારો લીધાં, અને રૂપિયા બાંત્રીશની તમાકુ ખરીદી. આ બધા પૈસા કોઇ ગરીબને આપી દેવાનું મને સૂઝયું જ નહિ. ગરીબ માણસોના લત્તાઓ દુનિયાને શરમાવનારા છે તેવો ઉપદેશ હું કદી પણ બાળકોને કરતો નથી. જ્યાં સુધી આવો ઉપદેશ કરનારો હું કેવડો મોટો ધાંધલિયો છું તેનું મને ભાન નહોતું ત્યાં સુધી હું તેવો ઉપદેશ કરતો.

એક રસિક હકીકત નોંધવાની છે કે મોટેરાંઓ બાળકોની સાથે નાટકિયા જેવું વર્તન કરતાં હોય છે. બાળકો આપણને પકડી પાડશે તેવી બીક આપણ સૌ કોઇને હોય છે. વાતોડી બહેન પોતાનાં ભાંડરડાંઓને પોતાના પિતાની નાન-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણની વાત કહે છે કે " જ્યારે પિતા નાના હતા ત્યારે તેને બધા બીકણ કહેતા, કારણ કે ઉંદરથી પણ તે બ્હીતા!" એવે વખતે પિતા ઘણી અસ્વસ્થ લાગણીઓ અનુભવે છે. મારા વિદ્યાર્થીઓએ જ્યારે મારૂં મૂળ નામ અને તેનું ટૂંકું સ્વરૂપ જાણ્યું ત્યારે મને મનમાં તિરસ્કાર જાગેલો. કોઈ અજ્ઞાત રીતે આપણે બાળકોથી બ્હીતા હોઈએ છીએ. કદાચ એમ પણ હોય કે આપણે તેમની નિર્દોષતા અને વિશ્વાસથી બ્હીતા હોઈએ. કારણ ગમે તે હો, આપણે તેમની પાસે જૂઠાણું ચલાવીએ છીએ. પોતાના વિદ્યાર્થીઓની હાજરીમાં બીડી પીએ જ નહિ તેવા ઘણા શિક્ષકોને હું ઓળખું છું. બાળકની હાજરીમાં ભીરુતા બતાવવા જેટલી હિંમત કોઈ પણ માણસ કરી શકતો નથી. જો કોઈ પણ બાળક પોતાના પિતાને કે શિક્ષકને એવો સવાલ પૂછે કે તમે કોઈ દિવસ દારૂ પીતા ખરા? અથવા તો તમે કોઈ દિવસ સોગંદ ખાધેલા ખરા? તો તેનો સત્ય જવાબ આપનારાં માબાપો અને શિક્ષકો કેટલાં નીકળે? છેલ્લી મહાન લડાઈ વખતે મોટેરાંઓના મનમાં બાળકો પરત્વેની એક મોટામાં મોટી બીક એ હતી કે રખેને બાળકો પોતાને જાહેરમાં એમ પૂછે કે " બાપા, આ મહાન લડા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇમાં તમે શું કર્યું ?" બાળકો તરફની આ જાતની બીકને પરિણામે જ મોટેરાંઓ ઢોંગી બનતાં હોય છે. લગભગ દરેક છોકરો એમ વિચારતો હોય છે કે એનો બાપ છ માણસો સાથે લડાઈ કરી શકે તેવો મજબૂત છે; અને લગભગ દરેક પિતા એમ ઇચ્છતો હોય છે કે પોતે છ માણસોની સાથે લડી શકે તેવો મજબૂત છે તેવું પોતાનો દીકરો માને! હું નાનો બાળક હતો ત્યારે એક જંગલી ગોધાથી બચી જવા માટે મારા પિતા આખી દીવાલ ટપી ગયેલા. મારા પિતાને આ માટે હું ક્ષમા કરી શકેલો નહિ. બાળકો પોતાની તરંગી દુનિયામાં આપણને શુરવીર બનાવે છે, અને આપણે પણ તે રીતે જ જીવવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ. પરંતુ એક દિવસ આપણે બધા જરૂર પકડાઇ જવાના. એક દિવસ બાળક ચોખ્ખી રીતે જાણી લેવાનું કે તેનાં માબાપ અને શિક્ષકો જૂઠું બોલનારાં અને છેતરનારાં હતાં. મોટે ભાગે દરેક માણસની યુવાવસ્થામાં એવો કાળ આવે જ છે જ્યારે તેઓ પોતાનાં માબાપોની ટીકાઓ કરે, અને તેમને જૂના વિચારનાં ગણીને તિરસ્કારે. આ સમય માબાપોને ઓળખી કાઢવાના સમય પછી તુરત જ આવે છે. છોકરાંઓનો આ તિરસ્કાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માબાપો માટે તરંગોમાં સેવેલા તિરસ્કાર જેવો હોય છે. પોતાની અદ્ભુત સ્વપ્નદુનિયાનાં માબાપ અને સાચી દુનિયામાં નિર્બળ માબાપ એ બેની વચ્ચેનો તફાવત તેમને ઘણો મોટો જણાય છે, અને પરિણામે તિરસ્કાર જન્મે છે. આગળ જતાં બાળક સહાનુભૂતિ અને સમજણથી પોતાનાં માબાપ તરફ વળે છે ખરૂં, પરંતુ કોઇ પણ જાતના ભ્રમ વિના જો માબાપોએ નાટકિયા બનવાનું પસંદ ન કર્યું હોત તો આ બધી ગેર-સમજૂતીઓની કશી જ જરૂર ઉભી ન થાત. જે ઘરમાં માબાપ સ્પષ્ટ રીતે પોતાનાં બાળકો સાથે પ્રામાણિકપણે વર્તતાં હોય છે તે ઘરને હું સૌથી સુખી ઘર ગણું. આવા ઘરમાં ભય પ્રવેશી શકતો જ નથી; પિતા અને પુત્ર બન્ને જણા મિત્ર જેમ રહેતા હોય છે. આવા ઘરમાં પ્રેમ વિકસી શકે છે; આ સિવાયનાં ઘરોમાં પ્રેમ ભયનો માર્યો કચડાઇ જાય છે. ખોટી પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન પ્રેમને દૂર ને દૂર રાખે છે. ત્યાં તો માત્ર કૂતરો જ પ્રેમ કરી શકે છે અને માન રાખી શકે છે. માન હમેશાં ભયસૂચક હોય છે. હું સત્તાધીશને માન આપી શકું છું પરંતુ મારા નજીકના લેખક મિત્રને નથી આપતો. બીજી બાજુ હું સત્તાધીશને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાહી શકતો નથી જ્યારે મારા લેખક મિત્રને ચાહી શકું છું.

ઉપર મેં બે સુંદર સૂચનો રજુ કર્યાં. બાળકોની સાથે કામ લેવામાં આપણે એક સત્તાધીશની જેમ વર્તીએ છીએ. આપણને આપણી લોખંડી શક્તિમાં અને લડાયક સ્વભાવમાં વિશ્વાસ હોય છે. પરંતુ આપણે તો આપણને ગમતા એવા ઉક્ત મિત્ર, સુંદર લેખકનું અનુકરણ કરવું જોઇએ—જે લેખક સામાન્ય માણસોની સાથે તેમ જ કહેવાતા પાપીઓની સાથે જીવેલો, જે લેખક એક માણસ તરીકે પોતાના જેવા જ બીજા મનુષ્યનો ન્યાય તોળતો નથી, તેમ જ જે લેખક એક સાચા માણસ તરીકે સમગ્ર માનવજાતને ચાહતો હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ તેરમું

માબાપ અને શિક્ષક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં કેટલીયે વખત બીજા શિક્ષકોને એમ કહેતા સાંભળ્યા છે, અને મેં પોતે પણ કહ્યું છે કે "અરેરે, આ તે શાળાઓ કે અનાથાશ્રમો?" આ કથનનો અર્થ કાઢીએ તો એ થાય કે શિક્ષકો અને માબાપો વચ્ચે ભારે મોટું ઘર્ષણ હોય છે. "મારી નિશાળમાં અમે માબાપો અને શિક્ષકો વચ્ચે સાચું ઐક્ય સધાય તેવા પ્રયત્નો કરીએ છીએ, અને કંઈક ફતેહ પણ મેળવીએ છીએ." તેવું બોલનારાઓને તુચ્છકારી કાઢનારા શિક્ષકોને પણ મેં જોયા છે. મોટે ભાગે આવા જ શિક્ષકો સહશિક્ષણની બાબતમાં વારંવાર કહેતા હોય છે કે "અમારી શાળામાં જાતીયતા જેવું કશું છે જ નહિ; છોકરા છોકરીઓ ભાઈ બહેનની માફક રહે છે."

ગેરસમજૂત અટકાવવાને માટે મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે મારે પોતાને માબાપો સાથે ભાગ્યે જ તકલીફ ઉભી થાય છે. અમે એકબીજાં પરસ્પર સુંદર રીતે હળીમળીને ચાલીએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરંતુ જે માબાપોને પોતાનાં છોકરાંઓને મોકલવાની હું ના કહું છું તેવાંઓનો આમાં સમાવેશ નથી થતો. મારી પદ્ધતિઓ કેવી છે તે વિષે માબાપોને હું તદ્દન ખુલ્લી રીતે હમેશાં કહી દઉં છું. હું તેમને એમ પણ કહું છું કે મારી નિશાળમાં સમાધાનને કશો જ અવકાશ નથી; એટલે કાં તો મારી શાળા સ્વીકારો અથવા તો છોડો. સ્વાભાવિક રીતે જ મારી આર્થિક જીતના કરતાં મારી નૈતિક જીત હમેશાં મોટી હોય છે. આમ છતાંયે અમારૂં જીવન સહ્ય બની રહે છે. બાળકના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારીએ તો તો શાળા અને ઘરની વચ્ચેનો દુમેળ બહુ જ વિનાશકારી હોય છે. બાળકના મનમાં અથડામણ શરૂ થાય છે. તે વિચારવા માંડે છે કે "ઘર સાચું કે શાળા ?" બાળકના પોતાના વિકાસ અને સુખને માટે ઘર અને શાળા એક જ સિદ્ધાંત અનુસાર ચાલતાં હોય તે અત્યંત અગત્યનું છે.

માબાપ અને શિક્ષક વચ્ચે દુમેળ થવાનું મુખ્ય કારણ ઈર્ષા હોય છે. હું જ્યારે એક આસીસ્ટંટ શિક્ષક હતો ત્યારે પંદર વર્ષની મારી એક શિષ્યા મને કહેતી: "મારે મારા બાપાને જો ખૂબ ખીજવવા હોય તો માત્ર એટલું જ કહેવું જોઈએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે નીલ આમ આમ કહે છે." અલબત્ત ખૂબ ખીજાઇ જવું તે અત્યંત સ્વાભાવિક છે. પોતાનું બાળક જે કોઇ શિક્ષકને ચાહતું હોય છે તે શિક્ષક તરફ માબાપને ઈર્ષા પેદા થાય છે. આવી ઈર્ષા પણ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. બાળકો આપણી મિલકત હોય છે; બાળકો આપણું ધન હોય છે; બાળકો માબાપના અહંનો એક અંશ હોય છે. કોઇ સાસુ પોતાના દીકરાની વહુને ચાહે અથવા તો સાસરો જમાઇને ચાહે તે અસ્વાભાવિક છે. માનવ પ્રેમમાં પરિગ્રહ–મિલકતની ભાવના હોવી જ જોઇએ.

બાળક નિશાળે જાય છે. હું ફરીફરીને કહું છું કે જાણેઅજાણે પણ દરેક માબાપ પોતાનાં બાળકો માટે કડક શાળા પસંદ કરે છે, કારણ કે તેઓ ઇચ્છતાં હોય છે કે રજા પડે કે તુરત જ બાળક ખુશી થતું ઘરે ચાલ્યું આવે. બાળકનો તિરસ્કાર કડક શિક્ષકો ઉપર ઉતરે છે; બાળકનો પ્રેમ ઉદારતાથી માબાપો ઉપર વરસે છે. મા બાળકના પોતાના તરફના તિરસ્કારને બાપ તરફ વાળી દેવા માટે આવી યુક્તિ કરે છે: "રાત્રે તારો બાપ ઘરે આવે ત્યારે જોજે, તારે જે જોઇએ છીએ તે (માર) આપશે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માબાપના જેટલો જ શિક્ષક પણ એક નિર્બળ મનુષ્ય છે. ઘણાએ શિક્ષકોને પોતાને છોકરાં હોતાં નથી, અને અજાણપણે પણ તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાનાં છોકરાં ગણે છે. પોતે શું કરે છે તેની જાણ વિના તેઓ માબાપ પાસેથી બાળકને ઝૂંટવી લેવાના પ્રયત્નો કરતા હોય છે. શિક્ષકના માનસનું પૃથક્કરણ કરવું તે પણ ખરેખર જરૂરનું છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને પ્રકારના શિક્ષકો અજ્ઞાત રીતે પણ સજાતીય વિકૃત હોય છે. સજાતીય વિકારી હોવું તેમાં કશું પાપ નથી; પરંતુ એવા શિક્ષકની અસર પોતાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઘણી ખરાબ થાય છે. આ રીતે થિયોડોર રૈઇથકુલે થોડા વખત પહેલાં જ લખેલું બરાબર સાચું છે કે સજાતીય વિકારી શિક્ષક છોકરાઓની ગૌણ બાજુઓને પ્રકાશમાં લાવે છે. પૃથક્કરણ એ કંઇ બધા રોગોનો રામબાણ ઇલાજ નથી હોતો; તેને પણ મર્યાદા છે. પરંતુ પૃથક્કરણ તો સંયોગીકરણ માટે ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. હું ધારૂં છું કે બીજાઓને વધારે સહેલાઈથી ઓળખતા કરવા, તેમ જ પોતાની જાતને વધારે ઉદાર બનાવવી એ પૃથક્કરણશાસ્ત્રનો મુખ્ય ગુણ છે. આ કારણ માટે જ શિક્ષકો પૃથક્કરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરે તેવી હું ચોક્કસ ભલામણ કરું છું. આખરે શિક્ષકનું કામ બીજાઓને સમજવાનું તો છે જ; પોતાનું જ પૃથક્કરણ કરતો શિક્ષક બાળકો તરફના પોતાના વર્તનને સહર્ષ સ્વીકારી શકે છે, અને આખરે સુધારી પણ શકે છે.

દરેક અહંને સત્તાનો શોખ હોય છે; એ કારણે જ શિક્ષકનો અહં પણ બાળકને પોતા તરફ ખેંચવાના પ્રયત્નો કરે છે. બાળકોને મન શિક્ષક એક ખરેખર નાનકડો દેવ હોય છે. કોઇ પણ ચિત્રના મધ્ય વિચાર જેવો, અથવા સિનેમાના કોઈ મુખ્ય પાત્ર જેવો બાળકને મન શિક્ષક હોય છે. તે હુકમ કરે છે અને બાળક તેના હુકમને માન આપે છે. ન્યાય પણ તે જ તોળે છે અને બોલવાનું કામ પણ મોટે ભાગે તે જ કરતો હોય છે. વાણી અને રીતભાતથી રસ્તા ઉપર ચાલ્યા જતા કોઇ પણ શિક્ષકને ઓળખી કાઢવો અઘરો નથી. શિક્ષકોને માન આપવું જ જોઇએ તેવો દરેક શાળાનો કાયદો હોય છે. જો કોઇ પણ શિક્ષક તોફાની છોકરાને શિક્ષા કરે તો દસમાંથી નવ કિસ્સાઓમાં ન્યાયાધીશ શિક્ષકનો જ બચાવ કરવાનો. શિક્ષકનો અહં બાળક ઉપરનું આધિપત્ય માગી લે છે. આ રીતે બાળકોને તેમનાં માબાપો પાસેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝૂંટવી લેવામાં શિક્ષક પોતાનાં પ્રેમ અને સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે. માબાપો પણ શિક્ષકને બેશક સત્તા વાપરવા દે છે, પરંતુ પ્રેમ વાપરવા નથી દેતાં. કડક નિયમનવાળી નિશાળ માત્ર સત્તા જ માગે છે; અર્થાત્ માબાપને તેટલાથી સંતોષ થાય છે.

સ્વતંત્ર શાળામાં સત્તાનું આ તત્ત્વ ઉડાડી દેવામાં આવ્યું હોય છે. મારી નિશાળમાં પોતાનો અહં બતાવવાની એક પણ તક શિક્ષકને મળતી નથી. મારી નિશાળનો શિક્ષક વાણી દ્વારા પ્રગટ થતા બાળકોના અહં સાથે હરીફાઇ કરી શકતો નથી. આથી કરીને મને–મારા અહંને માન આપવાને બદલે મારાં બાળકો કેટલીયે વખત મને મૂર્ખ, બેવકૂફ કે ગધેડો કહે છે. મોટે ભાગે આવા શબ્દપ્રયોગો વહાલના સૂચક હોય છે. સ્વતંત્ર શાળામાં પ્રેમનું તત્ત્વ ખૂબ અગત્યનું હોય છે. છોકરો તો ઓછાવત્તા કડક ઘરમાંથી મારી નિશાળે આવતો હોય છે. અહીં આવે કે તુરત જ તેને જે કંઈ કરવું હોય તે કરવાની છૂટ આપવામાં આવે છે. કોઇ પણ માણસ તેની ટીકા કરતું નથી; કોઈ પણ તેની રીતભાત સુધારવાનું તેને કહેતું નથી; દેખાવ કરવા માટે કોઇ તેને કશું કહેતું નથી. મારી નિશાળ આવા છોકરાને માટે સ્વાભાવિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રીતે જ સ્વર્ગ સમાન થઇ પડે છે. જે સ્થળમાં બાળક પોતાનો અહં સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત કરી શકે તે સ્થળ તેને મન સ્વર્ગ હોય છે.

પોતાની જાતને સ્વતંત્ર રીતે વ્યક્ત કરવાથી તેને જે આનંદ થાય છે તે આનંદ તુરત જ તે મારી સાથે સાંકળી દે છે. હું જ એવો માણસ છું કે જે સ્વતંત્ર રીતે વર્તવાની તેને છૂટ આપતો હોઉં છું. તેને મન જેવો પિતા હોવો જોઇએ તેવો પિતા હું બની રહું છું. ખરી રીતે છોકરો કંઇ મને ચાહતો નથી હોતો; છોકરો કોઈને ચાહતો જ નથી હોતો, પરંતુ અન્ય વ્યક્તિ પોતાને ચાહે તેમ ઇચ્છતો હોય છે. "હું અહીં સુખી છું." એ છોકરાઓનો અપ્રગટ વિચાર હોય છે. તે વિચારે છે: "નીલ બહુ સુંદર માણસ છે. કોઇ દિવસ કોઇની વચ્ચે પડતો જ નથી. નીલને મારા ઉપર ભારે પ્રેમ હશે, નહિતર તો વારંવાર તે મારા કામમાં દખલગીરી અને હુકમ જ કરતને!"

વેકેશન આવે છે અને છોકરો ઘરે જાય છે. અહીં શાળામાં ઉંચી જાતનાં સાધનો વાપરવાની તેને ટેવ પડી હોય છે. ઘરે પિતાનો રંધો ઉપાડે છે અને વાજા ઉપર રખડતો છોડી દે છે. પિતા આની સામે વાંધો ઉઠાવે છે. તુરત જ છોકરાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાન થાય છે કે ઘર એ સ્વતંત્ર જગ્યા નથી. બીજો સવાલ કપડાંઓનો આવીને ઉભો રહે છે. પડોશમાં રહેતો કાકો ગંદાં લૂગડાં પહેરીને દોડતા છોકરા ઉપર ટીકા કરે છે; ઘરમાં બાળકને માટે મૂંઝવણો ઉભી થાય તેવા ઘણા સંયોગો હોય છે. પડોશીઓના અભિપ્રાયની બીકે કેટલાંયે માબાપો પોતાનાં છોકરાંઓને બગાડી રહ્યાં છે તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. રવિવારનાં લૂગડાંઓનો વિચાર કરો. સગાંવહાલાંઓની નજરે સુંદર દેખાડવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તે વિચારો. મારા વિદ્યાર્થીઓનો ઘણો મોટો ભાગ સગાંવહાલાંઓથી ત્રાસ પામતો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓનાં ઘણાં સગાંઓની સાથે કોઇ પણ જાતના વિવેક વિનાની વાતો કરવાનો ક્રિશ્ચનને ન શોભે તેવો શોખ હું ધરાવું છું. બે માબાપોને તો તેમના દીકરાઓને તેમના દાદા સાથે મળવા દેવાની મેં ના કહેલી! પરંતુ માબાપોએ મને જણાવ્યું કે એવું સખત પગલું ભરવું કોઇ પણ રીતે શક્ય નથી.

સ્વતંત્ર શાળામાં બાળક સગાંવહાલાંઓથી સહીસલામત રહી શકે છે. આજકાલ તો હું તેમને ચેતવતો રહું છું. બે વર્ષ પહેલાં એક દિવસ એક કાકો આવેલો અને પોતાના નવ વરસના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભત્રિજાને બહાર લઇ ગયેલો. પાછા આવીને છોકરે ભોજનશાળામાં રોટલી આડીઅવળી ફેંકવા માંડી.

મેં પૂછ્યું: "તું બહાર ગયો એટલામાં તો અસ્વસ્થ થઇ ગયો જણાય છે! તારા કાકાએ તારી સાથે શી શી વાતો કરી?"

છોકરાએ હસીને જવાબ આપ્યો: "અરે, તેણે તો આખો વખત પરમેશ્વર અને બાઇબલની જ વાતો કર્યા કરી."

મેં પૂછ્યું: "રોટલીને પાણી ઉપર ફેંકી દેવાની બાઇબલની કથા સંબંધે તારા કાકાએ તને વાત કરેલીને?" જવાબમાં તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. તે જ ઘડીએ રોટલી ફેંકવાનું કામ તેણે બંધ કર્યું. આ કાકા હવે પછી જ્યારે પોતાના ભત્રિજાને મળવા આવે છે ત્યારે તે ભત્રિજાની ઓરડી ઉપર પાટિયું વાંચે છે: "બહાર ગયેલ છે."

મારા વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપો સંબંધે મારે ફરિયાદ કરવાની નથી. ઘણાં ખરાં તો મારી સાથે સંમત જ હોય છે. એકાદ બે બ્હીતાં બ્હીતાં શંકા કરે છે ખરાં, પરંતુ મારામાં વિશ્વાસ રાખવાનું ચાલુ રાખે છે. જે માબાપો વિચારમાં હમેશાં મારી સાથે સંમત હોય છે તેમને મારી ઈર્ષા કરવાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કશું કારણ મળતું નથી. તેમનાં છોકરાંઓ નિશાળની માફક ઘરે પણ સ્વાતંત્ર્ય અનુભવે છે, અને તેથી ઘરે જવું તેમને ગમે છે. જે છોકરાંઓનાં માબાપો સંપૂર્ણપણે શ્રદ્ધા રાખતાં નથી તે છોકરાંઓ રજાઓમાં ઘરે જતાં નથી, કારણ કે માબાપ તેમની પાસેથી ઘણી વધારે આશા રાખે છે. માબાપ સમજી શકતાં નથી કે આઠ વરસના બાળકને તો મોટે ભાગે પોતાની જાતમાં જ વધારે રસ હોય છે. એવા બાળકને સામાજિક બુદ્ધિ કે ફરજનો સાચો ખ્યાલ હોતો નથી. નિશાળમાં તે પોતાના સ્વાર્થ પ્રમાણે જીવી રહ્યું હોય છે—એવી આશાએ કે સ્વાર્થને વ્યક્ત કરવાથી તે તેમાંથી મુક્ત થઈ જશે. એક દિવસ તેવું બાળક સામાજિક બનવાનું છે કારણ કે પ્રજામત તરફની માનવૃત્તિ તેના સ્વાર્થને ઘસી નાખશે. ઘણી વખત માબાપ ઓછી શ્રદ્ધાવાળાં હોય છે. મા કે બાપને તો તાત્કાલિક પરિણામો જોઇએ છીએ. એક માતાએ મને લખેલું: “મારી છોકરી મારા કહ્યામાં રહે તેવી મારી ઇચ્છા છે.” હું તો તે છોકરીને તેની પોતાની જાતના કહ્યામાં રહેતાં શીખવું છું. એ છોકરીની મા તેને અનાજ્ઞાંકિત થતી દેખે છે, પણ હું તો તેને હમેશાં આજ્ઞાંકિત દેખું છું. પાંચ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિનિટ પહેલાં જ તે મારા ઓરડામાં આવેલી અને કૂતરાં અને તેની તાલીમ સંબંધે ચર્ચા કરી ગયેલી. "હું બહુ કામમાં છું. મારે લખવું છે. તમે ચાલ્યાં જાવ." આમ મેં કહ્યું ત્યારે તે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલી ગયેલી. આજ્ઞાધીનતા એ સામાજિક વિવેક હોવો જોઇએ; આજ્ઞાધીનતા એ હક્ક નહિ હોવો જોઇએ. આજ્ઞાધીનતા બહારથી નહિ પણ અંદરથી આવવી જોઇએ.

કેટલાંક માબાપોનું એક બીજું તૂત રીતભાત હોય છે. એક સારા એવા ઘરમાંથી થોડા વખત પહેલાં જ એક છોકરો અમારી શાળામાં આવેલો. દીવાનખાનામાં જ્યારે તે પ્રવેશ કરતો ત્યારે હમેશાં બારણું ખખડાવતો, અને બહાર જતો ત્યારે હમેશાં બારણું બંધ કરીને જતો. આ છોકરો દસ વર્ષનો હતો. મેં કહેલું: "આની સભ્યતા એક અઠવાડિયું ટકશે." પરંતુ હું ખોટો પડ્યો. એ સભ્યતા માત્ર બે જ દિવસ ટકી. પોતાની અંતરની પ્રેરણાથી જતી વખતે બારણાંને બંધ કરતો જાય તેવો છોકરો મને હજી મળ્યો નથી. અલબત્ત હું છોકરાને બૂમ મારું છું કે "બારણું બંધ કરતો જા." પણ આનું કારણ હું એ છોકરાને રીતભાત શીખવવા માગું છું એ નથી;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરંતુ હું જાતે ઉભો થઈને બારણું બંધ કરવા માગતો નથી, તે હોય છે. રીતભાત એ મોટેરાંઓના મગજની માત્ર કલ્પના છે. છોકરાંઓ ભલે કોઈ ધનાઢ્યનાં હોય કે ભિખારીનાં હોય, પણ તેમને આવી રીતભાતમાં કશો જ રસ હોતો નથી. થોડા વખત પહેલાં હું ભાષણ કરતો હતો ત્યારે એક ઘરડો માણસ ઉભો થયો અને આજકાલનાં છોકરાંઓની રીતભાત સંબંધે ફરિયાદ નોંધાવેલી. તેણે ઉશ્કેરાઈ જઈને કહેલું: "ગયે શનિવારે હું બગીચામાં ફરતો હતો તે વખતે બે છેક જ નાનાં છોકરાંઓ મારી પાસે આવ્યાં અને મને અજડની માફક પૂછ્યું: 'કેમ છે?"

મેં આ બુઢ્ઢાને જવાબ આપ્યો: "કેમ છે એમ પૂછવામાં શું ખોટું છે? તમને એમણે 'સાહેબ કેમ છે?' એમ જો કહ્યું હોત તો તમે ખુશી થાત, ખરાને? સત્ય તો એ છે કે તમે ઘવાયા હતા. સભ્યતાનો તમારો ખ્યાલ અપમાનિત થયો હતો. તમારે તે બાળકો પાસેથી રીતભાત નહિ પણ આજ્ઞાધીનતા જોઈતી હતી." અને ઘણાં મોટેરાંઓ સંબંધે આ હકીકત સાચી છે. મોટેરાંઓનું આવું વર્તન કેવળ સત્તાવાદી હોય છે. બાળકોની સાથેનું તેમનું વર્તન કોઈ જાગીરદાર અને તેના નોકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવું હોય છે. બાળકોની સ્વાર્થી વૃત્તિના કરતાં મોટેરાંઓની આ સ્વાર્થી વૃત્તિને ન્યાયની દૃષ્ટિએ ઘણું ઓછું વજન હોય છે. બાળકો સ્વાર્થી થઇ શકે છે, પરંતુ મોટેરાંઓએ તો પોતાના સ્વાર્થને માણસ પૂરતો નહિ તો છેવટ વસ્તુઓ પૂરતો તો મર્યાદિત કરી જ દેવો જોઇએ.

મેં જોયું છે કે બાળકો એકબીજાંને સુધારતાં હોય છે. મારો એક વિદ્યાર્થી ભોજન વખતે ભારે ઘોંઘાટ મચાવતો. આખરે બીજાંઓ તેની સામે દાંતિયાં કરવા માંડ્યાં ત્યારે જ તેણે તે બંધ કર્યું. એક નાનો છોકરો અમુક વસ્તુ ખાતી વખતે ચપ્પુનો ઉપયોગ કરતો; તે જોઇને બીજાંઓને તે યુક્તિ ગમી. તેઓ અંદર અંદર વિચાર કરવા લાગ્યાં: ".છરીથી શા માટે ન ખાવું?" જ્યારે તેમને જવાબ મળ્યો કે છરીથી ખાવાથી કદાચ મોઢું કપાઈ જાય, ત્યારે તેઓએ એ જવાબને હસીને ઉડાવી દીધો અને કહ્યું: "મોટે ભાગે છરીઓ તો બુઠ્ઠી જ હોય છે." કઇ વસ્તુ કેવી રીતે ખાવી તે કેવળ અંગત પ્રશ્ન છે. દરેક બાળકને સભ્યતાના નિયમો સંબંધે ચર્ચા કરવાનો હક્ક હોવો જોઇએ. જો કોઇ પણ બાળક ગારાવાળા જોડા પહેરીને આપણા દીવાનખાનામાં દાખલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થાય તો રાડ પાડીને આપણે તેને રોકીએ છીએ, કારણ કે એ દીવાનખાનું આપણ મોટેરાંઓનું છે, અને આપણા દીવાનખાનામાં કોણે દાખલ થવું અને કોણે ન થવું તે નક્કી કરવાનો આપણને હક્ક છે. અમારા કસાઇની સામે એક છોકરાએ ઉદ્ધતાઇભરેલું વર્તન કરેલું ત્યારે મેં વિદ્યાર્થિ-સભાને એકઠી કરીને જણાવ્યું: "કસાઇએ તે છોકરા સામે ફરિયાદ કરી છે; પરંતુ હું માનું છું કે ફરિયાદ કરવાને બદલે જો કસાઇએ પોતે જ તેને તમાચો લગાવી દીધો હોત તો વધારે સારૂં થાત."

આપણે જેને રીતભાત કહીએ છીએ તે શીખવવાને લાયક નથી. બહુ બહુ તો એવી રીતભાતો રૂઢિના અવશેષો માત્ર હોય છે. સ્ત્રીઓની હાજરીમાં માથેથી ટોપી ઉતારવી તે એક અર્થ-હીન રૂઢિ છે. હું નાનો હતો ત્યારે પ્રધાનની સ્ત્રીને જોઇને મારી ટોપી ઉતારતો, પરંતુ મારી મા કે બહેનને જોઇને નહોતો ઉતારતો. હું ધારૂં છું કે તે વખતે ઝાંખુંઝાંખું પણ મને ભાન થયેલું કે માની કે બહેનની હાજરીમાં ડોળ કરવાની કશી જરૂર નથી. ટ્યૂબ ટ્રેનોમાં સ્ત્રીઓને પોતાની જગ્યા આપતા પુરુષોનાં મોઢાંઓનો અભ્યાસ કરવા જેવો હોય છે; પોતાની આવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સભ્યતાનો તેઓ આનંદથી ઉપભોગ કરતા હોય તેમ દેખાતું નથી. મેં પોતે મારી જગ્યા અનેક વખત સ્ત્રીઓને આપી છે, પરંતુ તે સ્ત્રીઓ તરફના માનને લીધે આપી હોય તેના કરતાં વધારે તો ભીરુતાને કારણે આપી હતી. છતાંયે ટોપી ઉતારવા જેવા રિવાજો ખરાબ હોય તો પણ નિર્દોષ છે. આગળ જતાં આવી રૂઢિને છોકરો સ્વીકારવાનો છે. પરંતુ દસ વર્ષની ઉંમરે જે કોઇ વર્તન પાછળ ઢોંગની ગંધ આવતી હોય તેવા વર્તનથી તો તેને દૂર રાખવો જ જોઇએ. બાળકો સાંજની પ્રાર્થના કરે છે તે એક ઢોંગ છે. મેં સંખ્યાબંધ છોકરાઓને પૂછ્યું છેઃ " જ્યારે તમે પ્રાર્થના કરતા હો છો ત્યારે તમે શાના વિચારો કરતા હો છો ? " દરેક વિદ્યાર્થી એક જ વાત કહે છે કે આખો વખત દરેક જણ બીજી જ બાબતોનો વિચાર કરતો હોય છે. બાળકને માટે આ સહજ છે, કારણ કે તેને મન પ્રાર્થનાનો કશો જ અર્થ નથી હોતો. આવી પ્રાર્થના તે બહારથી લાદવામાં આવેલી વસ્તુ હોય છે. ભોજન પહેલાં લાખ માણસો પ્રાર્થના કરતાં હશે તેમાંથી ૯૯૯૯૯ તો માત્ર યંત્રવત જ કરતાં હશે—જેવી રીતે આપણે યંત્રવત ' માફ કરજો ' એમ બોલીએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી યંત્રવત પ્રાર્થનાઓ અને રીતભાતો નવા જમાનાને શા માટે વારસામાં આપવી જોઇએ? તેમ કરવું તે પ્રામાણિક નથી, ક્રિશ્ચન નથી.

સત્ય કહીએ તો વિવેકી રીતભાત કદી શીખવી શકાતી જ નથી. બહારની સભ્યતા શીખવી શકાય ખરી; બહારની સભ્યતા જ્ઞાત મનનો પ્રદેશ છે, જ્યારે વિવેકભરી રીતભાત અજ્ઞાત મનનો પ્રદેશ છે. માણુસને અંદરથી સાચો શોખ ન હોય તો તેનામાં વિવેકી વર્તન ન દેખાય. આવા વિવેકી વર્તન માટે માણુસ સામાની જગ્યાએ પોતાને મૂકીને વિચાર કરી શકે તેવો હોવો જોઇએ. બહારથી સભ્ય દેખાતો માણુસ કોઇ પણ જલસામાં વાતો કરી ઘોંઘાટ કરી શકે છે, પણ સાચી વિવેકબુદ્ધિવાળો માણુસ તેમ નથી કરી શકતો. વિવેકીરીતભાત કોઇના મનને દુખવવાની ના પાડે છે, પણ દેખાવની સભ્યતા ગપ્પા મારવામાં તેમ જ નિંદા કરવામાં જરા પણ આડી આવતી નથી. બહારની સભ્યતા અને વિવેકી રીતભાત વચ્ચે ભારે તફાવત છે. બહારની સભ્યતાનો ધર્મ સંતાડવાનો-છૂપાવવાનો હોય છે. સાચો વિવેક સ્ત્રીજાતને ગરીબી અને વ્યભિચારમાંથી બચાવવા સુધી જઈ શકે છે; પરંતુ ઉપર ઉપરની સભ્યતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો આપણી બેડોળ સમાજરચનાને ખોટો ઢોળ ચડાવે છે. દુનિયાને ઢોંગ ધતુરાઇમાંથી બચાવી લેવી તેજ સુધારાની સાચી પ્રગતિ કહી શકાય. આપણા ડોળઘાલુ સુધારાના કરતાં એક ડગલું આગળ ચાલવાની છૂટ બાળકોને હવે આપણે આપવી જોઇએ.

બાળકોને બીક અને તિરસ્કારમાંથી મુક્ત કરીએ તો સાચા વિવેકી વર્તનના નવા સુધારામાં એક ડગલું આગળ ભરવામાં આપણે તેમને મદદ કરી ગણાય. મનની અવ્યવસ્થિત પરિસ્થિતિમાંથી જ ખોટો વિવેક જન્મે છે. નિંદા, ગિલ્લા, ગપ્પા કે ખોદણી એ બધા માણસના પોતાના જ દોષો હોય છે. ગુન્હેગારમાં આ બધા પોતાની જાત તરફના તિરસ્કારના સૂચક હોય છે. તે પુરવાર કરે છે કે નિંદાખોર પોતે દુઃખી રહે છે. બાળકો સુખી થઇ શકે તેવી દુનિયામાં જો આપણે તેમને લઈ જવાં હોય તો બીજાને ધિક્કારવાની વૃત્તિમાંથી તેઓ સ્વતઃ નીકળી જાય તેમ કરવું જોઇએ. આમ થાય એટલે છોકરાંઓમાં વિવેકી વર્તન ઉભું થવાનું જ. તેઓ છરીથી ભલે ખાતાં હોય પરંતુ કોઈ સંગીતના જલસામાં વાતો કરીને બીજાને દખલગીરી નહિ કરે. તેઓ કોઇ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ત્રીને દેખીને ટોપી ઉતાર્યા વિના ચાલ્યા જશે, પરંતુ તે સ્ત્રી બદચાલની છે એવી અફવા કદી નહિ ચલાવે.

માબાપ અને શિક્ષક વચ્ચે ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન તો બાળકના ભવિષ્યનો હોય છે. માબાપો કહે છે: "બાળકોને સ્વાતંત્ર્ય આપવું તે ઠીક છે, પણ તેથી કરીને સમાજમાં તેઓ પોતાનું સ્થાન લેવા શક્તિવાન થઇ શકશે ખરાં? વળી તેઓની પરીક્ષાઓનું શું?"

કમનસીબે પરીક્ષાઓ હમેશાં આપણે માથે ઝઝૂમતી જ હોય છે. આ પરીક્ષાઓને ખૂબ ગાળો દેવાય છે અને વ્યાજબી રીતે જ દેવાય છે; પરંતુ અંગત રીતે બોલું તો હું તેમને કદી ધિક્કારતો નથી. પરીક્ષા માટે કામ કરવામાં મને પોતાને વિચિત્ર અને અસ્પષ્ટ આનંદ આવતો. પરીક્ષા મારા રસ્તામાં માર્ગસૂચક સ્તંભ જેવી રહેતી. પરીક્ષા કોઇ એક તત્કાલ હેતુસિદ્ધિ આપતી. વૈદકીય અભ્યાસની પહેલા વર્ષની પરીક્ષા આપનારાઓને દવાં, વાઢકાપ, નિદાન કે સૂયાણીના કામ જેવા લાંબા લાંબા વિષયો સંબંધે કશો પણ વિચાર કરવાનો રહેતો નહિ. આવો વિદ્યાર્થી શરીરશાસ્ત્ર, રસાયણ-શાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પ્રાણી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાસ્ત્ર ઉપર પોતાની શક્તિઓ કેંદ્રિત કરી શકતો. હા, જ્યારે તે વ્યવહારમાં વૈદ્યનો ધંધો શરૂ કરતો ત્યારે તે ધંધાની કુશળતામાં આ બધા વિષયોનો અભ્યાસ તેને છેક જ નકામો જતો તે વાત સાચી. તેના પહેલા વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં સાહિત્ય, માનસશાસ્ત્ર કે લોકસાહિત્ય જેવા વિષયોને મૂકવામાં આવ્યા હોત તો તેને માટે તે વધારે અનુકૂળ થઇ પડત. આજની પદ્ધતિમાં તો કોઇ પણ માણસ ડૉકટર થઇ શકે છે, પરંતુ તેનામાં સામાન્ય સંસ્કારિતા તો નહિ જેવી જ હોય છે.

એક માર્ગસૂચક સ્તંભ તરીકે પરીક્ષાને આપણે સહ્ય અને કદાચ ઇષ્ટ કહી શકીએ. હું પોતે જ પરીક્ષાઓ લઉં છું. જ્ઞાન કે શક્તિની તપાસ માટે પરીક્ષા લેવી તે ખરાબ છે. કેટલીક બાબતોમાં તો પરીક્ષા વિદ્યાર્થી કેટલું નથી જાણતો તે બતાવનારી નીવડે છે. પરીક્ષા આપનાર વિદ્યાર્થી કેટલું જાણે છે તેનું માપ કોઇ પણ પરીક્ષા આપી શકતી નથી. શરીરરચનાશાસ્ત્રની પરીક્ષા લેવામાં બેવકૂફી એ રહેલી છે કે ભણનાર વિદ્યાર્થીને વ્યવહારૂ કામ કરવાનો પ્રસંગ મળે તે અગાઉ જ ગોખી કાઢેલી વસ્તુ તે ભૂલી ગયો હોય છે! વિદ્યાર્થી સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવી લે નહિ ત્યાં સુધી આવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરીક્ષાઓ લેવી નહિ જોઇએ. કુશળતા પ્રાપ્ત કર્યાં પછી તેને જો વાઢકાપ કરવાનો શોખ હશે તો પરીક્ષા માટે ખિસ્સામાં જ ચોપડી રાખીને ફરતાં એક વર્ષમાં તે જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકે તેટલું જ એક મહિનામાં સહેલાઇથી મેળવી શકવાનો. હું આ વિષયમાં એક અજાણ્યા માણસ તરીકે બોલું છું. મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી કહું તો કદાચ ઠીક કહેવાશે. મેં અંગ્રેજીમાં ઓનર્સની ડિગ્રી લીધેલી. ચાર વરસ સુધી પરીક્ષાને માટે મેં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ચૉસર, સ્પેન્સર અને શેક્સપિયરનો મારે અભ્યાસ કરવાનો હતો. સૌથી વધારે કંટાળાભર્યો લેખક ડ્રાઇડન હતો. કમભાગ્યે અમારા અધ્યાપકને ડ્રાઇડનનો શોખ હતો અને તેથી અમે વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણે અમને ડ્રાઇડનમાં ખૂબ રસ પડે છે તેવો ઢોંગ કરતા. આજે તો આમાંથી એકને પણ હું વાંચતો નથી. મારી અભ્યાસ કરેલી કવિતાઓ કે ગદ્ય ઉપર જો ચર્ચા ચલાવવામાં આવે તો હું તેમાં મારો સહેજ પણ ફાળો આપી શકું નહિ. પરંતુ પરીક્ષાના ધોરણે વિચાર કરીએ તો તો હું કોઇ પણ વિદ્યાપીઠમાં અંગ્રેજી સાહિત્યના અધ્યાપક તરીકે રહેવા માટે સંપૂર્ણ લાયકાતવાળો ગણાઉં. મારો મિત્ર એડવીન મૂર—જે તેજસ્વી સમાલોચક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને કવિ છે તે—કોઇ યુનિવર્સીટીમાં ભણ્યો નથી, કે એકે પરીક્ષા તેણે પસાર કરી નથી. જો એ મારો મિત્ર ન હોત તો તો કોઇક દિવસ એ અધ્યાપક થાય તેવી હું આશા સેવત. પરીક્ષાની પદ્ધતિની સામે થઇને પણ સાચી લાયકાત આવે છે. આ પદ્ધતિ ખોટી છે કારણ કે તે ખોટી બાબતો પર ભાર મૂકે છે. ખરી રીતે તો કોઇ પણ સર્જનાત્મક કામ બદલ માણસને યુનિવર્સીટીની ડિગ્રી એનાયત કરવી ઘટે. શેક્સપિયરના સંબંધમાં હેઝલીટ અને કોલરીજ શું કહે છે તે વાંચવામાં ચાર ચાર વર્ષો ગાળવાને બદલે હું પોતે જ નાટકો લખી શક્યો હોત! સુંદર કવિતા મોઢે કરવી તેના કરતાં ખરાબ કવિતા લખવી વધારે સારી છે.

પણ આપણે પાછા માબાપના વિષય તરફ વળીએ. માબાપોનો ખ્યાલ એવો હોય છે કે પરીક્ષાની પદ્ધતિ અસ્વાભાવિક અને ખરાબ હોય છે, તેથી તેમનાં સ્વતંત્ર બાળકો તેની મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડશે. મારાં પોતાનાં પરિણામો બતાવીને આ માબાપોને હું જવાબ નથી આપી શકતો, કારણ કે મારા વિદ્યાર્થીઓને હું વિદ્યાપીઠોની પરીક્ષાઓમાં બેસવા નથી દેતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરંતુ હું હેમ્પસ્ટેડની જે નિશાળમાં ભણ્યો હતો તે નિશાળનો વિચાર કરૂં છું.

સ્વતંત્ર શાળાનો મારો ખ્યાલ બંધાયા પછીની તે સ્વતંત્ર શાળા ન હતી. તેને ફરજિયાત હાજરીવાળાં સમયપત્રકો હતાં. આમ છતાં ત્યાંનાં બાળકો ઘણાં સુખી હતાં અને બીજી નિશાળોનાં બાળકોની માફક તેમને સખત કામ નહોતું કરવું પડતું. પરંતુ ધીમે ધીમે તેઓ પંદર વર્ષનાં થયાં ત્યારે તેમને માથે બોજો વધ્યો. બાર વિદ્યાર્થીઓના એક વર્ગમાંથી છ તો આજે વિદ્યાપીઠોમાં છે તે હું જાણું છું.

પરીક્ષાઓવાળા જગતમાં પોતાનાં બાળકોના ભવિષ્યની ચિંતા કરનારાં માબાપો મોટે ભાગે પોતાની જ નિષ્ફળતાનો વિચાર કરતાં હોય છે. જીવનનો સામનો કરવાની અશક્તિ એ નિષ્ફળતાનો એક મોટામાં મોટો પ્રસંગ છે. બાળકને સુખી રહેવા દઈએ તો તેને આપણે જીવન જીવવાની સારામાં સારી તક આપી શકીએ છીએ, કારણ કે તેવું બાળક જ આશાવાદી અને સર્જક બની શકે છે. સ્વતંત્ર બાળકો પૈસો એકઠો નહિ કરે પરંતુ કીર્તિ જરૂર મેળવશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ચૌદમું

દુઃખી લગ્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળક માનસિક દર્દવાળું શા માટે બને છે? ઘણા કિસ્સાઓમાં તો તેનાં માતપિતા એકબીજાંને ચાહતાં નથી હોતાં તે એનું કારણ હોય છે. માનસિક રોગવાળું બાળક પ્રેમ માટે ઝંખતું હોય છે, અને પોતાના ઘરમાં તો તેને ક્યાંયે પ્રેમ દેખાતો નથી. પોતાનાં માતપિતાને એકબીજાંની સામે ઘુરકતાં તે સાંભળે છે. માબાપ પોતાનો કજિયો બાળકથી છૂપાવવાના પ્રામાણિક પ્રયત્નો કરતાં હોય છે, પરંતુ બાળકને તો વાતાવરણમાંથી ગંધ આવે છે. બાળક પોતે સાંભળીને નક્કી કરે છે તેના કરતાં ઘણું વધારે માબાપના દેખાવ ઉપરથી નક્કી કરી શકે છે; 'વહાલા' 'વહાલી' જેવા શબ્દોથી કોઇ પણ બાળક છેતરાતું નથી.

જ્યારે હું જર્મનીમાં હતો ત્યારે નીચે પ્રસાણેના કિસ્સાઓ બનેલા.

ક પંદર વર્ષની એક છોકરી ચોર હતી. તેની મા તેના પિતાને બેવફા હતી; છોકરી આ હકીકત જાણતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ख ચૌદ વરસની એક છોકરી દુઃખમય સ્વપ્નું સેવ્યા કરતી. જ્યારથી તેણે તેના પિતાને તેની કોઇ બીજી પ્રિયા સાથે દેખેલો ત્યારથી આ છોકરીમાં ચિત્તભ્રમનો રોગ જન્મેલો.

ग બાર વરસની એક છોકરી સૌ કોઇને ધિક્કારતી. પિતા નીર્વીર્ય હતો; માતા રખડેલ હતી.

घ આઠ વરસનો એક છોકરો ચોર હતો. માતપિતા ઉઘાડી રીતે કજિયો કરતાં.

च નવ વરસનો એક છોકરો તરંગી જીવન જીવતો. તેનાં માતપિતા સહી ન શકાય તેવાં એકબીજાનાં દુશ્મન હતાં.

छ ચૌદ વરસની એક છોકરી પથારીમાં પેશાબ કરી જતી. માતપિતા હમેશાં એકબીજાથી દૂર જ રહેતાં.

ज એક નવ વરસના છોકરાને તોફાની સ્વભાવને કારણે ઘરમાં રાખવો મુશ્કેલ થઇ પડતું. ભવ્યતાના તરંગમાં જ હમેશાં તે જીવતો. માતાનું લગ્નજીવન દુઃખી હતું.

ઘર પ્રેમવિહોણું સ્થળ હોય તેવે વખતે બાળકને સુધારવાનું કામ કેટલું મુશ્કેલ છે તેનો મને ખ્યાલ આવતો. “ મારા બાળક માટે મારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શું કરવું ?" તેવા માતાના સવાલના જવાબમાં હું વારંવાર કહેતો કે તું ઘરની અને તારી પોતાની જાતનું પૃથક્કરણ કરી જો. જુલિયસ સીઝરના શબ્દોમાં બોલીએ તો "ગુન્હો આપણાં બાળકોનો નથી પણ આપણો પોતાનો હોય છે." માતાઓ અજાણપણે પોતાના અણઉકેલાયલા પ્રશ્નોનો એક અંશ પોતાનાં બાળકો ઉપર નાખી દે છે. એક મા પોતાની દીકરીની તબિયત સંબંધમાં હમેશાં ભયભીત સ્થિતિમાં રહેતી. પોતાની છોકરીએ શું ખાવું અને શું ન ખાવું, તેમ જ તેણે કેવાં કપડાં પહેરવાં વગેરે બાબતની સૂચનાઓ મંગાવતા લાંબા લાંબા કાગળો તે મને લખતી. તેના અજ્ઞાત મનમાં પોતાની પુત્રીના મૃત્યુની ઇચ્છા હતી તેવો મને વહેમ ગયો. એક દિવસ આ મા મને મળવા આવી. તેણે પોતે જ પોતાના જીવનની કરુણતા સંબંધે મને વાત કહી. તેણે કહ્યું: "મારા મન-માંથી અનેક વખત એવા વિચાર પસાર થઇ જાય છે કે જો આ મારી દીકરી જીવતી ન હોત તો મારા પ્રેમીની સાથે નાસી જવાનું મને વધારે સુગમ પડત." પરંતુ તેના મનમાં છૂપાયેલી એક બીજી ઇચ્છાનું તેને ભાન ન હતું; આ ઇચ્છા તે છોકરી મરી જાય એ હતી. તેના અજ્ઞાત મનમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છોકરીના મૃત્યુની જે ઇચ્છા હતી તેના બદલા તરીકે તે પોતાની દીકરીની તબિયત સંબંધે ભારે ચિંતા સેવતી હતી. આ બાઇનો કિસ્સો આપણને બતાવે છે કે આપણે બધા ખરી રીતે કેટલા બધા પ્રાથમિક દશામાં છીએ. નાનપણમાં એક પૈસાદાર માણસ સાથે પરાણે તેનાં લગ્ન કરી દીધેલાં તેથી આ સ્ત્રી સાચા પ્રેમના અનુભવથી વંચિત રહી ગયેલી. માંડ-માંડ પણ જ્યારે પ્રેમ મળ્યો ત્યારે ચાહવા માટે અને ચહાવા માટેનો સંતોષ મેળવાની ભારે મોટી ઝંખના તેના આત્મામાં જન્મી. આ બાઇની બીજી બધી ઇચ્છાઓને અને શોખોને ગળી જઈ શકે તેટલો મજબૂત આ આવેગ હતો. પોતાનો રસ્તો ચોખ્ખો કરવા માટે પોતાની દીકરીનું બલિદાન આપવા તે તૈયાર હતી! પરંતુ સંસ્કૃતિના ભૂલ-ભરેલા ખ્યાલોને પરિણામે પોતાના બાળકને સુખી કરવા માટે પોતાનું સુખ છોડી દેવા તે તૈયાર થઇ હતી. આ ખ્યાલોને હું ભૂલભરેલા કહું છું કારણ કે તેને લીધે જ આ સ્ત્રી દુઃખી દુઃખી થઈ ગઇ હતી; અને તેના જ દુઃખને લીધે તેની પોતાની છોકરી ચિત્તભ્રમવાળી, જીવનભરની બીકણ અને નિર્બળ આત્માવાળી બની હતી.

કેટલીયે માતાઓ અને પિતાઓએ મને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનેક વખત કહ્યું છે કે "જો અમારે બાળકો ન હોત તો અમે જરૂર વિખૂટાં પડી ગયાં હોત." એકબીજાને નહિ ચાહતાં માબાપો જુદાં થઇ જાય તો બાળકોને માટે હજારગણું સારૂં કહેવાય. પ્રેમ વિનાનું ગૃહસ્થજીવન એટલે જ હમેશનું દુ:ખી ઘર; અને આવું દુ:ખી વાતાવરણ એટલે બાળકનું માનસિક મૃત્યુ. મેં કેટલીય વખત જોયું છે કે લગ્નજીવનમાં દુ:ખી થયેલી માતાનો દીકરો પોતાની માતા તરફ તિરસ્કારથી જોતો હોય છે; અને બીજાને પીડવાથી આનંદ પામવાના સ્વભાવને લીધે તે પોતાની માતાને પણ ત્રાસ આપતો હોય છે. એક છોકરો તો તેની માતાને બાખોડિયાં અને બટકાં પણ ભરતો. આથી ઉતરતી કોટિના કિસ્સાઓમાં પોતાની માતાનું સતત ધ્યાન માગી લઇને છોકરાઓ માતાને સખત પજવતા હોય છે. માતૃકામના-ગ્રંથિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિચારીએ તો તો તેના સંબંધે બીજો ખુલાસો કરી શકાય. નાનો છોકરો માતાના પ્રેમના એક હરીફ તરીકે પોતાના પિતા તરફ જોતો હોય છે. આપણે સહજ રીતે ધારી શકીએ કે જે કિસ્સામાં દેખીતી રીતે પિતા પાછો પડતો હોય છે ત્યાં એક સફળ પ્રેમી તરીકે દીકરો પોતાની માતા તરફ વધારે પડતી મુલાયમ લાગણીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેખાડતો હોય છે. મેં તો છોકરાને પોતાની માતા તરફ અસાધારણ ક્રૂરતા બતાવતો પણ જોયો છે. આવા બનાવનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કેવળ અનુમાનનું કામ ગણાય. એમ પણ હોઇ શકે કે આવો છોકરો પોતાની માતા તરફ જરા જેટલો પણ પ્રેમ ન બતાવનાર પોતાના પિતા સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતો હોય છે. પરંતુ ખરી રીતે તો દરેક કિસ્સો ગૂંચવણભરેલો હોય છે. છેલ્લાં છેલ્લાં મારી નજરમાં એવા પણ બે કિસ્સાઓ આવ્યા છે જેમાં એક પરપીડનપ્રિય છોકરાને પોતાના ભાઇની ઈર્ષા આવતી. એક કિસ્સામાં તો માતાને પોતાના પુત્રના હરીફ ભાઇ ઉપર પોતાનો પ્રેમ રેડતાં મેં જાણી છે. આ ઠેકાણે તિરસ્કાર એ છંછેડાયલા પ્રેમનું સ્વરૂપ હતું.

દુઃખી લગ્નજીવન ભોગવતી માતા હમેશાં પક્ષપાત બતાવવાની. લગ્નજીવનના સાહજિક પ્રેમને અવકાશ મળવાનું દ્વાર બંધ થયેલું હોવાથી તે પોતાના બાળક ઉપર પોતાનો પ્રેમ રેડવા માંડે છે. આવા દિલમાં કઇ જાતના અજ્ઞાત પ્રવાહો વહેતા હશે એ આપણે જાણતા નથી. જે બાળકને માતા ચાહતી ન હોય તે બાળક તેના પિતાને વધારે પ્રમાણમાં મળતું આવતું હોય તેમ પણ બને.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણી વખત તો આવી જાતના પ્રેમની પસંદગી બચપણમાંથી જન્મેલી હોય છે, કારણ કે કેટલાંયે દુ:ખી લગ્નજીવનનું મૂળ બાળપણના સંયોગોને પણ આભારી હોય છે. હું જાણું છું તે પ્રમાણે એક માણસ પોતાની વહાલી બેનને મળતી આવતી અન્ય છોકરીઓ સાથે હમેશાં પ્રેમમાં પડતો. આવી એક છોકરી સાથે એ પાછળથી પરણ્યો અને ખરેખર જીવનમાં ઘણો દુ:ખી થયો.

બાળકના જીવનમાં પ્રેમ અત્યંત મહત્ત્વની વસ્તુ છે. પરંતુ દુ:ખી લગ્નજીવન ભોગવતાં માબાપો પોતાનાં બાળકોને યોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રેમ આપી શકતાં નથી. કાં તો તેઓ વધારે પડતો પ્રેમ દાખવે છે અથવા તો જોઇએ તેથી ઓછો દાખવે છે. આ બન્ને પ્રકારોમાંથી વધારે ખરાબ કયો છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. જે બાળક પ્રેમનું ભૂખ્યું રહે છે તે બીજાને તિરસ્કારનારૂં, અસામાજિક અને ટીકાખોર બને છે. જે બાળકને વધારે પડતો પ્રેમ મળ્યો હોય છે તે બાળક માતાનું લાડકું, બીકણ છોકરી જેવું અને હમેશાં માતાની પાસે સલામતી શોધતું ફરે છે. કોઇ એક ઘર, મંદિર અથવા તો માતૃભૂમિ પણ આવે પ્રસંગે માતાનું સૂચક હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છૂટાછેડાના કાયદાઓ સાથે અહીં મારે નિસબત નથી. મોટેરાંઓને સલાહ આપવાનું મારૂં કામ નથી; મારે તો બાળકોના અભ્યાસ સાથે લેવાદેવા છે. અને તેથી માબાપોને એક અગત્યની સૂચના આપવા માગું છું. ચિત્તભ્રમવાળાં બાળકોને કોઇ પણ કાળે સુધરવાની તક આપવાની જો માબાપોની ઇચ્છા હોય તો તેમણે પોતાનાં આજનાં ઘરો બદલી નાખવાં પડશે. હું જાણું છું કે કેટલાંયે બાળકો વેકેશનમાં ઘરે જાય છે ત્યારે ખરાબ રીતે પાછળ પડીને આવે છે. બાળકોની સાથે કામ કરવાની સખત જહેમત જો હું સતત ઉઠાવી શકતો હોત તો તમામ બાળકોને વેકેશનમાં પણ હું મારી સાથે જ રાખત. જરૂર પડે તો માબાપોએ પોતાનાં છોકરાંઓ ઉપર પોતાની ખરાબ અસર પડે છે તેમ સ્વીકારવાની હિંમત દેખાડવી જ જોઇએ. એક મા મને કહેતી: "બે વરસ સુધી જો હું મારા બાળકને ન જોઉં તો કદાચ એ મારૂં મટી જાય." મેં તેને જવાબ આપેલો: "તમારૂં બાળક ક્યારનુંયે તમારૂં મટી ગયું છે!" અને ખરેખર તેણે પોતાના બાળકને ગુમાવેલું કારણ કે ઘરમાં હમેશાં બાળક દુ:ખી રહેતું. આવા કિસ્સાઓનો અર્થ બાળકોને પોતાનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવા જતાં ગુમાવવા જેવો થાય. બાળક સાજું થઈને ઘરે જાય એટલે કે તે સુખી બનીને ઘેર જાય, ત્યારે જ તે પોતાનાં માબાપોને ચાહી શકે છે. જ્યાં દુઃખ છે ત્યાં ખરી રીતે પ્રેમનો અભાવ જ હોય છે

આજનીજ ટપાલમાં એક છોકરીની માતાનો કાગળ મને મળ્યો છે. આ છોકરી ઘરમાં તોફાન-મસ્તીનું રાજ્ય ચલાવતી. જ્યારે તે તોફાને ચડતી ત્યારે આખું કુટુંબ એક ખૂણામાં ભરાઇ જતું. માતા લખે છે: "છોકરી એક વરસ તમારી સાથે રહી તેમાં તો ભારે ચમત્કાર થઇ ગયો છે. અમે બધાં તમારા કેટલા આભાર તળે છીએ તે પત્રમાં લખવું અશકય છે. છોકરી બહુ પ્રેમાળ થઇ ગઇ છે. પહેલે દિવસે તો મને જરા શંકા ગયેલી અને હું ધારૂં છું કે છોકરી પણ મારી શંકાને સમજી ગયેલી." આ પ્રકરણ પૂરૂં કરૂં તે પહેલાં એક બીજી માતાના પત્રમાંથી ઉતારો કરવાનું મારી પ્રામાણિકતા મને સૂચવે છે. "ખૂબ ખૂબ વિચારને અંતે અમે એમ નિર્ણય કર્યો છે કે આવતા સત્રથી હેનરીને બીજી નિશાળમાં મોકલવો...મેં કેટલાયે માનસશાસ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરી છે; તેઓ મારી સાથે સંમત થયા છે કે જો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળક વિષમધારણ ન હોય અને તેના અંતરની ગ્રંથિઓ ઉકેલવા માટે ભારે મદદની જરૂર ન હોય તો તેવું બાળક છેક જ ઢીલા અને સ્વતંત્ર વાતાવરણમાંથી વખત જતાં કંઇક ખરાબ મેળવવાનું જ છે. છોકરાઓ મોટા થતા જાય છે તેમ તેમ એક ચોક્કસ પ્રકારની ધરેડ તેમને ગમતી હોય છે; અને તેવી ધરેડનો તેઓ સુંદર જવાબ પણ વાળતા હોય છે. ”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ પંદરમું

બાળકની ગુન્હાહિત વૃત્તિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓ માને છે કે બાળક નથી સારૂં જન્મતું કે નથી ખરાબ જન્મતું; પરંતુ સારાનરસા બનવાની બક્ષિસો લઇને જન્મે છે. હું હોમરલેઈનની સાથે સંમત થાઉં છું કે બાળકમાં ગુન્હો કરવાની કોઇ વૃત્તિ નથી તેમ જ ખરાબ બનવાનું સાહજિક વલણ નથી. ગુન્હાહિત વૃત્તિ તો પ્રેમનું વિકૃત સ્વરૂપ માત્ર હોય છે. આવી વૃત્તિ પ્રેમના અભાવમાંથી ઉદ્‌ભવે છે. થોડાએક દિવસો પહેલાં મારો એક નવ વરસનો વિદ્યાર્થી કંઈ રમત રમતો હતો અને રમતાં રમતાં મનમાં ગણગણતો હતો. બહુ જ શોખથી તે ગણગણતો હતોઃ " હું મારી બાનું ખૂન કરવા ધારૂં છું. " ગણગણાટ અજ્ઞાત રીતે ચાલતો હતો કારણ કે પોતે હોડી બનાવતો હતો એટલે તેનો જાગૃત રસ હોડી બનાવવાની પાછળ ખરચી રહ્યો હતો. તેની મા સાવ એકલી રહે છે, અને ભાગ્યે જ તેને મળવા આવે છે. સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો તે તેને ચાહતી નથી. અજ્ઞાત રીતે છોકરો પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે છે: "મારે મારી માતાનું ખૂન કરવું છે કારણ કે તે મને ચાહતી નથી." પરંતુ આ છોકરો એક અત્યંત પ્રેમાળ છોકરો હતો. તે ગુન્હો કરવાના કોઇ પણ પ્રકારના વિચાર સેવે તેવો નહોતો. એ તો જૂની જાણીતી જ વાત છે કે જો પ્રેમ ન મળે તો તિરસ્કાર જરૂર મળવાનો. ખૂન કરવાના કિસ્સાઓનો જો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ગુન્હાહિત મન અને પ્રેમને કેટલો નીકટનો સંબંધ છે તે સમજાઇ જાય. કંઇ પણ પ્રાપ્ત કરવાના શુદ્ધ હેતુના કરતાં વિકારના હેતુઓને કારણે ખૂનના કિસ્સા ઘણા વધારે બનતા હોય છે.

હું ધારૂં છું કે બાળકમાં જે ગુન્હાહિત અંતર હોય છે તેવા દરેક કિસ્સાનું મૂળ પ્રેમના અભાવમાંથી શોધી કાઢી શકાય. મારો એક બીજો વિદ્યાર્થી નવ વરસનો છોકરો ઝેરના ભ્રમથી બ્હીએ છે. તેને એવી બીક છે કે તેની માતા તેને ઝેર દઇ દશે. જ્યારે પણ તેની મા ઉભી થાય છે ત્યારે તેની દરેકેદરેક હિલચાલ ઉપર આ છોકરો ધ્યાન આપે છે. ઘણી વખત તો એ બોલી ઉઠે છે: "તું શું કરવા જાય છે તે હું જાણું છું. મારા ખોરાકમાં ઝેર ભેળવવા માટે તું જાય છે." આ કિસ્સાની પાછળ શું રહસ્ય રહેલું છે તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શોધી કાઢવાની તક હજી સુધી મને મળી નથી. પરંતુ મને વહેમ પડે છે કે આ કિસ્સો આરોપણનો હશે. આ માતા એ છોકરાના ભાઇ ઉપર વધારે પ્રેમ રેડતી તેને જણાઈ હશે; અને તેથી ચિત્તભ્રમવાળો આ છોકરો પોતાના ભાઇ અને માને ઝેર આપવાના તરંગો રચ્યા કરતો હશે. તેની બીક કદાચ બદલો વાળવાની બીક હોય કે "હું મારી માતાને ઝેર આપવા માગું છું, અને તેથી બદલામાં તે પણ મને ઝેર આપશે."

ગુન્હો દેખીતી રીતે તિરસ્કારનો આવિષ્કાર હોય છે. બાળકના ગુન્હાહિત મનનો અભ્યાસ કરવો એટલે બાળક શા માટે તિરસ્કાર તરફ વળ્યું છે તેનો અભ્યાસ કરવા બરોબર છે. આ ઘવાયલા અહંનો પ્રશ્ન હોય છે. આપણે એ ન ભૂલવું જોઇએ કે બાળક મુખ્યત્વે અહંથી ભરેલું છે. બીજાની તેને કશી પરવા નથી. તે બીજાને ચાહી શકતું નથી; તેને તો બીજાઓ પોતાને ચાહે એટલું જ જોઇએ છીએ. દરેક બાળક સતત ઝંખતું હોય છેઃ "તમે મારા તરફ જુઓ; મારા તરફ જુઓ. હું હુશિયાર નથી?" જ્યારે અહં સંતોષાય છે ત્યારે આપણે જેને ભલાઇ કહીએ છીએ તે જન્મે છે; જ્યારે અહં ભૂખે મરે છે ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે જેને ગુન્હેગારી કહીએ છીએ તે પેદા થાય છે. આવી ગુન્હેગાર વ્યક્તિ સમાજ ઉપર પોતાનું વેર લે છે, કારણ કે સમાજે તેના તરફ પ્રેમ બતાવીને તેના અહંની કદર કરી નથી હોતી. આ રીતે ગુન્હેગારો ખરી રીતે એક જ વર્ગમાંથી પેદા થતા હોય છે. જો મનુષ્ય ગુન્હેગારીની વૃત્તિ લઇને જન્મતો હોત તો તો દુનિયામાં પૈસાદાર તેમ જ ગરીબ બંને વર્ગોમાંથી જોઇએ એટલા ગુન્હેગારો મળી રહેત. ધનાઢ્ય લોકોને પોતાના અહંને વ્યક્ત કરવાની ઘણી તકો મળી રહેતી હોય છે. અહં પૈસાથી અનેક શોખો ખરીદી શકે છે. સુંદર રહેવાનું વાતાવરણ, સંસ્કૃતિ, જન્મનું અભિમાન, આ બધું અહંને પોષનારૂં હોય છે. પરંતુ ગરીબ લોકોનો અહં હમેશાં ભૂખે મરતો હોય છે. બહુ જ થોડા લોકો જેવા કે ગુન્ડા, બળવાખોર કે દારૂડિયાઓ પોતાના અહંને પોષવાની તક મેળવી શકે છે. તોફાનની વચ્ચે જઇને પડવું એ નામના કાઢવાની એક પદ્ધતિ છે. આજના છાપામાં જ મેં વાંચ્યું કે ખરાબ સિનેમાની ફિલમો જુવાનોને ગુન્હેગાર બનાવે છે તેમ માનનારા લોકોના મત સાથે લૉર્ડ હાલ્ડેન પણ સંમત થયા છે. મને લાગે છે કે આ ઘણી સંકુચિત દષ્ટિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણાય. કોઇ પણ ફિલમ કોઇને કદી બગાડતી નથી. ફિલમ જુવાનને ગુન્હો કરવા માટે કોઇ એક પદ્ધતિનું સૂચન કરે તે બરાબર છે; પરંતુ ફિલમ જોયા પહેલાં જ ગુન્હાનો હેતુ તો તેનામાં પડેલો જ હોય છે. ફિલમ ગુન્હાને વધારે કલાત્મક બનાવતી હશે, પરંતુ જે માણસે ગુન્હાનો કદી વિચાર જ કર્યો નથી હોતો તેનામાં ગુન્હાનું સૂચન તે કરી શકતી નથી. મારો પોતાનો તો એવો અનુભવ છે કે મારા વિદ્યાર્થીઓની વૃત્તિઓને ઓળખવામાં ખરાબ ફિલમો મને બહુ ઉપયોગી માલૂમ પડી છે.

ગુન્હો મુખ્યતઃ કૌટુંબિક વસ્તુ છે અને પછી જ તે કોમી બને છે. આપણામાંનાં ઘણાંએ તરંગમાં આપણાં કુટુંબોનાં ખૂન કર્યાં હોય છે. એક છોકરી તો એવી છે કે જે પોતાના કુટુંબને બહુ ભયંકર રીતે મારી નાખે છે, ખાસ કરીને પોતાની માતાને. ખૂન કરવાની કેટલીયે ઇચ્છાઓની પાછળ સત્તા અને ઈર્ષા પડેલાં હોય છે. કોઇ પણ બાળક સત્તા નથી સહન કરી શકતું. ચારથી સોળ વરસ સુધીમાં કેટલાંયે બાળકોને સત્તાથી એટલાં બધાં બ્હીવડાવવામાં આવે છે કે દુનિયામાં ખૂનીઓની સંખ્યા કેમ નથી વધી ગઇ તેનું મને આશ્ચર્ય થાય છે. સ્ટીકલ કહે છે: “ તિરસ્કાર એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સત્તાનો શોખ છે, અને પ્રેમ નમ્રતાનો શોખ છે." પરંતુ બાળકનો સત્તાનો શોખ એટલે તો પોતાને કોઇ વખાણે અને ચાહે તેવી ઇચ્છા. બાળક પોતાને કોઇ વખાણે અને પોતાનું ધ્યાન રાખે તેવા પ્રયત્નો હમેશાં કરતું હોય છે. આ રીતે અંતર્મુખ બાળકોમાં અને સામાજિક જીવનની બક્ષિસ વિનાનાં બીકણ બાળકોમાં ગુન્હાહિત વિચારો વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે.

છેક જ નિર્દોષ જણાતી નાની છોકરી જે વખતે તેની બ્હેન મહેમાનો પાસે નાચ કરી રહી હોય છે તે જ વખતે અચાનક મૃત્યુના ભયંકર તરંગો વણી રહી હોય છે! બહિર્મુખ બાળકને તિરસ્કારનો કશો જ પ્રસંગ નથી હોતો. તે તો હસે છે, નાચે છે, વાતો કરે છે અને સાંભળનારાંની કદર એટલે વખાણને માટે ઝંખી રહેલા પોતાના અહંને સંતોષે છે. અંતર્મુખ બાળક એક ખૂણામાં બેસે છે ને શું હોવું જોઇએ તેનાં સ્વપ્નાં રચે છે. મારી નિશાળનો સૌથી વધારે અંતર્મુખ છોકરો સામાજિક મેળાવડામાં કશો જ ભાગ નથી લેતો. તે નાચતો નથી, કદી ગાતો નથી, તેમ જ પડાપડીની રમતમાં કદી ભાગ લેતો નથી. જ્યારે તે મારી પાસે પાઠ લેતો હોય છે ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની સેવા કરી રહેલા એક અદ્દ્ભુત જાદુગરની મને તે વાત કહે છે. પેલા અદ્દ્ભુત જાદુગરને પોતે એક શબ્દ માત્ર કહે છે અને તુરત જ એ જાદુગર તેને રોલ્સરોઇસની મોટર લાવી આપે છે. એક દિવસ મેં તેને શાળાની મુસાફરીની વાત કરી. એ મુસાફરીમાં બધાં જ બાળકો એક ટાપુ ઉપર અકસ્માતથી મરી ગયેલાં. તેને આ વાર્તા ગમેલી નહિ. મેં તેને વાર્તામાં સુધારો કરવાનું સૂચવ્યું. તેણે સૂચના કરી: "બધાંને મારી નાખો; મને એકને બચાવો."

બીજાને નીચે પછાડી દઇને ઉપર ચડી જવું તેવી જાતના મનોવ્યાપારથી આપણે સૌ પરિચિત છીએ. નિશાળમાં હમેશાં નજરે દેખાતા ચાડી-ખોર છોકરાનું માનસ આવું જ હોય છે. છોકરો જ્યારે કહે કે "સાહેબ, ટોમી સોગંદ ખાતો હતો." ત્યારે સમજવું કે તે એમ કહેવા માગે છે કે "સાહેબ, હું સોગંદ નથી ખાતો કારણ કે હું સારો છોકરો છું."

જે વ્યક્તિ તરંગોમાં પોતાના હરીફનું ખૂન કરે છે અને જે ગુન્હેગાર સાચેસાચ પોતાના હરીફનું ખૂન કરે છે તે બેની વચ્ચેનો તફાવત માત્ર ઉંચી નીચી પાયરીનો હોય છે. જેટલે અંશે આપણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધા પ્રેમથી અતૃપ્ત રહ્યા હોઇએ છીએ, તેટલે અંશે આપણે બધા જ ગુન્હેગારો છીએ. કેટલીયે વખત હું મારા મનમાં મલકાઉં છું કે મારી માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓથી ગુન્હાહિત તરંગોવાળાં બાળકોને હું સુધારી શકું છું. પરંતુ ખરી રીતે તો આ માન કદાચ પ્રેમને જતું હશે. દરેક નવા બાળકને હું ચાહું છું તેવો દાવો કરવો એ ધૃષ્ટતા કહેવાય. અને છતાં દરેક નવું બાળક એમ અનુભવે છે કે હું એને ચાહું છું, કારણ કે હું તેના અહંને માન આપું છું.

બાળકને એકલું સ્વતંત્ર છોડી દેવું એ તેના ગુન્હેગાર મનને સુધારવાનું સાચું સાધન છે. વર્ષો પહેલાં હોમરલેઇનની નાનકડી સંસ્થા જોવા હું ગયેલો, ત્યાંથી હું આ વાત શીખી લાવ્યો હતો. માનસિક ખોડખાંપણવાળાં બાળકોને તે સાવ એકલાં રહેવાની છૂટ આપતો, અને તેઓ સ્વતઃ જ સારાં થઇ જતાં. ગરીબોનાં ઝૂંપડાંમાં પોતાના અહંને સંતોષવાની એક માત્ર પદ્ધતિ સમાજવિરોધી વર્તન કરીને સમાજનું ધ્યાન ખેંચવું એ હોય છે. હોમરલેઇને મને કહેલું કે જ્યારે આ લોકોનો ખટલો ચાલતો ત્યારે તેઓને અદાલતની આસપાસ સાભિમાન નજર ફેંકતા મેં જોયેલા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં ડોરસેટના ખેતીવાડીના પ્રયોગોમાં જે મેં જોયેલું તેથી મને ખાતરી થયેલી કે ગુન્હો કરવાની મૌલિક ઇચ્છા બાળકમાં હોય છે તે વાત ખોટી છે. નવા આવેલા ભાગી જતા છોકરાનું દૃશ્ય મને યાદ આવે છે. હોમરલેઇન તેની પાછળ પડતો અને તેને પકડી પાડતો. આ છોકરાને હાથકડીની ટેવ હતી એટલે રક્ષણ માટે તેણે પોતાનો હાથ આગળ ધર્યો. હોમરલેઇન હસ્યો અને તેણે તેના હાથમાં એક પાઉંડ મૂકી દીધો.

છોકરો અચકાતો અચકાતો બોલ્યો: "આ શાને માટે છે?"

હોમરલેઇને કહ્યું: "ગાડીની ટિકિટ માટે. પગે ચાલીને શા માટે જાય છે?"

આ છોકરો તે જ રાત્રે કોમનવેલ્થમાં પાછો આવ્યો. હું આ રીતનો વિચાર કરું છું, અને જે ઔદ્યોગિક શાળાઓ મેં જોઇ છે તેની રીતનો પણ વિચાર કરૂં છું. ગુન્હો કરવા માટે કેવળ કાયદો જવાબદાર છે. પિતાના રોધક હુકમોમાં વ્યક્ત થતો ઘરનો કાયદો બાળકના અહંને દબાવે છે અને એ દમનને પરિણામે બાળક ખરાબ થાય છે. રાજ્યનો કાયદો ઘરના દમનની અજ્ઞાત સ્મૃતિઓને સજીવન કરે છે. દમનમાંથી સામનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવાની વૃત્તિ જાગે છે, અને સામનો કરવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ વેર શોધે છે. ગુન્હાહિત વૃત્તિ તે વેર માત્ર છે. આપણે જો ગુન્હાને નાબૂદ કરવો હોય તો જેને લીધે બાળકમાં વૈરવૃત્તિ પેદા થાય તેવી દરેક બાબતનો નાશ કરવો જોઇએ. બાળક તરફ આપણે પ્રેમ અને સન્માન બતાવવાં જોઇએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ સોળમું

સ્વતંત્ર શાળાનો ઇતિહાસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇ.સ. ૧૯૨૧ના ચોમાસામાં ડ્રેસડન પાસેના હેલેરોમાં મેં મારા બીજા મિત્રો સાથે એક આંતરરાષ્ટ્રીય શાળા સ્થાપી. આ શાળાનું મકાન દાલક્રોઝને માટે ૧૯૧૨માં ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું. મકાન ખૂબ સુંદર હતું અને એક શાળાના કરતાં રંગભૂમિ જેવું વધારે લાગતું. ૧૯૨૧માં હેલેરોના એક સ્થાપત્યશાસ્ત્રીની અમેરિકન પત્ની સંગીતશિક્ષણનો એક નાનકડો વર્ગ ત્યાં ચલાવતી હતી. આ મકાનમાં લગભગ સો વિદ્યાર્થીઓવાળી એક ખાનગી શાળા ચાલતી. શરૂઆતમાંથી જ મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા માંડેલી. બાળકોની શાળા માટે અમારે નવા શિક્ષકો મેળવવા પડતા, અને મારે તો એક કેવળ ઊંઘતા ભાગીદારની સ્થિતિમાં રહેવાનું હતું. સેકસન કાયદાઓની રૂએ જર્મન બાળકોને ભણાવવાનો હું હકદાર નહોતો ગણાતો. પછી તો શાળાને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવાનો અમે નિર્ણય કર્યો; એક સંગીતશાળા, બીજો જર્મન વિભાગ અને ત્રીજો આંતરરાષ્ટ્રીય વિભાગ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ આંતરરાષ્ટ્રીય શાળાનું કામકાજ મારે કરવાનું હતું. મેં યોર્કશાયરથી આવેલા ડૅરિક નામના માત્ર એક વિદ્યાર્થીથી શરૂઆત કરી. વખત જતાં મને બીજાં ચાર અંગ્રેજ બાળકો મળ્યાં, બે જર્મન બાળકો મળ્યાં, (આ જર્મન બાળકોને માનસશાસ્ત્રીય સારવારની જરૂર હતી તેથી ખાનગી રીતે દાખલ કરી નાખવામાં આવેલાં.) એક રશિયન, બે બેલજીયન, ત્રણ જુગોસ્વાલ અને એક નોર્વેજીયન બાળક પણ મળ્યું. આ બાળકોએ દીવાલો અને છાપરાંનો પોતપોતાનો ભાગ ચીતરીને શાળાના ઓરડાને સુંદર રીતે શણગાર્યો. શાળા એક ફતેહ હતી તેવો દાવો હું કરી શકતો નથી. બાળકો જરા મોટી ઉંમરનાં હતાં. પાંચ છોકરીઓ તો પંદર વર્ષથી પણ મોટી હતી; તેમને ફાવે તે કરવાને માટે જ્યારે તેમને સ્વતંત્ર મૂકવામાં આવી હતી ત્યારે નિષ્ફળતા મળેલી. વળી ભાષાની પણ એક મોટી મુશ્કેલી હતી. અમે બધા જર્મન બોલતા પણ સાહિત્યની બાબતમાં અમે છેક જ નિષ્ફળ જતા. જર્મન, જુગોસ્લાવ, બેલજીયન અને નોર્વેજીયન બધાં બાળકોને આકર્ષી શકીએ તેવું પુસ્તકાલય બનાવવું અશક્ય હતું; અને અમે શું કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા તેની કશી ગતાગમ માબાપોને તો હતી જ નહિ. માબાપો તો હું અંગ્રેજ હતો એટલા જ માટે મોટે ભાગે પોતાનાં બાળકોને મોકલતાં. મધ્ય યુરોપમાં અંગ્રેજ હોવું તે જરા મહત્ત્વનું ગણાય છે. સામાજિક અર્થમાં બોલીએ તો શાળા ફતેહ થયેલી કહેવાય. એક કાળે તો સ્પેઈન અને પોર્ટુગલ સિવાયના યુરોપના બીજા તમામ દેશોનાં બાળકો અમારી શાળામાં હતાં. ફ્રેંચ લોકો જ્યારે રૂહરમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા હતા તે જ વખતે ફ્રાંસ અને જર્મનીની છોકરીઓ હાથમાં હાથ મિલાવીને અમારે ત્યાં ફરતી. પ્રજાઓની આંતરરાષ્ટ્રીય રમતો કેળવણીનું એક મહત્ત્વનું અંગ બનતી. આજે ડૅરિક જાણે જર્મનીનો રહીશ હોય તેવું સુંદર જર્મન બોલી શકે છે.

નિશાળના ઈતિહાસમાં બહુ શરૂઆતના કાળમાં જ જર્મન વિભાગ અને મારી વચ્ચે મત-ભેદો ઉભા થયેલા. આ વખતે હું લક્ષાધિપતિ થવા જેવી સ્થિતિમાં હતો, અને મારા વિભાગની ફીથી જર્મન વિભાગ પોષાતો. કેળવણીનાં મૂળ-તત્ત્વો ઉપર અમારા મતભેદો જાગ્યા. જર્મન વિભાગની સ્વતંત્ર શાળા હતી પણ એ તો લંડનની કિંગ આલ્ફ્રેડશાળાના જેવી. જર્મન શાળા સહ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિક્ષણવાળી હતી, ખૂબ સ્વાતંત્ર્ય આપતી, અને શારીરિક શિક્ષા કે ઇનામનો અભાવ હતો; પણ તે દાવો કરતી કે શાળાએ જ બાળકનું જીવન ઘડવું જોઇએ. આ રીતે અમારા છાત્રાલયમાં મારા વિદ્યાર્થીઓની મંડળી સાંજટાણે મેડી ઉપર ગ્રામોફોનની સાથે નાચ કરતી હોય તેજ વખતે નીચે જર્મન વિભાગનો ઉપરી પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પાસે મહાન જર્મન કવિ ગેટે વાંચતો હોય. જ્યારે તેના વિદ્યાર્થીઓની મંડળી અમારી ટોળી સાથે નાચવા માટે છાનીમાની ઉપર દોડી આવવા માંડી ત્યારે જ ખરી તકલીફ શરૂ થઈ.

અમારે ખૂબ ચર્ચાઓ થતી; લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ થતી. અમે મિત્ર રહેતા અને છતાં સભ્યતાથી એકબીજા સાથે મતભેદો રાખતા. ખરી રીતે કહીએ તો આ ઘર્ષણ સ્વતંત્ર જીવન અને સાધુ જીવનની વચ્ચે હતું.

જર્મન લોકો બીડી કે દારૂ પીતા નહિ તેમ જ નાચવાનું કે સિનેમા જોવાનું પસંદ કરતા નહિ. અમારી એક સભા મને યાદ આવે છે. મેં એક નાનકડો સિનેમા ખરીદ્યો હતો. (હજી પણ તે મારી પાસે છે અને હું ઇચ્છું કે તે કોઈ ખરીદી લે.) અમે ગામડાંઓની શાળાઓને સિનેમા જોવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવવાનું નિમંત્રણ કાઢ્યું. અઠવાડિયામાં એક વખત બાળકોને સિનેમા બતાવવો એમ ઠરાવ્યું. આ માટે શિક્ષકોની અમે એક સમિતિ નીમી. આ શિક્ષકોએ સંસ્કૃતિ પોષે તેવી એટલે કે ઉપદેશ આપી શકે તેવી ફિલમો પસંદ કરી; અને ખરેખર આ ફિલમો બાળકોને ખૂબ નીરસ માલૂમ પડી. અમારી બીજી બેઠકમાં મેં આની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. મેં એવી સૂચના કરી કે ઉપદેશાત્મક ફિલમ પછી ચાર્લી ચેપ્લીનની વિનોદાત્મક એક ફિલમ દેખાડવી. ચાર્લી ચેપ્લીન પછી હેરોલ્ડ લોઇડની ફિલમ સૂચવવાની મારામાં નૈતિક હિંમત નહોતી! આખી સભા મારા ઉપર તૂટી પડી. બધા બોલી ઉઠ્યા: "બાળકોને સંસ્કારી ફિલમ સિવાય બીજી એકે દેખાડવી ન જોઇએ." મેં પણ વગર વિચારે પૂછ્યું: "આ સંસ્કારિતા તે શું હશે?"

આ સભા ખૂબ લાંબો વખત ચાલેલી.

વળી મને એમ પણ માલૂમ પડ્યું કે જર્મન શિક્ષકો અદ્યતન માનસશાસ્ત્ર સંબંધે કશું જ જાણતા ન હતા. માનસશાસ્ત્ર એટલે તેમને મન વંટનું માનસશાસ્ત્ર. આ શિક્ષકો શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર મોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચતા; શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તેમનું વિષયશિક્ષણ પણ ખરેખર ઉત્તમ હતું. તેમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેળવણીમાં રસ હતો ખરો, પણ બાળકોમાં નહિ. તેમની પાસે જીવનની ચોક્કસ યોજના હતી અને બાળકને એ યોજનામાં બંધબેસતું કરવાના તેઓ પ્રયત્નો કરતા. આ લોકોની એક એવી માન્યતા હતી કે શિક્ષકો બાળકો પાસે અનુકરણીય જીવન જીવી બતાવે. એટલે કે શિક્ષકો બીડી ન પીએ, દારૂ ન પીએ અને નાચે નહિ, તો જ બાળકો યોગ્ય રીતે વિકસી શકવાનાં. સુંદર આદર્શોવાળા બહુ જ ઉત્તમ માણસો તેઓ હતા. હું જ એમ ધારૂં છું કે તેઓ ખોટા હતા. તેઓ ખોટા હતા કારણ કે બાળકના જ્ઞાત મનને કેળવવા ઉપર જ તેઓ પોતાનો મદાર બાંધતા. જે બાળક કૂતરાં બિલ્લાડાંને પકડવાનું–દોડવાનું વધારે પસંદ કરે તેની પાસે ગેટે વાંચવો તે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી એક ભૂલ ગણાય. બાળકોને આદર્શો આપવા એ એક જોખમકારક વસ્તુ છે. પોતાના આદર્શો બીજાને આપવા જેટલો સારો કોઇ પણ માણસ નથી હોતો. અમારા વિભાગમાં તો અમે બીજી રીતે જ કામ કરતા. આઠ વર્ષનો ડૅરિક પણ તે વખતે બીડી પીવા માંડેલો. તેને સુધારવાના ઇરાદાથી એક અંગ્રેજ મુલાકાતીએ તેને ખરાબ કાળી સિગારેટ આપેલી. ડૅરિક તે પણ પી ગયો અને તેની પાસે બીજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માગી! આજે ડૅરિક બાર વરસનો છે અને તે બીલકુલ બીડી પીતો નથી. બીજી બાબતોની પેઠે બીડી પીવાની બાબતમાં પણ પોતે પોતાના જ આદર્શો રચે એવી તેને છૂટ હતી. નવીન પ્રજાને આપણાથી પણ આગળ ચડાવવી હોય તો આ વિના બીજો એકેય રસ્તો મને સૂઝતો નથી. જર્મનીમાં એક પ્રતિષ્ઠિત સહશિક્ષણવાળી શાળામાં નાસ્તા પહેલાં દરેક સવારે બાળકોને જૂનું શાસ્ત્રીય સંગીત સાંભળવું પડતું. એક અંગ્રેજ છોકરાએ ખૂબ પ્રકોપપૂર્વક મને આ વાત કહી હતી. આ છોકરો સંગીતી હતો અને તેને છેક જ અર્વાચીન સંગીત ગમતું. કોઇના શોખને ઘડવાનો પ્રયત્ન કરવો તે ખોટી રીતે ચારિત્ર્ય ઘડવાના પ્રયત્નની બરોબર છે. જાહેર શાળાઓની અંદર ફરજિયાત રમતોને ટેકો આપનાર મારા મિત્રોને જ્યારે આ સંગીતની વાત મેં કહી ત્યારે તેઓ પણ હસેલા.

હેલેરોમાં અમારૂં જીવન ખૂબ સમૃદ્ધ રહેતું. એક સવારે પોલિસનો ઉપરી અમારે ત્યાં આવ્યો, અને મારી સાથે વાતચીત કરી. આ વખતે ફ્રેંચ લોકો શહેરમાં દાખલ થઇ ચૂકયા હતા. પેલા અધિકારીએ મને પૂછ્યું: “તમારી નિશાળમાં ત્રણ બેલજીયન બાળકો છે કે?”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં હા કહી.

"અમે તેમને ઘરે મોકલી દેવાનો વિચાર કરીએ છીએ." તેણે વાત આગળ ચલાવી. "કારણ કે રૂહર ઉપર ચડાઇ કરી તેનો વિરોધ અમારે બતાવવો જોઇએ."

મેં કહ્યું: "તમે જરૂર મોકલી શકો છો. પણ જો તમે તેમ કરશો તો આવતી કાલે જ હું શાળા બંધ કરી દઇશ. મારી શાળા તો આંતરરાષ્ટ્રીય શાળા છે. અમારી શાળામાં રાજકારણ નથી. અમારે કેવળ બાળકોમાં જ રસ છે. આવી શાળાને બંધ કરવાની તમે હિંમત ન કરી શકો. અમારે ત્યાં લગભગ સો જર્મન બાળકો ભણે છે; તેનાં સુંદર પરિણામો દેખાયાં છે. અને અમે જો શાળા બંધ કરીએ તો કેળવણી ખાતાને તે સંબંધે જરૂર કંઇ કહેવાનું નીકળશે."

બેલજીયન બાળકોને આખરે રહેવા દેવાની રજા આપવામાં આવી.

રૂહરની ચડાઇ વખતે મેં એક તદ્દન નિષ્પક્ષ માર્ગ લીધેલો. રૂહરનાં ગરીબ માબાપોનાં છોકરાંઓ માટે ઇંગ્લંડમાંથી મેં સારી એવી રકમ એકઠી કરેલી. તે વખતે મને ખૂબ તકલીફ પડેલી. હું જર્મન અને બેલજીયન બાળકોનો પક્ષ લેતો. આ બધાનું જે પરિણામ આવ્યું તેમાં કશો જ રસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. આખરે જ્યારે શાળા તૂટી પડી ત્યારે અમારો મેનેજર મારી પાસે આવ્યો; તેણે પરદેશમાં એકાદ નોકરી શોધી આપવા માટે મને વિનંતિ કરી. આ મેનેજર સ્પેનીશ સુંદર જાણતો. વિયેનામાં મને મળેલા એક અમેરિકન વેપારીને મેં પત્ર લખી આપ્યો. મારા આ મિત્રને બની શકે તો કંઇક મદદ કરે તેવી મેં ભલામણ કરી. મારો અમેરિકન મિત્ર તે વખતમાં પારિસમાં હતો અને તેણે અંગત મુલાકાત માટે મારા મેનેજરને પારીસ બોલાવ્યો. પોતાને ફ્રેંચ કોન્સલ પાસેથી ત્યાં જવા દેવાનો પરવાનો મળશે એવી આશાએ તે તેની પાસે ગયો. આ ફ્રેંચ કોન્સલને જ્યારે ખબર પડી કે આ માણસ હેલેરો સ્કૂલમાંથી આવતો હતો ત્યારે તેણે કહ્યું: "તમને જવાનો પરવાનો નહિ મળી શકે. રૂહરનાં બાળકો માટે તમારી શાળાએ જ નાણાં એકઠાં કર્યાં હતાં."

મેનેજરે જવાબ આપ્યો: "ના, શાળાએ નાણાં નહોતાં એકઠાં કર્યાં. નાણાં એકઠાં કરનાર તો નીલ કરીને અમારો એક સાથીદાર હતો."

કોન્સલ ઘુરકી ઉઠ્યો: "તેણે કાંઇ જર્મનીએ ભરવાના દંડ માટે નાણાં એકઠાં કરવાનો વિચાર નહોતો કર્યો. જાવ, આવજો."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારો મિત્ર એક મજેનો જુવાન સેક્સન હતો, અને બચરવાળ પણ હતો. તેણે સારી એવી જગ્યાની તક આ રીતે ગુમાવી! મેં સાંભળ્યું છે કે હજી પણ તે નોકરી વિનાનો છે.

કેળવણી તો હેલેરોના સંસ્કારી વાતાવરણમાંથી જ મળી જતી હતી. યુરોપના સારામાં સારા કલાધરો અમારે ત્યાં મુલાકાતે આવતા, અને ખૂબ રસિક લોકોની સાથે મળવાનું અમને વારંવાર મળ્યા કરતું. અમારા સંગીત વિભાગે નાચના ઘણા જલસાઓ કર્યા હતા. જૂના સંગીત અને નાચમાંથી તેઓ છેક જ નવીન નાચ સુધી કૂદકો મારી ગયાં હતાં. તે વખતે બાળકો રંગ અને સૂરના વાતાવરણમાં જીવતાં; અને આજે હું જોઇ શકું છું કે ત્યાર પછીનાં બાળકો કળાનો જે શોખ નથી બતાવી શક્યાં તે તે વખતે મારી સાથે રહેતાં હેલેરોનાં બાળકો બતાવી શકતાં. તે વખતે તો કોઇ જો સુંદર ગાન કરતું તો બાળકો સંગીતના સૂરમાં તાલબદ્ધ નાચી ઉઠતાં! આજે બીજાં બાળકો બહુ જ કઢંગી રીતે કૂદે છે.

હેલેરોનું સંગીત પણ એવું હતું કે જે ઇંગ્લાંડમાં શોધ્યું જડે નહિ. ગામડાંનો એક સુતાર—અમારો સુતારીકામનો શિક્ષક પણ બીથોવનનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંગીત બજાવવામાં કલાકોના કલાકો પસાર કરતો. સંગીતવિભાગનો શિક્ષક વોલ્થર લેંગ જે આજે ઝૂરીચમાં સંગીતના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે તે સાંજે પિયાનો બજાવીને કેટલીયે વખત ખુશનુમા વાતાવરણ પેદા કરતો. ડ્રેસડનની નાટકશાળા અને સંગીતના જલસાનાં સ્થળો પણ અમારી નજીક હતાં. હું સ્વીકારું છું કે નાનાં બાળકો જરા ઉતરતી કોટિનું સંગીત પસંદ કરતાં, પણ મોટી ઉંમરનાં બાળકો વધારે ઉંચી કોટિનું સંગીત પસંદ કરવા માંડેલાં. અને તેથી જાણેઅજાણે એલાં નાનાં બાળકો ઉપર પણ એ સુંદર સંગીતની અસર જરૂર થતી. અમે સંસ્કૃતિ શીખવવા નહોતા મંડી પડ્યા. જર્મન લોકો અમને સમજી નહોતા શકયા. બાર વરસના એક છોકરાએ મને કહ્યું: "આ તો વિચિત્ર કહેવાય! લેંગ સુંદર સંગીત ગાઈ શકે છે અને છતાં અહીં તે આવું કેમ ગાય છે? આ ગાન તો સંસ્કૃતિનું વિરોધી છે." અને પોતાનો વિરોધ બતાવવા માટે સંગીતનો ઓરડો છોડીને તે ઘરે ચાલ્યો ગયો. જર્મન લોકો નહોતા સમજી શકયા કે જીવનમાં નાટકોને અને સંગીતના જલસાઓને પણ સ્થાન છે; ગેટે અને ચાર્લીચેપ્લીનને પણ સ્થાન છે. તેમને તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોખ્ખેચોખ્ખા વિભાગો પાડવા હતા. એક માણસને એક જ વસ્તુ ગમે અને બીજાને બીજી; કોઇ પણ માણસને બન્ને ગમે તે વાત તેમને મંજૂર ન હતી. અને ખરેખર, બાળકોની કેળવણીમાં પોતાના વિચારો જ્યારે તેમણે લાગુ કર્યા ત્યારે તો તેઓ ખોટે જ રસ્તે હતા. બાળકને તેના પોતાના આદર્શો પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જ જોઇએ. મારો એક નવલકથાકાર મિત્ર–જેની નવલકથાઓ અમર રહી જશે–ખૂબ લહેરથી સસ્તી ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓ વાંચી શકતો. જીવનમાં સર્વ કોઈ વસ્તુની કદર કરવાની શક્તિ એને જ હું સંસ્કારિતા કહું છું. ઇંગ્લાંડમાં ઉંચી જાતના શોખ ધરાવનારા કેળવણીકારો છે. પરંતુ એ બાબતમાં આખા યુરોપમાં જર્મની સૌથી વધારે ગુન્હેગાર ગણાય.

અમારી શાળા તૂટી પડી અને એ વહાલી શાળા બીજાઓના હાથમાં ગઈ. નવા આવનારાઓએ શાળાની આસપાસ કાંટાવાળા તારની વાડ બાંધી લીધી, અને સૂચવી દીધું કે હેલેરોમાંથી સ્વાતંત્ર્ય ચાલ્યું ગયું છે. મારી આર્થિક સ્થિતિને કારણે જર્મનીની બહાર એક નવી શાળા શોધવાની મને ફરજ પડી. મારા મિત્ર ડૉકટર મૅન્કે-ગ્લુકર્ટ, જે સેક્સનીમાં કેળવણી ખાતાનો પ્રધાન હતો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે ડ્રેસડનમાં મારા માટે એક મકાન શોધવાની ખૂબ જહેમત ઉઠાવી. પરંતુ હું જાણતો હતો કે તે કાળમાં જર્મનીમાં રહેવું બીલકુલ સહીસલામત ન હતું. કોઇ બળવો ફાટી નીકળવાની અમે હમેશાં રાહ જોતા; અને ઓસલેંડનાં માબાપો પોતાનાં બાળકોને ઘરે બોલાવી લેવા તાર ઉપર તાર કરતાં. તે કાળ બહુ ખરાબ હતો. ડ્રેસડનમાં મને જ્યારે એક ફ્રેંચ તરીકે ભૂલથી ગણવામાં આવેલો તે દિવસનો વિચાર કરતાં મને તિરસ્કાર છૂટે છે. ટોળાંને ખબર પડી કે હું તો સ્કૉટ છું, ત્યારે મને પજવવાને બદલે તેઓએ આનંદની તાળીઓ પાડી.

હું વિયેના ગયો. ઘર શોધવા માટે કેટલાંયે અઠવાડિયાંના નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી એક જુવાન માણસોની હિલચાલના તાબાની હોસ્ટેલનો થોડો ભાગ મને મળી શકયો. જુવાન લોકોની આ મંડળી તરફ એટલા માટે જ હમેશાં હું આભારની દૃષ્ટિથી જોઇશ. પોતાની હિલચાલને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર મંત્રી ઓસ્કાર બોકે એક ક્રિશ્રનને શોભે તેવી રીતે મારા જેવા એક અજાણ્યા માણસને પણ મદદ કરી. આ હોસ્ટેલ લોઅર ઑસ્ટ્રિયામાં ૨૫૦૦ ફીટ ઉંચે સોન્ટેગ્ઝબર્ગમાં આવેલી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય બાળકોની મારી નાની એવી મંડળીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લઇને હું અહીં રહેવા માંડ્યો. બાળકોની સંખ્યા ખૂબ જ ઓછી થઇ ગઇ હતી. મને તુરત જ માલૂમ પડ્યું કે સ્વતંત્ર શાળાને માટે દુનિયા ઉપર આ છેલ્લી જગ્યા હતી. શિખર ઉપર યાત્રાનું એક મંદિર હતું અને યુરોપના ખૂણે ખૂણેથી હજારો કેથોલિક યાત્રાળુઓ ત્યાં આવતા. તે જ વખતે મારી પાસે એક અત્યંત ખરાબ છોકરો હતો. એ બીજાંઓનાં ઘર બાળી નાખતો, ચોરી કરતો અને બીજાઓને પીડવામાં આનંદ લેતો. છ મહિના સુધી દિવસમાં ક્ષણેક્ષણે મારે તેને સંભાળી લેવો પડતો હતો. અમારી પાસે આવતાની સાથેનું તેનું પહેલું કામ રસ્તા ઉપરની પવિત્ર મૂર્તિ ઉપર બરફનો દડો ફેંકવાનું હતું. લોઅર ઑસ્ટ્રિયાના ખેડૂતો ખૂબ કજિયાખોર લોકો હતા. હું ધારૂં છું કે અમે કૅથોલિક નહોતા એટલા માટે જ તેઓ અમને ધિક્કારતા. અમે તળાવમાં નહાવા પડતા. ખેડૂતો તળાવ પાસે આવી ફૂટેલી શીશીઓ તળાવમાં ફેંકી જતા. તેઓ વારંવાર પોલિસ પાસે અમારી ફરિયાદ લઇ જતા. એક દિવસે સવારે એક પોલિસ અમારે બારણે આવ્યો; પોતાની સંગીન સરખી કરી તે ઘરમાં પેઠો. એક લાંબું નિવેદન તેણે અમારી પાસે વાંચ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈએ અમારી વિરુદ્ધ ફરિયાદો નોંધાવી હતી કે નવ વરસની મારી એક શિષ્યા નાહવાના પોશાકમાં રસ્તા ઉપર ચાલતી માલૂમ પડી હતી. વળી રવેશમાં સૂતેલો એક છોકરો વહેલી સવારે બીજા રવેશમાં કૂદી પડીને કોઈ સ્ત્રી જેવી દેખાતી વ્યક્તિની પથારીમાં પાછડાતો દેખાયો હતો. આ કોઈ રીતે ચલાવી શકાય એમ નહોતું. એક ધાર્મિક કોમની નૈતિક લાગણીને અમે આઘાત પહોંચાડી રહ્યા હતા.

પેલી છોકરીને નાહવાના પોશાકમાં ફરવાની છૂટ આપવાનો ગુન્હો મેં કર્યો હતો, તે મેં કબૂલ કર્યું. પેલા છોકરાની બાબતમાં મેં ખુલાસો કર્યો કે કૂદનાર છોકરો અગિયાર વર્ષનો હતો અને પેલી સ્ત્રી વ્યક્તિ ત્રીશ વર્ષની અમારી શિક્ષિકા હતી. પછી મેં તેને પૂછ્યું: "પણ રસ્તાની બન્ને બાજુને ઉઘાડી રીતે પાયખાના તરીકે વાપરનારા પેલા જાત્રાળુઓ સંબંધે તમારી ધાર્મિક લાગણીઓ કેવા પ્રકારની છે?" બિચારો પોલિસ મને આનો કશો જ જવાબ આપી શકયો નહિ.

સ્થળને માટે હું અમારી મુશ્કેલીઓમાં હતો. અમલદારોની પણ મુશ્કેલીઓ વધતી હતી. ઑસ્ટ્રિયામાં કેળવણી ખાતાની ઑફિસે વિયેનામાં હું એક ખાનગી શાળા ઉભી કરી શકું કે નહિ તે પૂછવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે અમલદારોને મળવામાં મેં કેટલાયે દિવસો પસાર કર્યા હતા. આ લોકો ઘણા સુંદર હતા. દરેક માણસ એક જ જવાબ આપતો: "મારે પોતાને કશો જ વાંધો નથી; પણ તમે ઉપલે દાદરે ફલાણા ફલાણાને મળો તો વધારે સારૂં." ફલાણાભાઇ મને એનાથી ઉપરને માળે મોકલતા અને આખરે હું ઠેઠ ઉપલે માળે રહેનાર માણસ પાસે પહોંચ્યો. આ માણસ તદ્દન અનુકૂળ દેખાયો. મને શાળા ઉભી કરવાની હા કહી અને હું સંતોષ પામીને નીચે આવ્યો. પરંતુ મેં તે સ્થળમાં ઝાઝા દિવસો નહિ ગાળ્યા હોય ત્યાં તો તે સ્થળમાં કેળવણીના અમલદારો હું શું કરતો હતો તે સંબંધે તપાસ કરવા માંડ્યા. "તમે ધાર્મિક શિક્ષણ આપો છો ?"

"ના. મારી શાળામાં કોઇ પણ પ્રકારનું ધાર્મિક શિક્ષણ નથી અપાતું."

"પણ ત્યારે તમારે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું જોઇએ એનું કેમ ? તેવા શિક્ષણ માટે તાલીમ પામેલા એક શિક્ષકને પણ રોકવો જ જોઇએ. અને તમારાં બધાં બાળકોએ રાજ્ય તરફથી લેવાતી પરીક્ષામાં બેસવું જ જોઇએ. હા, હું કબૂલ કરૂં છું કે આ બધાં અંગ્રેજ બાળકો છે, પરંતુ અહીં ઑસ્ટ્રિયાના કાયદાઓ આ પ્રમાણે છે." આટલું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહીને ઇન્સ્પેકટર સાહેબે એક મોટી કાયદાપોથી મારી સામે ઉઘાડી.

છ મહિનાની મુશ્કેલીઓ પછી આ શાળાને છોડી દઇને ઇંગ્લાંડ પાછા ફરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. મારા આ નિર્ણયમાં વિયેનાની એક બેંક તૂટવાથી મારા બધા પૈસા મેં ગુમાવ્યા હતા તેનો પણ ચોક્કસ ફાળો હતો. મારા એ છ મહિના ખરેખર અદ્ભુત હતા. એક બાજુ સેંકડો માઇલ સુધી પથરાયેલાં મેદાનો દેખાતાં, અને બીજી બાજુ ચડતી ઉતરતી ટેકરીઓની હારમાળા હતી. એ મહિના સુધી અમે બરફ ઉપર રખડ્યા કર્યા. દિવસના તાપમાં પણ નાહવાના પોશાકમાં અમે બરફ ઉપર રખડતા. પરંતુ સ્થાનિક પ્રજામતના તાપને સહન કરવા જેટલી હિંમત તો અમારામાં કોઇનામાં ન હતી! તોફાનો ભયંકર હતાં. ભારે તોફાનમાં જો સપડાઇ પડ્યા તો નીચે સૂઇ જવું જ જોઇએ, કારણ કે પવનના ઝપાટાઓની સામે ઉભા રહી શકવું અશક્ય હતું. ટેકરી ઉપર ચડવા માટે સામાન્ય રીતે એંશી મિનિટ લાગતી પરંતુ બરફના એક ભારે તોફાનને દિવસે મને ઉપર પહોંચતાં પાંચ કલાક લાગેલા એમ યાદ છે.

અમે છેક જ એકલા પડી ગયેલા; હેલેરોના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમૂહજીવનનો અહીં દુઃખદ અભાવ હતો. બાળ-કોને મોટા સમાજમાં રહેવાની જરૂર હોય છે. હવા ચોખ્ખી થવા માંડી તેમ તેમ અમારે ત્યાં સુલાકાત લેવા આવનારા આવવા માંડ્યા. સ્વીડનના, અમેરિકાના, હંગેરીના અને જર્મનીના લોકો આવતા. પેલો અમારો સંગીતી સુતાર અમારી પાછળ આવી પહોંચ્યો, અને જે સંગીત અમે ગુમાવ્યું હતું તે અમને પાછું સાંપડ્યું.

પર્વતની ટોચ ઉપર રહેવું એ બાળકો માટેનો એક સુંદર અનુભવ હતો. ખોરાક વગેરે ચીજવસ્તુઓ બળદ ગાડીમાં કે ઊંટ ઉપર અમારે લાવવી પડતી. અમારે ત્યાં ટપાલી અઠવાડિયામાં બે વખત જ આવતો. છાપાંઓ તો મહિને એક વખત માંડમાંડ વાંચવા મળતાં. જીવવાની આવી પ્રાથમિક પરિસ્થિતિમાં પણ બાળકોને કશી અગવડ પડતી નહિ. પર્વતની ટોચ તેમને માટે એક સ્વર્ગ હતું.

લાઇમરેજીસમાં અમને છાપાંઓ અને ટપાલ નિયમિત મળતાં. મને મારી પ્રિય બીડી પણ પીવા મળતી. પણ ત્યાં જીવન વધારે સંકુચિત દેખાતું. ત્યાં બરફ, સૂર્ય, પ્રજાઓની આંતર રમતો, સંગીત અને મધ્ય યુરોપની કળાનો અભાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો. એક દિવસ મારી શાળા લઇને હું ત્યાં પાછો જરૂર જઇશ. ઇંગ્લાંડમાં આંતરરાષ્ટ્રીયત્વ લઇને ફરવું શકય નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી વિચારવું અને અનુભવવું એ માણસની એક જરૂરિયાત છે. થોડાં જ વર્ષોમાં કદાચ દુનિયાને એક બીજો મહાન વિગ્રહ જોવો પડશે. આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો તે લડાઇના શત્રુ થવા બરોબર છે. કોઈ પણ છોકરો જર્મન છોકરાઓ સાથે રહે અને ખેલે કૂદે, તો પછી લડત સમયના અપ્રામાણિક પ્રચારથી એ કદી પણ દોરવાઇ જવાનો નથી. અજ્ઞાન જ સૈન્યવાદને પોષે છે. એક વખત ગાડીના એક ડબ્બામાં મ્યૂનીચથી ડ્રેસડન જવા માટે હું મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. એ ડબ્બામાં મને એક જુવાન રાષ્ટ્રવાદી મળ્યો. એણે મને પોતાની રિવોલ્વર બતાવી અને તે સરખી કરતાં બોલ્યો: "બહુ જ થોડા મહિનાઓમાં અમે ફ્રાન્સ સાથે લડાઇ આદરશું." અમે તુરત જ મિત્રો થઇ ગયા. જે માણસ રિવોલ્વર લઇને ફરતો હોય છે તેને હું હમેશાં મિત્ર બનાવી દઉં છું. તેણે મારી સાથે ખૂબ વાતો કરી. મારી સમજણ પ્રમાણે તે એક અત્યંત અજ્ઞાન વિદ્યાર્થી હતો. તેનું બાળપણ ફ્રેન્ચ છોકરાઓ સાથે જો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે પસાર કર્યું હોત તો આવો કટ્ટર રાષ્ટ્રવાદી તે ન થયો હોત.

મારાં દિવાસ્વપ્નોમાંનું એક એ છે કે આખા યુરોપ ઉપર ઘૂમતી વણજાર જેવી એક શાળા કાઢવી. બે વરસ પહેલાં મેં હેનરી ફોર્ડને એવું સૂચન લખી મોકલેલું કે દસ વાગ્યાની અને બપોરના ખાણાની વચ્ચે જે સમય મળે છે તે સમયમાંથી તેનું કારખાનું મારી શાળા માટે બે વણજાર પૂરી પાડી શકે. તેના કારખાનાના કાયદાઓને લીધે આની કશી અસર ન થઈ. વહાણ ઉપર એક નિશાળ કાઢવાનું મારૂં દિવાસ્વપ્ન મારે સખત રીતે દબાવી દેવું પડ્યું છે, કારણ કે એ તો કદાચ મારૂં દિવાસ્વપ્ન જ રહેશે. પરંતુ આવી વણજાર શાળાને તો હું વ્યવહારૂ બનાવી દઇ શકીશ.

આ દરમિયાન અમારી સ્વતંત્ર શાળા લાઇમરેજીસની શાંતિમાં ચાલ્યા કરે છે. ઇંગ્લાંડ હજી પણ સ્વતંત્ર દેશ છે. અહીં કોઇ પણ અમલદાર બાળકોને હું ધાર્મિક શિક્ષણ આપું છું કે નહિ તે પૂછવા આવતો નથી. અને જર્મન લોકોના કરતાં અંગ્રેજ લોકો બાળકો તરફ વધારે સહિષ્ણુ જણાય છે. જર્મન લોકો સારી વર્તણૂક બતાવનારા છોકરાની કદર કરે છે, પણ અંગ્રેજ લોકો પ્રાણબળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને સાહસ દેખાડનાર છોકરાની કદર કરે છે. મને એમ જણાવતાં આનંદ થાય છે કે લાઇમ-રેજીસમાં ત્યાંના માત્ર એક જ વતનીએ મારા તોફાની બાળકો સંબંધે ફરિયાદ કરી હતી. છોકરા છોકરીઓ તેમની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જવાને માટે સ્વતંત્ર હોય છે; તેમની ઇચ્છામાં આવે તે કરવા માટે સ્વતંત્ર હોય છે. અને છતાં કહેવાતાં અનાડી બાળકોની માફક તેઓ કદી પણ વર્તન કરતાં જણાયાં નથી. તેઓ કદી તારના થાંભલાઓ ઉપર પથરા મારતાં નથી; કોઇના કમ્પાઉંડમાં વગર પૂછે જતાં નથી; તેમ જ કૂતરાં બિલાડાઓ ઉપર ઇંટ પત્થરના ઘા કરતાં નથી. ખરેખર, કાયદો જ ગુન્હો ઉભો કરે છે. સ્વાતંત્ર્ય બાળકોને સારાં નથી બનાવી દેતું; પરંતુ તે બાળકોને સારાં બનવાની છૂટ માત્ર આપે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ સત્તરમું

સ્વાતંત્ર્યની ફિલસુફી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણુસ વાતચીતમાં પોતાની ગ્રંથિઓ અને પોતાની મર્યાદાઓ જ વાપરતો હોય છે. હું ગુન્હાઓની અંદર કદાચ રસ લેતો હોઉં કારણ કે અજ્ઞાત રીતે હું પોતે જ ગુન્હેગાર હોઇશ. ખરાબ હેતુથી પ્રેરાઇને પણ સારી વસ્તુની હિમાયત કરવી એ શકય છે. આ રીતે અજાણપણે પણ જે માણુસ ખાનગી :રીતે બીજાનું જાણી લેવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે તે માણુસ બાળકોને જાતીયતાનું જ્ઞાન આપવાની હિમાયત કરતી કોઈ પણ સંસ્થાનો સભ્ય થઇ શકે છે. સજાયતીય વિકૃત માણુસ શિક્ષકનો ધંધો સ્વીકારે છે, મનમાં એમ દલીલ કરીને કે પોતે છોકરાઓને મદદ કરવા ઇચ્છતો હોય છે. ઉચ્ચ હેતુઓને હું નકારતો નથી; પરંતુ મને લાગે છે કે હલકા હેતુઓની શકયતા આપણે સ્વીકારીએ એ સારૂં છે. ‘ હલકો ’ શબ્દ હું અહીં ખોટી રીતે વાપરૂં છું. હું એમ કહેવા માગું છું કે હલકો હેતુ એટલે બાલિશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હેતુ. આ હેતુ મોટેરાંઓના હેતુઓનો વિરોધી હોય છે.

તેથી બાળકને માટે સ્વાતંત્ર્યનો પયગામ જાહેર કરતી વખતે હું એટલું જરૂર સમજું છું કે એ સંદેશનો પાયો આત્મલક્ષી છે. સ્વાતંત્ર્યનો મારો શોખ મારા બાળપણમાં મારી ઉપર જે સત્તા ચાલતી હતી તેની સામેના વિરોધ તરીકે શરૂ થયો છે. એમ કહું તો પણ ચાલે કે શરૂઆતમાં એમાં વિરોધની અતિશયતા પણ હતી. પરંતુ વર્ષો જતાં એ વધારે પડતો વિરોધ સરખો થઇ ગયો. એ પણ શક્ય છે કે આજ હવે હું સ્વાતંત્ર્યને સ્વાતંત્ર્યની ખાતર જ કિંમતી ગણતો હોઇશ, સત્તાના વિરોધ તરીકે નહિ. છતાંયે માનસશાસ્ત્રની બાબતમાં આપણે કદી ચોક્કસ થઈ શકવાના નથી. ગઇ કાલે એક સ્ત્રી પોતાના દીકરાને નાહવાનું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. તે જોઇને હું ઉશ્કેરાઇ ગયેલો. આ અંગત બાબત છે. મેં હમેશાં જોયું છે કે સમજાવટ દ્વારા કામ લેવામાં મને હમેશાં અસંતોષ રહ્યો છે. કોઈ માણસ અજ્ઞાત મનને સમજાવી શકે નહિ. જ્ઞાત મન આધીન થાય પરંતુ અજ્ઞાત મન તો હમેશાં વાંધો જ ઉઠાવે. સમજાવટથી કોઇ પણ માણસને ફેરવી શકાય નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના બાળપણમાં પોતાના ધર્મને બદલી નાખનાર માણસ મૂળ ધર્મને કદી પણ સદંતર છોડી દેતો નથી.

આ રીતે બાળકોને સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં હું અંથિથી શરૂઆત કરૂં છું. સમજાવટ અને સૂચનને તિરસ્કારતો હોવાથી હું એવી ગોઠવણ કરૂં છું કે મારી શાળાના કોઇ પણ બાળકને કશું પણ કરવા માટે સમજાવાય નહિ. શાળાનું મંડળ કોઇ વિદ્યાર્થીને એમ સમજાવે કે પથરા ફેંકવાનું જો તે બંધ નહિ કરે તો તેના કાન ઉપર તમાચો પડશે, તો મારે કશો વાંધો નથી હોતો. એ તો આઘાત–પ્રત્યાઘાતનો કાયદો છે. તે બાળક એવા ઇરાદાથી પથરો ફેંકે છે કે તેથી બીજાં બાળકોને ડરવાનું તે સમજાવી શકશે. અર્થાત્ બીજાં બાળકો પણ તેવાં જ સાધનો વાપરે છે. આ સામાજિક કેળવણી છે એટલે કે માણસે જીવવું જોઇએ, અને જીવવા દેવું જોઇએ. એક પ્રજા તરીકેની આપણી સામાન્ય કેળવણીની નીતિમાં આપણે જીવવા દેવાની ના પાડીએ છીએ. આપણે તો સોટી વડે સમજાવવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ. બેશક, બાળકને પથરા ફેંકવાનું બંધ કરવાની ફરજ પાડવી અને તેને લેટિન ભણવાની ફરજ પાડવી તે બે વચ્ચે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણો મોટો તફાવત છે. પથરા ફેંકવામાં બીજા-ઓનો સમાવેશ થાય છે; પણ લેટિન ભણ-વામાં તે છોકરાનો પોતાનો જ માત્ર સમાવેશ હોય છે. સમાજવિરોધી વર્તન કરતાં કોઈ પણ છોકરાને અટકાવવાનો કુટુંબ જેવી કોઇ પણ મંડળીને હક્ક છે, કારણ કે તે છોકરો બીજાઓના હક્કની આડે આવતો હોય છે. પરંતુ તેવી કૌટુમ્બિક સંસ્થાને કોઇ પણ છોકરાને લેટિન ભણવાની ફરજ પાડવાનો હક્ક નથી, કારણ કે લેટિન ભણવું એ તેના વ્યક્તિ-ગત આત્માનો સવાલ છે. આ તો કાયદાથી પાર્લા-મેન્ટ હરકોઈ માણસ પાસે અમુક ધર્મ સ્વીકાર-વાની ફરજ પાડે તેના જેવું અને તેટલું જ મૂર્ખાઇ ભરેલું થાય. એક વિદ્યાર્થી તરીકે હું લેટિન ભણ્યો હતો—એમ કહોને કે ભણવા માટે મને લેટિન ચોપડીઓ આપવામાં આવી હતી. લેટિન હું ભણી શકતો જ નહિ કારણ કે બહારની ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં મને વધારે રસ પડતો. એકવીશ વર્ષની ઉંમરે મને માલૂમ પડ્યું કે લેટીન વિના હું કોઈ પણ યુનિવર્સીટીમાં દાખલ થઇ શકું તેમ નથી. અને તે વખતે એક વર્ષ કરતાં પણ ઓછા ગાળામાં પ્રાવેશિક પરીક્ષા પસાર કરી શકું તેટલું લેટિન મેં શીખી લીધું ! સંયોગવશાત્ 'ઇનીડ'

૨૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે મારા મનમાં સાચો પ્રેમ જાગ્યો. મારા શોખના આ પરિણામે મને લેટિન શીખતો કરી મૂક્યો. આપણી શાળાઓમાં આવી જાતનો શોખ ઉભો કરવા માટે ઇનામો આપવામાં આવે છે અને શિક્ષાઓ કરવામાં આવે છે; પરંતુ ખોટો હેતુ કોઇ દિવસ આકર્ષણ ઉભું કરી શકતો નથી.

જીવનમાં માણસના પોતાના શોખની અગત્ય ઉપર બને તેટલો ભાર હું મૂકવા માગું છું. આની વિરુદ્ધ આપણે ગમે તેટલો બુદ્ધિવાદ ચલાવીએ તો પણ આપણે પ્રમુખપણે અહંવાળા માણસો છીએ; તેથી જો આપણો શોખ સંતોષાય નહિ તો આપણું કામ નિષ્ફળ નીવડે છે. સામાજિક બાબતોમાં નહિ તો પણ વ્યક્તિગત બાબતોમાં બાળકને સ્વાર્થી બનવાની આપણે છૂટ આપવી જોઇએ. આને બીજી રીતે કહીએ તો એમ કહી શકાય કે બાળકને પોતાના શોખને અનુસરવાનું સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઇએ. જ્યારે વ્યક્તિગત શોખો અને સામાજિક શોખોની વચ્ચે ઘર્ષણ થાય ત્યારે વ્યક્તિગત શોખોને પ્રથમ પસંદગી મળવી જોઇએ. વીલી ગારાનાં રમકડાં કરે ત્યારે તેની મા ભયભીત થાય છે કે રખેને તેના પાડોશીઓ તેનાં ગંદાં લૂગડાંઓની ટીકા કરે. આ બાબતમાં સમાજે બાળકના રમવાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને સર્જનના આનંદના વ્યક્તિગત અધિકાર પાસે નમતું આપવું જોઇએ. સ્વાતંત્ર્ય આપવું એટલે બાળકને તેનું પોતાનું જીવન જીવવા દેવાની છૂટ આપવી. અને આ રીતે જો વિચારીએ તો આખી વાત સહેલી થઇ જાય છે. માત્ર શિક્ષણની આજની આપણી નુકસાનકારક રીત જ સ્વાતંત્ર્યની સાદાઈ સમજવામાં આપણી આડે આવે છે. મેં જે શબ્દો વારંવાર કહ્યા છે તે અહીં ફરીથી કહું છું કે 'કેમ જીવવું તે બીજાને શીખવવા જેટલો કોઇ પણ માણસ સારો નથી. બીજાને દોરવા માટે કોઇ પણ માણસ પૂરતો ડાહ્યો નથી.'

ભય સ્વાતંત્ર્યનો કટ્ટો દુશ્મન છે. આપણને બીક લાગે છે કે બાળકોને જાતીયતાની બાબતમાં જો જ્ઞાન આપીશું તો તેઓ સ્વચ્છંદી નહિ થઇ જાય? નાટકો જોવા ઉપર આપણે જો આપણો અંકુશ નહિ મૂકીએ તો લોકો અનીતિવાળા નહિ થઇ જાય? અંકુશ એ તો નિર્બળ અને અજ્ઞાન માણસનો આધાર છે. જે મોટેરાંઓ જુવાનો સડેલા થઇ જશે એમ બ્હીએ છે તેઓ પોતે જ સડેલાં હોય છે. ગંદા મનવાળા લોકો જ ન્હાતી વખતે બીજા પાસે શરીર ઉપર બેવડો પોશાક પહેરવાનો આગ્રહ રાખતા હોય છે. કોઈ પણ માણસને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઇ પણ વસ્તુથી આઘાત પહોંચે તો સમજવું કે તે વસ્તુમાં તેને અત્યંત રસ છે. અતિ ડાહ્યો માણસ પોતે જ પોતાના નગ્ન આત્માનો સામનો કરવા માટે અશક્ત હોય છે. સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ અજ્ઞાન ઉપર વિજય એવો છે. સ્વતંત્ર પ્રજાને નાટકો કે પોશાકો ઉપર અંકુશ રાખવાની કશી જ જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે આઘાત પમાડે તેવી વસ્તુઓમાં સ્વતંત્ર પ્રજાને સહેજે રસ હોતો નથી. મારા વિદ્યાર્થીઓને કદી આઘાત લાગતો જ નથી. એનો અર્થ એમ નથી કે તેઓ પાપમાં એટલા આગળ વધેલા છે. પરંતુ આઘાત લગાડે તેવી વસ્તુઓમાં તેમણે સંપૂર્ણ છૂટથી જીવી લીધું હોય છે, એટલે વાતચીત કે વિનોદના વિષય તરીકે તે વાપરવાની તેમને કશી જરૂર રહી નથી હોતી. આ રીતે અંકુશ પણ નિર્બળ છે કારણ તે કોઇનું રક્ષણ કરી શકતો નથી. યુલીસીઝ નામના પુસ્તકનો દાખલો લો. ઇંગ્લાંડમાં તેની મનાઇ છે પણ પારીસ અને વિયેનામાં તે મળી શકે છે. એ પુસ્તકની અંદર જેને આપણે સામાન્ય રીતે ગંદા કહીએ છીએ તેવા શબ્દો છે. નિર્દોષ માણસ આ ચોપડી વાંચે તો એ શબ્દો તે સમજવાનો નથી; અને ભણેલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણેલો એ શબ્દોને સમજનારો માણસ જો એ વાંચે તો તે બગડી જવાનો નથી; અને છતાંયે માણસ 'ટામ જોન્સ' ખરીદી શકે છે! આમ શા માટે થાય છે તેનું મને આશ્ચર્ય થાય છે.

બાળકના વાચનનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાસ્પદ છે. અમુક વાંચવું ન વાંચવું એવા નિયમનને પરિણામે બાળક લુચ્ચાઇથી વાંચતું બને છે. નિશાળની લાઇબ્રેરીમાં 'પ્રીઝનર ઓફ ઝેન્ડા' નામનું એક પુસ્તક દાખલ કરાવવા માટે મારા એક હેડમાસ્તરે મારી ટીકા કરેલી. મેં એને તેનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે મને તેણે કહેલું કે એ ચોપડીનાં શરૂઆતનાં પ્રકરણોમાં અનૌરસ બાળકના પ્રશ્નની ચર્ચા આવે છે. મેં તે ચોપડી બે વખત વાંચી હતી અને છતાં મારા લક્ષ ઉપર તે વાત નહોતી આવી. આપણાં મોટેરાંઓના કરતાં બાળકોનાં મન વધારે ચોખ્ખાં હોય છે, કારણ કે છોકરો ટામ જોન્સનું પુસ્તક વાંચી શકે છે, છતાં તેમાંનાં ગંદાં ગણાતાં વાક્યો તેની નજરે ચડતાં નથી. ડેવીડ કોપરફીલ્ડમાં ડીકન્સ આ સત્ય વ્યક્ત કરે છે.

હું એવા મતનો છું કે બાળકો ઉપર કોઈ પણ પુસ્તક વાંચવા સંબંધમાં અંકુશ ન જોઇએ. જાતીયતાની બાબતમાં બાળકનું અજ્ઞાન દૂર કરીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે કોઈ પણ પુસ્તકના જોખમનો અંત આવે છે. ચૌદ વરસની એક નવી આવેલી છોકરીએ મારી અભરાઈમાંથી ' એક જુવાન છોકરીની ડાયરી ' નામનું પુસ્તક લીધું. નિરાંતે બેસીને તે વાંચ્યા કરતી તે મેં જોયેલું. છ મહિના પછી તે જ પુસ્તક તેણે ફરી વખત વાંચ્યું અને મને કહ્યું કે તે પુસ્તક કંટાળાભરેલું હતું. અજ્ઞાન દશામાં જે વસ્તુ મસાલા જેવી ઉત્તેજક બને છે તે જ વસ્તુ જ્ઞાનની દશામાં સાધારણ બની જાય છે. આ છોકરી નિશાળને ખૂણેખાંચરેથી જે ગંદું અજ્ઞાન લઈને મારી પાસે આવી હતી તે તેના મનમાંથી મેં કાઢી નાખેલું હતું.

જાતીયતાના પ્રશ્નને છોડીને આપણે જ્યારે બીકના પ્રશ્ન ઉપર જઈએ છીએ ત્યારે જ પુસ્તકો ઉપર અંકુશો મૂકવાનો પ્રશ્ન વધારે મુશ્કેલ બને છે. બ્રામ ટોકરની ' ડ્રેકુલા ' નામની ભયંકર ચોપડી ચિત્તભ્રમવાળા બાળકના મન ઉપર અત્યંત ખરાબ અસર કરે છે; એટલે હું જાણી જોઈને બાળક જોઈ શકે તેવી રીતે એ પુસ્તકને બહાર જરૂર ન રાખું. છતાં ભયનાં મૂળ કારણોનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મારું કામ હોવાથી બાળકને તે વાંચવાની બંધી હું ન કરું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું તો એ પુસ્તકના વાચનથી જે કાંઇ સૂચક પરિણામો દેખું તેના ઉપર જ સીધો હલ્લો કરૂં. મને યાદ છે કે હું જ્યારે બાળક હતો ત્યારે છોકરાંઓને ખાઈ જનારા રીંછની બાઈબલની વાર્તાથી હું ખૂબ ભયભીત બની ગયેલો; અને છતાં કોઈ પણ માણસ બાઇબલના વાચન ઉપર અંકુશ મૂકવાની હિમાયત કરતું નથી. કેટલાંયે બાળકો બાઇબલમાંથી ગંદા ફકરાઓ શોધી કાઢવા માટે બાઈબલ વાંચતાં હોય છે. એક નાના બાળક તરીકે આવાં બધાં લખાણોનાં પ્રકરણો અને ફકરાઓ હું જાણતો. અને આજે હું જાણી શકું છું કે પેલી રીંછની વાર્તાથી મને જે બીક લાગતી તે બાઇબલના બીજા ભાગોના વાચનને લીધે મારા અંતરમાં જે ડંખ લાગતો તેનું પરિણામ હતું.

ખૂનની વાર્તાઓની અસર બાળકો ઉપર થાય છે તે સંબંધમાં આપણે ઘણું અતિશયતા-ભરેલું માનવાને ટેવાયલા છીએ. બીજાંઓને પીડા કરવાના વસ્તુવાળી વાર્તાઓ ખૂબ મજાથી સાંભળતાં ઘણાં બાળકો મેં જોયાં છે. અને રવિવારની રાત્રે તેમનાં પોતાનાં સાહસોની વાર્તાઓ જ્યારે હું મારાં બાળકોને કહું છું, અને તેવી વાર્તાઓમાં હું તેમને જીવતાં ને જીવતાં ઉકાળું છું ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આનંદથી તેઓ નાચી ઉઠે છે. જે વાર્તા બાળકને સૌથી વધારે ભયભીત બનાવે છે એ તો મનુષ્યેતર વાર્તાઓ હોય છે. ઘણાં બાળકો ભૂતથી બ્હીએ છે. જે ઘરો ધર્મવાળાં ગણાય છે તેનાં બાળકો ભૂતની વાર્તાઓથી ત્રાસ પામે છે. જાતીય બાબતોની માફક આ બાબતમાં પણ સાચી પદ્ધતિ બીકનો નાશ કરવો એ છે; વાચનનાં પુસ્તકો ઉપર અંકુશ મૂકવો એ નથી. હું કબૂલ કરૂં છું કે ભૂતોથી બાળકોને નિર્ભય કરવાં તે અઘરૂં કામ છે. પરંતુ શિક્ષક અને ડૉકટરે તેમ કરવાના પ્રયત્નો કરવા જ જોઇએ. માબાપોની ફરજ એ છે કે બાળકના મનમાં ભૂતો પ્રવેશ ન પામે તે જોવું.

બાળકને સ્વાતંત્ર્ય આપવું તે સહેલી વાત નથી. એનો અર્થ એ છે કે બાળકને ધર્મ, રાજકારણ કે વર્ગઅભિમાન રાખતાં શીખવાની ના કહેવી. આ કામ મુશ્કેલ છે. કારણ દરેક મોટેરાંને પોતાનું વાતાવરણ હોય છે. જે બાળક પોતાના પિતાને કોમ્યુનિસ્ટ કે મીલીટરીસ્ટની સામે બખાળા કાઢતાં જુએ અને પોતાની માતાને નોકરોને દમ મારતાં જુએ, તે બાળક સાચું સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકતું નથી. એક નવી આવેલી છોકરીએ અમને જાહેર કરેલું કે પોતે કોન્ઝરવેટીવ હતી, કારણ કે પોતાનો બાપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોન્ઝરવેટીવ હતો. છ મહિના પછી તેણે એમ કહ્યું કે પોતે મજૂરપક્ષની હતી. હું શાળા બહાર રાજકારણ સંબંધે કશું પણ બોલતો નથી, કારણ કે રાજકારણમાં હવે મને કશો જ રસ નથી. મેરી પોતે મજૂરપક્ષની થઇ છે. તે શી રીતે બન્યું તેની મને ખબર નથી. પણ મને એમ લાગે છે કે મજૂરપક્ષને માટે તે એક ધન્યવાદની વાત હતી. બાળકોને જીવન તરફની આપણી વૃત્તિઓ સ્વીકારી લેવામાંથી દૂર રાખવાં તે લગભગ અશક્ય છે. ખાટકીનો છોકરો સાબુના ખોખા ઉપરની જાહેરાત વાંચીને નિરામિષવાદનો ઉપદેશ કરે તે છેક જ અસંભવિત છે, સિવાય કે તેના પિતાની સત્તાનો ભય તેને પિતાનો વિરોધ કરવા માટે પ્રેરે! ઈટનમાં ભણતો છોકરો સહશિક્ષણનો સખત હિમાયતી થાય તે બીલકુલ શક્ય નથી. સમાજનો ખુદ સ્વભાવ જ સ્વાતંત્ર્યનો દુશ્મન હોય છે. સમાજ એટલે ટોળું; આ ટોળું નવા વિચાર તરફ સંકુચિત વૃત્તિનું અને તિરસ્કારથી જોનારૂં હોય છે. સમૂહનો સ્વાતંત્ર્ય તરફનો અણગમો કોઇ પણ ફેશન સૂચક રીતે વ્યક્ત કરે છે. જે વ્યક્તિ ફેશનની પાછળ રહી જાય છે અથવા તો સમયના પ્રવાહની આગળ રહે છે તેને સાધુ અથવા મૂરખ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણવામાં આવે છે. લોકસમૂહને તો એકરૂપતા જોઈએ છીએ. લાઇમરેજીસમાં હું ચસ્કેલ મગજનો ગણાતો કારણ કે હું ચાખડીઓ પહેરતો. ગામડાની અંદર જો હું ઉંચી ટોપી પહેરૂં તો હું ચસ્કેલ મગજનો ગણાઉં. યુરોપના બીજા દેશોના સમાજ કરતાં અંગ્રેજ સમાજ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય તરફ વધારે દુશ્મનાવટ રાખે છે. 'સાચી વસ્તુ' થી જુદા પડવાની બહુ જ થોડા અંગ્રેજો હિંમત કરી શકે છે. આજે તો લંડનનો કોઇ પણ એક નાચનો ઓરડો મારે માટે આખા ઇંગ્લાંડનો ખ્યાલ આપી શકે છે. નાચ જે એક વ્યક્તિગત વસ્તુ છે અને જે સર્જનાત્મક આનંદ આપનારી વસ્તુ છે, તે લંડનમાં કડક નિયમનવાળી બની ગઇ છે. એક જોડું બીજા જોડાની જેમ જ નાચતું હોય છે. એક તો સમૂહની સંકુચિતતા; તેમાં જગ્યાની સંકડાશ ભળે છે. પરિણામે કોઈ પણ નાચનાર મૌલિક થઈ શકતો નથી. નાચમાં રહેલો આનંદ શોધનો છે. જ્યારે શોધને અટકાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે નાચ યાંત્રિક કંટાળામાં પરિણમે છે. અંગ્રેજી નાચ લાગણીઓનો, મૌલિકતાનો અને નવીનતાનો ભય સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરે છે; અને આનંદની બાબતોમાં પણ સ્વાતંત્ર્યને અવકાશ ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય તો જીવનના બીજા ગંભીર પ્રદેશોમાં સ્વાતંત્ર્યના અવકાશની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. માણસ જો નાચમાં પોતાનાં પગલાંને કેમ હલાવવાં તેની શોધ કરવાની હિંમત કરી ન શકે તો તેની ધાર્મિક, કેળવણી વિષયક કે રાજકીય શોધોને પ્રજા સહન કરી શકે તે તદ્દન અસંભવિત છે. નાચે રાખો! પરંતુ એ નાચ નિયમ પ્રમાણે હોવો જોઈએ. અને વિચિત્ર વાત તો એ છે કે આખો સમૂહ તે નિયમોને સમૂહ તરીકે સ્વીકારશે, પરંતુ તે જ સમૂહની એક છૂટી વ્યક્તિ તરીકે નિયમોને તિરસ્કારવામાં તે એકમત થશે. આપણે પ્રજા કહીએ છીએ તેવા એક સમૂહનો કાયદો રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી સિગારેટ ખરીદવાની મનાઇ કરે છે. પરંતુ હું ધારૂં છું કે વ્યક્તિ તરીકે કોઇ પણ માણસ આ કાયદાને સંમતિ આપતો નથી. વ્યક્તિઓ તરીકે સમૂહના નિયમોને આપણે શાંતિથી સ્વીકારી લઇએ છીએ; ભલેને આ નિયમો અત્યંત બેવકૂફીભરેલા હોય! મોટર હાંકવાવાળા જેવા છેક જ નાના સમૂહને સરિયામ રસ્તાઓને જોખમી પણ બનાવી દેવાની જાણે કે આપણે રજા આપીએ છીએ. એક છેક જ નાનકડા સમૂહને ઇચ્છામાં આવે તેવું સંગીત બ્રોડકાસ્ટ કરવાની આપણે રજા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપીએ છીએ. જાહેર પૈસાને આપણે લડાઇની મનવારો કે ઍરોપ્લેનો જેવાં વિનાશનાં સાધનો બાંધવાની પાછળ ખર્ચીએ છીએ, જ્યારે દરદીઓને સાજા કરવાનું કામ ખાનગી દાન ઉપર છોડી દઇએ છીએ. કોઇ પણ ગુન્હેગારને જીવતા દોજખ જેવા કેદખાનામાં મોકલી દેવાની અથવા તો ખૂનીને ફાંસીએ દેવાની વ્યક્તિગત જવાબદારી લેવાની તૈયારી બહુ થોડા માણસો દાખવે છે; પણ પ્રજાસમૂહ ફાંસી કે કેદખાનાની સજા જેવી જંગલી પ્રથાઓને ટકાવી શકે છે, કારણ કે સમૂહને અંતરાત્મા જેવી વસ્તુ જ નથી હોતી. સમૂહને ઓળખનારા માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે તે પ્રમાણે સમૂહ વિચાર કરી શકતો નથી; તે તો માત્ર લાગણી જ અનુભવી શકે છે. એવા સમૂહને મન ગુન્હેગાર એ એક જોખમ છે, અને તેવા જોખમની સામેનો સહેલામાં સહેલો રક્ષણનો માર્ગ તેને મારી નાખવો અથવા તો પૂરી દેવો એ છે. આપણી જૂનીપુરાણી ગુન્હાની કાયદાપોથી મુખ્યત્વે કરીને ભય ઉપર રચાયેલી છે. અને એ જ રીતે આપણી કેળવણીની દમનાત્મક નીતિ પણ મુખ્યત્વે બીક ઉપર-નવીન જમાનાની બીક ઉપર રચાયલી છે. સર માર્ટીન કોન્વેએ પોતાના એક સુંદર પુસ્તકમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લખ્યું છેઃ "સમૂહ ઘરડાં માણસોને ચાહે છે; લડાઇમાં પણ તે ઘરડા સૈનાપતિઓ પસંદ કરે છે; શાંતિકાળમાં પણ તે ઘરડા ડૉકટરોને જ પસંદગી આપે છે. તે ઘડપણને વળગી રહે છે કારણ તે જુવાનીથી બ્હીએ છે. સમૂહની અંદર આત્મરક્ષણની જે વૃત્તિ છે તે નવા જમાનામાં જોખમ જુએ છે. આ જોખમ નવીન અને હરીફ સમૂહ ઉભો થાય અને તે જૂના સમૂહને તોડી નાખે તે પ્રકારનું છે. કુટુંબ જેવા સૌથી નાનકડા સમૂહમાં પણ એ જ કારણે જુવાનને સ્વાતંત્ર્ય આપવાની ના કહેવામાં આવે છે. પીઢ લોકો જૂનાં ધોરણોને વળગી રહે છે. આ ધોરણો લાગણીજન્ય હોય છે. પોતાની વીશ વર્ષની એક છોકરીને બીડી પીવાની ના કહેવા માટે પિતા પાસે કશાં સયુક્તિત કારણો નથી હોતાં; આવી મનાઇ કેવળ લાગણીમાંથી કે સંકુચિત વૃત્તિમાંથી પેદા થાય છે. આવી મના પાછળ શુંનું શું થઈ જશે એવી બીક રહેલી હોય છે. સમૂહ જાણે નીતિનો રક્ષક હોય છે. પીઢ લોકો જુવાનોને સ્વાતંત્ર્ય આપતાં બ્હીએ છે કારણ કે પોતે જે કામ કરવા ઇચ્છતા હોય છે તે જુવાનો કદાચ કરી નાખશે એવી એમને બીક હોય છે. એ સહજ સમજાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી વાત છે કે નીતિવાળાં નાટકો, યોગ્ય સ્નાનગૃહો તથા પોશાકો, અને મર્યાદાવાળી સિનેમાની ફિલ્મોની હિમાયત કરનારા લોકો પોતે જ ગોટાળિયા અને ગંદા વિચારોના હોય છે. તેઓનું નીતિશાસ્ત્ર અજ્ઞાત મનની વિકૃતિઓ ઉપર રચાયેલું હોય છે. સુધારક હમેશાં આત્મ-લક્ષી હોય છે. વિષમ જાતીયતાના પ્રશ્ન ઉપર જો હું ચોપડી લખું, તો સમજવું મારી પોતાની જાતીયતા વિષમ છે. ગુન્હાનાં શાસ્ત્રો ઉપર પુસ્તકો લખનારા પોતે જ અજ્ઞાત રીતે ગુન્હેગારો હોય છે. (હું તો ધારૂં છું કે બધા લખનારાઓ અજ્ઞાત રીતે ગુન્હેગારો હોય છે.) શાંતિની વાત કરનારા લોકો લડાયક વિચારના હોય છે; શાંતિસ્થાપન માટેની સભાઓમાં હાજરી આપનારાઓ મારા આ કથનની સાક્ષી પૂરશે. હું જાણું છું કે મારા ઉપર એવો આરોપ આવવાનો જ છે કે જે કોઇ જેવું દેખાય છે તેવું સાચું નથી પણ તેથી ઉંધું છે એમ કહેવાનો મારો ઇરાદો હોય. હોબ્ઝને જ્ઞાત રીતે ક્રિકેટ ગમે છે, પણ અજ્ઞાત રીતે તે તેને ધિક્કારે છે એમ કહેવું તે હાસ્યાસ્પદ છે. પણ હોબ્ઝ તો કરી બતાવનારો છે; માત્ર ઉપદેશ કરનારો નથી. જો તે મુક્તિના એક સાધન તરીકે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્રિકેટ રમવાનો ઉપદેશ કરતો ઇંગ્લાંડમાં ફરવા માંડે તો તે પોતે ક્રિકેટને અને પોતાની જાતને ધિક્કારે છે તેમ મને તો જરૂર શંકા જાય. આવી શંકા ઉપદેશક—સુધારકની સામે થવી જોઇએ. વર્ષો પહેલાં મેકડોનલ્ડ નામના શિક્ષકને મેં સર્જ્યો. હું જે નહોતો તે મેકડોનલ્ડ હતો. એટલે કે તે છોકરાંઓને મારનારો, શિસ્તવાદી અને પ્રચલિત વિષયોના શિક્ષણમાં માનનારો હતો. તેને લાત મારીને પછાડી દેવા માટે મેં તેને સર્જ્યો. આગળ જતાં એમ જાણતાં મને દિલગીરી થઇ કે મેક-ડોનલ્ડ હું પોતે જ હતો. આપણે બધા અર્ધા જેકીલ અને અર્ધા હાઇડ છીએ. આપણો એક ભાગ બીજા ભાગને જ્યારે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એ કજિયાને આપણે ઘરથી બહાર લઇ જઇએ છીએ અને પછી ઉપદેશો આપવા, પુસ્તકો લખવા કે સંયમ શીખવવા મંડી પડીએ છીએ. સુધારકના આવા કામ પાછળ બીજા પણ આકર્ષક હેતુઓ હોય છે. દાખલા તરીકે સૌથી વધારે પ્રકાશમાં આવવું, સૌથી વધારે બળવાન ગણાવું, વગેરે. મનુષ્ય આત્માને બચાવી લેવાની દૈવી જિજ્ઞાસા, અથવા તો દુનિયાને વધારે સાદી બના-વવાનો નિશ્ચય જેવા ઉંચી જાતના હેતુઓને સ્વી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કારવાની હું ના પાડું છું. હું તેવા હેતુઓને નકારી કાઢું છું કારણ કે તેમાં જાતના શોખોને બીલકુલ અવકાશ નથી હોતો. ખરેખરા સાધુ પુરુષને ઉપદેશ કરવાનો વખત જ નથી હોતો. હું તો કલ્પું છું કે આવો માણુસ કાં તો મધ-માખોને પાળે છે, અને કાં તો શાકો ઉગાડે છે.

બાળકોને સ્વાતંત્ર્ય આપવાથી સુધારાનો નાશ કરવા જેવું એક સારૂં પરિણામ આવવાનું છે. ખરેખર જો આપણે બાળકોને કોઇ પણ જાતની ગ્રંથિ વિના ઉછરવા દઇએ તો સુધારાની જિજ્ઞાસા ન હોય તેવાં સ્ત્રીપુરુષોની પ્રજા પેદા થવાની છે. આનું કારણ છેક જ સાદું છે. તેમને પોતાને પોતાની જાતમાં કશું સુધારવાપણું હશે નહિ. તેઓ કામ કરશે અને વાતો નહિ કરે; તેઓ જીવશે અને બીજાઓને જીવવા દેશે. એક ગગન-વિહાર કરવાનું મને મન થઇ જાય છે. હું એક એવી કલ્પનાસૃષ્ટિ રચવા માગું છું કે જેમાં દારૂનિષેધના ઉપદેશકો ન હોય, પાદરીઓ ન હોય, અંકુશ મૂકનારા ન હોય, કેળવણીના સુધારકો ન હોય, શાંતિની વાતો કરનારા ન હોય. આવું આવું કશું કરનારા ન હોય. સંભવિત છે કે એક હજાર વર્ષમાં દુનિયા આવી થઇ જાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ અઢારમું

માનસશાસ્ત્રનો વ્યવહાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળકના માનસનું પૃથક્કરણ કરવું જોઇએ ? આ સવાલનો જવાબ આપીએ તે પહેલાં માનસ-પૃથક્કરણની વ્યાખ્યા બાંધવી જોઇએ. માનસ–પૃથક્કરણશાસ્ત્ર એ એક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું નામ છે. આ પદ્ધતિથી ફ્રૅાઇડનો કોઈ પણ અનુયાયી અજ્ઞાત બાબતોને જ્ઞાત બનાવી દે છે. જે કાંઇ પોતાના મનમાં આવે તે તમામ સંબંધે દરદી છૂટથી વાત કરે છે; પોતે પોતાનાં સ્વપ્નાંઓ અને સ્વપ્નાંઓના સહચર્યથી જે વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે તે બધુંય કહે છે. પૃથક્કરણશાસ્ત્રનો હેતુ તો દરદી પોતે પોતાનામાં ચાલી રહેલી અજ્ઞાત ક્રિયાઓને શોધી શકે તેવી સ્થિતિમાં તેને મૂકવાનો હોય છે. આવો પૃથક્કરણશાસ્ત્રી એ ખરેખર દરદીને યોગ્ય માર્ગે ચલાવનાર નેતા જેવો ગણાય. દરદી જેમ જેમ પોતાની જાતને વધારે પિછાનતો થાય છે, તેમ તેમ તે વધારે સાજો થવા માંડે છે. માનસ-પૃથક્કરણ-શાસ્ત્રી કોઇ પણ પ્રકારનાં સૂચનો કરતો નથી, તેમ જ કોઇ પણ પ્રકારના પંથનો ઉપદેશ કરતો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ તો દરદીને તેની પોતાની છબી બતાવનારો એક સાચો વૈજ્ઞાનિક હોય છે. અથવા તો એમ પણ કહી શકીએ કે પોતાની જ છબી ચીતરી રહેલા દરદીને ચિત્રમાં જે કંઇ અગત્યનું છે તે તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચનારો અને તપાસ રાખનારો વૈજ્ઞાનિક છે.

જંગના અનુયાયીઓ સંયોગીકરણમાં માને છે. તેઓ દરદીને તેના અંતરની વૃત્તિઓ દેખાડે છે, અને વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્યની સ્થિતિ સાથે બંધબેસતા થવાનું શીખવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ફ્રૉઇડ એક માનસશાસ્ત્રી છે, અને જંગ એક તત્ત્વવેત્તા છે. પોતાનું ઘર બાંધતી વખતે અડચણ રૂપ થતા કચરાને ફ્રૉઇડ ચોખ્ખો કરી નાખે છે, જ્યારે જંગને મન આવા કચરાનું બહુ જ થોડું મહત્ત્વ છે. જંગ તો માણસને પોતાનું ઘર બાંધવામાં મદદ કરે છે. જંગની પદ્ધતિમાં ' સૂચનપદ્ધતિ ' ઘૂસી જવાનો સંભવ છે, જ્યારે ફ્રૉઇડની પદ્ધતિમાં ' સૂચનપદ્ધતિ 'ને દૂર રાખવાનો હેતુ હોય છે. વળી ફ્રૉઇડના કરતાં આત્મલક્ષી માનસશાસ્ત્ર તરફ જંગના અનુયાયીઓનો વધારે ઝોક રહે છે. ફ્રૉઇડના દરદીને કાળા કૂતરાનું સ્વપ્ન જો આવે તો માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રથી તે શોધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢે કે જ્યારે દરદી બે વરસનો હતો ત્યારે કાળા કૂતરાએ તેના ઉપર હુમલો કરેલો. જંગનો અનુયાયી એમ કહેશે કે કાળો કૂતરો એ માણસની આડે માર્ગે ગયેલ જિજીવિષા છે. કાળો કૂતરો એ તો અંતરમાં રહેલો કાળો કૂતરો છે.

હું સજ્જડ રીતે માનું છું કે જંગની પદ્ધતિ કરતાં બાળકોને માટે ફ્રૉઇડની પદ્ધતિ વધારે આરોગ્યપ્રદ છે. બાળકોએ પોતાના આત્મા સંબંધે કોઇ દિવસ કશું જાણવું ન જોઇએ. બાળકોની સારવાર તો જે દુન્યવી વસ્તુઓ તેના વિકાસનો રોધ કરતી હોય તેને ધ્યાનમાં રાખીને થવી જોઇએ. આ ઉપરાંત હું એમ ધારું છું કે સાચું માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્ર બાળક ઉપર અજમાવવું ન જોઇએ. સૂચક ચિહ્નોની ગોટાળાવાળી દુનિયામાં તેને પ્રવેશ કરાવવાની કશી જરૂર નથી. ડૉકટર કે શિક્ષક બાળક જે સૂચક ચિહ્નો વાપરે તેની નોંધ અવશ્ય લઇ લે; પણ પછી એનો ઉપયોગ એવી રીતે થવો જોઇએ કે પોતાનાં સૂચક ચિહ્નોનું પૃથક્કરણ થાય છે તેવી બાળકને કશી જાણ ન થાય.

એક વખત એક નાના છોકરાને એક નાના કૂતરા ઉપર ત્રાસ ગુજારતાં મેં જોયો. મને તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વખતે જીમ નામના તેના નાના ભાઇનો વિચાર આવ્યો અને મેં તે છોકરાને પૂછ્યું: "આ કૂતરાનું શું નામ છે?" તે છોકરો તુરત જ કૂતરાને પજવતો બંધ થઇ ગયો, અને મને થયું કે મારૂં અનુમાન સાચું હતું. કૂતરો એ તો હરીફ ભાઇનું સૂચક ચિહ્ન હતો. પરંતુ કૂતરો જો કોઇ બીજી વસ્તુને બદલે હોત તો આ છોકરા ઉપર મારા પ્રશ્નથી કશી પણ પ્રતિક્રિયા ન થઇ હોત, અને કૂતરાને પજવવાનું તેનું કામ ચાલુ રહ્યું હોત.

મારો એવો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે બાજી છેક જ હાથમાંથી ગઇ ન હોય ત્યાં સુધી કોઇ પણ બાળકનું પૃથક્કરણ કરવું ન જોઇએ. હું જોઇ શકયો છું કે છોકરાઓને અપાતા મારા ખાનગી પાઠોએ પૃથક્કરણ કરી શકે તે કરતાં વધારે સુંદર પુનઃકેળવણીનું કામ કર્યું છે. હું જોઇ શકયો છું કે મારૂં મુખ્ય કામ મૂંગા બેસી રહેવાનું, અને બાળકની પોતાની અંદરની ઉભી થતી કોઇ પણ વસ્તુઓ સાથેની અસંમતિ સ્વીકારવાનું છે. એટલે કે બાળકના ઉપરથી લદાયેલા અંતઃકરણને તોડી નાખવાનો હું પ્રયત્ન કરૂં છું. નવો આવનાર છોકરો મારી સામે બેસે છે ને સોગંદ ખાય છે. હું હસું છું અને કહું છું:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ચલાવો; સોગંદ ખાવામાં કશું જ ખોટું નથી." આ જ પ્રમાણે હસ્તદોષ, જૂઠાણું કે ચોરીના સંબંધમાં પણ હું કરું છું. આ જ ક્ષણે મારી પાસે એક મોટો છોકરો છે જેની માનસિક ઉંમર ત્રણ કે ચાર વર્ષની છે. દુકાનોમાંથી તે ચોરીઓ કરે છે. તેની સાથે કોઇ પણ એક દુકાને જવાનો અને તેની હાજરીમાં જ ચોરી કરવાનો હું વિચાર કરી રહેલો છું. (અલબત્ત, દુકાનદારને પહોંચી વળવા જેટલો ભીરુ બન્યા પછી જ.) આ છોકરાને મન હું બાપ અને ઈશ્વર છું. હું એમ માનવાને લલચાઉં છું કે પિતાની અસંમતિને છોકરાની ચોરી સાથે ઘણો મોટો સંબંધ હોય છે. મારો વિચાર એવો છે કે જો આ છોકરો તેના નવા પિતા અને પ્રભુને—મને ચોરી કરતો જુએ તો ચોરી કરવા સંબંધેના પોતાના અંતઃકરણને ફરીથી તપાસી જવાની તેને ફરજ પડવાની. તે સખત રીતે વિરોધ કરે તેવી હું આશા રાખું છું.

હું જે પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરું છું તે સિવાય બીજી શક્ય પદ્ધતિ મને દેખાતી નથી. ચિત્તભ્રમનો રોગ એ સારા અને ખરાબ વચ્ચેના તેમ જ ઈશ્વર અને અંતરાત્મા (નીતિશિક્ષણનો અવાજ) વચ્ચેના કજિયાનું પરિણામ હોય છે. હું ચોક્કસપણે જોઉં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકયો છું કે આ પ્રકારના ખોટા અંતરાત્માને નિર્બળ કરી નાખવાથી બાળક વધારે સુખી બને છે. બાળકના અંતરાત્માને રદ કરો અને તમે તેને ચોરી કરતો મિટાવી શકશો. હમણાં હમણાં મેં બીજા કેટલાક શિક્ષકો જોડે તેમના ફળફૂલના બગીચાઓ સંબંધે વાત કરી છે. તેઓએ મને જણાવેલું કે તેમનાં ઘણાં ખરાં ફળો બાળકો ઉપાડી જાય છે. મારે પણ ફળફૂલવાળાં ઝાડોનો એક મોટો બગીચો છે, પરંતુ મારાં બાળકો કોઇ દિવસ ફળ ચોરતાં નથી. ફળને અડવા માટે એ છોકરાઓ ઉપર શાળાના મંડળ તરફથી કામ ચલાવવામાં આવેલું. આ છોકરાઓ નવા હતા. મારા વિદ્યાર્થીઓ ઘણેભાગે કહેવાતાં મુશ્કેલ બાળકો હોય છે, તે બાબતનો જો વિચાર કરીએ તો ફળોને હું તદ્દન અરક્ષિત રહેવા દઉં છું તે એક મહત્ત્વની હકીકત છે. આ બે નવા છોકરાઓના અંતરાત્મા (નીતિશિક્ષણનો અવાજ) ઉડી જશે ત્યારે ફળ ચોરવામાં તેમને કશો રસ નહિ રહે. દિવસે દિવસે મારી વધારે ને વધારે ખાતરી થતી જાય છે કે નીતિના કારણે જ દુષ્ટતા ઉભી થતી હોય છે. થોડાંએક વર્ષો પહેલાં મારે ત્યાં ત્રણ નવી છોકરીઓ નિષિદ્ધ કરેલા વિષયો ઉપર વાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવાની કક્ષામાંથી પસાર થયેલી હતી. થોડા વખત પછી એક નવી છોકરી આવી. આ નવી છોકરીએ એક દિવસ મારી પાસે ફરિયાદ કરી કે પેલી ત્રણ છોકરીઓ સખીઓ તરીકે નકામી હતી. "રાત્રે સૂતી વખતે જાતીય બાબતો સંબંધે વાતો કરવાનું હું તેમને કહું છું ત્યારે તેઓ મને બોલવા નથી દેતી. તેઓ કહે છે કે જાતીય વિષયમાં તેમને હવે કશો રસ નથી." વાત સાચી હતી. આ છોકરીઓને પણ જાતીય બાબતોમાં રસ હતો; પણ તે જાતીયતાના ગુપ્ત પ્રકારમાં નહિ. આ છોકરીઓનો એક ગંદા વિષય તરીકેનો જાતીયતા પરત્વેનો અંતરનો રસ નષ્ટ થઇ ગયો હતો; અને તેથી છોકરીઓની નિશાળમાંથી જાતીયતાની વાત લઇ આવતી આ નવી છોકરીને મન તેઓ ભારે નીતિવાન દેખાતી હતી. અને એ ત્રણે છોકરી ભારે નૈતિક હતી પણ ખરી. કારણ કે તેમની નવી નીતિ બહારની દુનિયાના સારાં અને ખરાબ ધોરણો ઉપર નહોતી રચાયલી પરંતુ સાચા જ્ઞાન ઉપર રચાયેલી હતી.

ડૉક્ટર મોરીસ નિકોલે એક વખત મને કહેલું કે માનસશાસ્ત્ર એ જન્મટીપ સમાન છે. ખરેખર તે એમ જ છે. બહુ થોડા માણસો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમાંથી પૈસા કમાઇ શકે છે; ઘણા તો એક પાઇ પણ ઉપજાવી શકતા નથી. તે બહુ જોખમી કામ છે. એ જેટલું ડૉક્ટરને માટે જોખમી છે તેટલું દરદીને માટે નથી, કારણ કે આવો માનસશાસ્ત્રી ભલે વૈદ્ય હોય, ઉપદેશક હોય કે શિક્ષક હોય, પણ જ્યારે તે પૃથક્કરણનો અમલ કરવા માંડે છે ત્યારે જૂનાં ધોરણોની સાથે ઘર્ષણમાં આવ્યા સિવાય રહી શકતો નથી. કોઇ પણ ચિત્તભ્રમવાળો રોગી આવા ડૉક્ટરની બદબોઇ કરીને માનસશાસ્ત્રનું જીંદગીભરનું કામ બગાડી શકે છે. આ રીતે નુક-સાન પામેલા ત્રણ માણસોનો મને વિચાર આવે છે. આ વિચાર આપણા મન આગળ ખરાબ હેતુઓને માટે માનસશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રશ્ન ખડો કરે છે. એમ જ બને છે તેવું હું નથી માની શકતો. ઢોંગી માનસશાસ્ત્ર વેપારી હેતુઓને માટે વાપરી શકાય. અમેરિકામાં એવી જાહેરખબરો સંબંધે આપણે સાંભળીએ છીએ કે " માનસ-પૃથક્કરણ-શાસ્ત્ર શીખી લ્યો અને છ અઠવાડિયામાં તમારી આવક બેવડી કરી નાખો." પરંતુ માનસશાસ્ત્ર હલકા હેતુઓને માટે વપરાય છે તેમ હું નથી માની શકતો. હા, માનસશાસ્ત્રનું અધૂરું જ્ઞાન કોઇ પણ વેપારીને તેનો વેપાર કરવા તરફ પ્રેરતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે; પરંતુ એ શાસ્ત્રમાં જે ઘડીએ તે માણસ ઊંડો ઉતરે છે તે જ ઘડીએ તેનો વેપાર કરતો તે બંધ થઇ જાય છે. ધંધાદારી અંતરાત્મા જેવી એક વસ્તુ હોય છે; અને દરેક ધંધાદારી માણસ આ જાણે છે. વળી માનસશાસ્ત્રી સહેજ વિચારવંત હોય તો પણ તેની સામાન્ય સમજણ ચિત્તભ્રમના દરદીઓ ઉપર અખતરો કરતો તેને રોકે છે.

માનસશાસ્ત્રીને જાતીય બાબતોની સાથે કામ લેવાના સંયોગો ઉભા થાય છે ત્યારે જ ખરી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. જાતીય બાબતોનો અમલ કરવાની છૂટ તો પ્રજા માત્ર નાચ્યગૃહોને જ આપે છે! જે જાહેરપ્રજા નાટ્યભૂમિ ઉપરની કોઇ સૂચક મશ્કરીનાં વખાણ કરે છે તે જ જાહેર પ્રજા જાતીયતાને શાસ્ત્રીય રીતે ઉકેલનાર ડૉકટર કે શિક્ષકની ટીકા કરે છે. અને માનસશાસ્ત્રીને તો પોતાને જ તેમાંથી રસ મળતો હોય છે. આ ક્રિયા સ્થાનાંતરની પરિચિત ક્રિયા કહેવાય. અને વિયેનાના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત માનસશાસ્ત્રીઓ પાસેથી મેં બહુ ગંદી વાતો સાંભળી છે. તાજેતરમાં જ એક ચિત્તભ્રમવાળી છોકરીની માતાને એક ડૉકટરે મારી નિશાળ ચીંધેલી. તેની મા ભયભીત થઇને બોલી ઉઠેલી: "બાપ રે, પેલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નીલ ? ત્યાં તો કદી નહિ. જર્મન અદાલતમાં સજાતીય વિકૃતિના એક કિસ્સામાં એ નીલ જ મુખ્ય માણસ હતો, એ તમે નથી જાણતા શું ?" મેં જર્મન અદાલતનો અંદરનો ભાગ કદી પણ જોયો નથી તેથી આ આરોપને હું ભારે હૃદયે સ્વીકારી લઉં છું.

દુઃખદ સત્ય તો એ છે કે મોટા ભાગના માણસો માનસશાસ્ત્રમાં પોતાને જે ગમે છે તે જ વાંચતા હોય છે. કોઇ એક અજાણી બાઇ દાયણના ધંધામાં નિષ્ણાત છે એમ એક વિકૃત માણસને કહેવામાં આવે તો એ જાણી જોઇને હસે છે. માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રીની સામે કટ્ટર ઝુંબેશ ઉઠાવનારા લોકો જ હમેશાં એવી રાડો પાડે છે કે "અરે, એમાં તો જાતીયતા રહેલી છે. એનો જે ઉપયોગ કરે છે તે લોકો અત્યંત ગંદા મનવાળા લોકો હોવા જ જોઇએ."

પાદરીઓ ઘણા લોકોના જાતીયતાને લગતા એકરારો સાંભળે છે. આવા પાદરીઓને ખરાબ માણસ ગણવાનો આરોપ હજી સુધી કોઇએ તેમના પર મૂક્યો નથી એ ઘણું નવાઇ જેવું છે !

માનસશાસ્ત્રીઓ મનુષ્ય સહજ નિર્બળતાઓથી પર છે તેવો ખ્યાલ ઉભો કરવા હું માગતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. માનસશાસ્ત્રના જુદા જુદા પક્ષોના નિષ્ણાતો વચ્ચે ગરમાગરમ ચાલી રહેલી વાતચીતો સાંભળે તો તેને મન ખાતરી થઇ જાય કે માનસશાસ્ત્રીઓ પણ કેવળ મનુષ્યો જ છે. કોઇ પણ બીજા ધંધાદારી માણસના કરતાં માનસશાસ્ત્રી સંબંધે લોકો કડક ન્યાય શા માટે તોળે છે તે બતાવવાનો હું પ્રયત્ન કરૂં છું. તેનો ધંધો જ તેને પ્રિય અને તિરસ્કરણીય બંને બનાવે છે. વિયેનાના એક પ્રખ્યાત પૃથક્કરણશાસ્ત્રી ડૉકટર હગ હેલ્મુથે ‘ બાળકના જાતીય જીવન ’ ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે. એ પુસ્તકમાં એ બાઇએ પોતાના નાનકડા ભત્રિજાની વાત નોંધી છે. ગયા ઉનાળામાં, જુવાન બનેલા તેના આ ભત્રિજાએ તેની કાકીને ગળાફાંસો દીધેલો. મને તિરસ્કારનારા એક છોકરાએ મારા માથા ઉપર હથોડો મારવાનો પ્રયત્ન કરેલો. પરંતુ પ્રેમના કરતાં તિરસ્કાર બહુ જ ઓછો વ્યક્ત કરવામાં આવે છે એ મનુષ્યજીવનનું એક આશાભર્યું ચિહ્ન છે. જો આમ ન હોત તો પૃથક્કરણશાસ્ત્રીઓનાં તો માખીઓની માફક ક્યારનાંયે ખૂનો થયાં હોત! માનસશાસ્ત્રીઓ સંબંધે અજાણ્યાઓ તરફથી જે ટીકાઓ થાય છે તેનો વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ પ્રેમ અને તિરસ્કારની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થાનાંતરની તેવી જ ક્રિયા ચાલી રહેલી હોય છે. જે માણસ માનસશાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાનો આપે છે તેના તરફ પણ લોકો આવી જ વૃત્તિ કેળવે છે. પરદેશમાં એક વખત હું એક વ્યાખ્યાનમાળા આપતો હતો તે મને યાદ આવે છે. ભાષણના અંતમાં મારાથી છેક જ અજાણી એક બાઈ મારી પાસે આવી અને મને કહ્યું કે પોતે મને ચાહે છે. તેણે મને એમ પણ કહ્યું કે "મેં મારા પતિને આ વાત લખી છે, અને તમારૂં ખૂન કરવા એ અહીં આવવાનો છે." આ વાત સાંભળી હું ધ્રૂજી ઉઠ્યો. સાથેસાથે જ જે સ્ત્રીનો મને લેશ પણ પરિચય નથી તેના માટે જ મને બંદૂકે મારવા આવનારના વિચારથી હું હસવું પણ ખાળી શક્યો નહિ. આ બાઇનો ધણી આવ્યો જ નહિ. મને લાગે છે કે આ સ્થાનાંતરવૃત્તિની ક્રિયા કંઇક આમ ચાલી હશેઃ "નીલે મને લાગુ પડી શકે તેવા કેટલાયે વિચારો પોતાના ભાષણમાં કહ્યા છે. ખરી રીતે કહું તો એ મને ઉદ્દેશીને જ ભાષણ કરતો હતો. તે મારા વિચારો જાણતો હોવો જોઇએ. તે મને ચાહતો હોવો જોઇએ." આ રીતે જ આ બાઇએ મને જો જોયો ન હોત અને કેવળ મારાં વ્યાખ્યાનો જ વાંચ્યાં હોત તો કદાચ તેની આ વૃત્તિ તિરસ્કારનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વરૂપ લેત. "આ માણસ મારા ખરાબ વિચારો જાણે છે; હું તેને ધિક્કારૂં છું."

માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ આરોપણની ક્રિયાથી પરિચિત છે. પાપી પોતાનો ગુન્હો બીજા પર આરોપિત કરે છે અને પછી બીજાનામાં તે જુએ છે. આ રીતે જ આપણી ગુન્હાહિત વૃત્તિ લૂંટારામાં આપણે આરોપિત કરીએ છીએ અને આપણી પોતાની દુષ્ટતાને લીધે જ બ્હીએ છીએ અને તિરસ્કારીએ છીએ. ચોરી છૂપીથી ઉપાડી જનાર માણસમાં આપણે આપણી જ અપ્રામાણિકતા આરોપીએ છીએ, અને પછી તેની હિલચાલનું કાળજીપૂર્વક ધ્યાન રાખીએ છીએ. કદાચ એમ લાગશે કે આવું આરોપણ કરનાર માનસશાસ્ત્રી રખડુઓ અને લૂંટારાઓની સાથે ભળી ગયો છે. આજે સમાજ પોતાની વિકૃતિ માનસ-પૃથકરણ-શાસ્ત્રી ઉપર આરોપિત કરે છે. હમણાં બ્રિટીશ મેડીકલ એસોસીએશને પોતાના એક સભ્ય ઉપર જાતીય બાબતોમાં એક છોકરીને જ્ઞાન આપવા બદલ ટીકા કરેલી.

માનસશાસ્ત્રનું ભવિષ્ય શું છે તે કોઇ જાણતું નથી. આજની ઘડીએ તો માનસશાસ્ત્રના વ્યવહારમાં મતભેદો ચાલે છે. કેટલાકો માને છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે ચિત્તભ્રમના રોગીઓને સાજા કરવાનું કામ શિક્ષકનું નહિ પણ ડૉક્ટરનું છે. સાચું કહીએ તો આજે તો એ કોઇનું કામ નથી રહ્યું. કારણ કે વૈદકીય ધંધામાં કે શિક્ષકના અભ્યાસક્રમમાં માનસશાસ્ત્રની તાલીમને ક્યાંય અવકાશ દેખાતો નથી. હા, આપણી યુનિવર્સીટીમાં માનસશાસ્ત્રની બી.એસ.સી.ની ડિગ્રી આપવામાં આવે છે ખરી; પરંતુ આવી ડિગ્રી પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્રના કામ માટે મોટે ભાગે અપાય છે. પણ અજ્ઞાત મનનો ઉકેલ કરતું જે નવીન માનસશાસ્ત્ર છે તેનો તો સ્પર્શ સરખો પણ થતો નથી. માનસશાસ્ત્રની ડિગ્રી લેનાર માણસને ચોરીનાં કે જાતીય વિકૃતિનાં કારણોનું સહેજ પણ જ્ઞાન ન હોય તે તદ્દન સંભવિત છે. આજે તો માનસશાસ્ત્રનો ધંધો ચલાવનારાઓ ખરી રીતે કહીએ તો લેભાગુ લોકો છે, કારણ કે તેમને રીતસરની તાલીમ મળેલી હોતી નથી. હું એમ માનવાને લલચાઉં છું કે માનસશાસ્ત્રને પોતાને એક દિવસ ખાસ તાલીમ આપવાનું કામ હાથ ધરવું પડશે. યાદ રાખવું જોઇએ કે આજે તો હજી માનસશાસ્ત્ર ઘોડિયામાં છે. આજે તો આડલર, ફ્રૉઇડ અને જંગના અનુયાયીઓ વચ્ચે લડાઇ ચાલી રહેલી છે. આ કજિયો પૂરો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થશે ત્યાર પછી જ માનસશાસ્ત્રને આપણે શિક્ષણ માટે વ્યવહારોપયોગી વસ્તુ બનાવી શકશું.

દરમિયાન કામ ચલાવ્યે રાખ્યા સિવાય બીજો રસ્તો જ નથી. દુનિયામાં સાચી સારવારની જરૂર હોય તેવાં ઘણાં બાળકો છે, અને આપણે શિક્ષકો તથા શિક્ષકોના ડૉક્ટર મિત્રો અંદર અંદર મતભેદો ઉભા કરીને બાળકોનું બૂરૂં કરી રહ્યા છીએ. મેં મારા ઉપોદ્‌ઘાતમાં કહ્યું છે તેમ આપણામાંનું કોઇ માનસશાસ્ત્ર સંબંધે ઝાઝું જાણતું નથી. એક વિચારક ગૃહસ્થે મારી શાળા સંપૂર્ણ ફતેહ પામી છે કે નહિ તે સબંધમાં મને પૂછેલું તે વખતે મેં હસીને તેને એવો જવાબ આપ્યો હતો કે "હા, હું એમ ધારૂં છું ખરો; પણ તેમ કહેવાનું મને ગમતું નથી કારણ કે આવી કેટલી શાળાઓ આખરે ફાંસીને લાકડે લટકશે તે હું જાણતો નથી." છતાંયે આપણને જે સારૂં લાગે તે કરવાના આપણે પ્રયત્નો કરવા જોઇએ. આપણે ખાસ સાવચેતી રાખવાનું કારણ તો એ છે કે આપણામાં તારણહારગ્રંથિ વિકાસ પામે નહિ. કારણ કે પારકાના આત્માને સુધારવાનો દાવો કરનાર માણસ બહુ જ સહેલાઇથી પોતાની જાતને ઇસુ જેવો ગણવા માંડે છે. પછી તેને તેવા સોબતીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ સારી સંખ્યામાં મળી રહે છે, કારણ કે દરેક ઉપદેશક પણ એમ જ માનતો હોય છે.

બાળઉછેરની બાબતમાં એક અતિ મહત્ત્વની બાબતનો વિચાર કરવાનો રહે છે. મારી પોતાની બાબતમાં હું પોતે શિક્ષક અને માનસશાસ્ત્રી બન્ને છું, અને ધીમે ધીમે મને ભાન થતું જાય છે કે માણસ આ બન્ને પાઠ એકીસાથે ભજવી શકતો નથી. મારે શિક્ષણનું કામ છોડી દેવું પડ્યું હતું, કારણ કે જે વિદ્યાર્થીઓ મારામાં પિતાની પ્રતિમા જોતા હતા તેમની સાથે કશું જ કામ થઇ શકતું નહોતું. છોકરાઓ હમેશાં ઉશ્કેરાઈ જતા અને તેમના કામ સંબંધે હું ટીકા કરીશ તેવા સતત ભયમાં રહેતા. વળી જો હું ચિત્રકામ વખાણતો તો તેને લીધે ઘણી ઈર્ષા પેદા થતી. ખરી રીતે કહીએ તો માનસિક ડૉક્ટરે શાળામાં બીલકુલ કામ કરવું જોઇએ નહિ. બાળકોને આવા ડૉક્ટરો સાથે બીજો કશો જ અંગત સંબંધ ન હોવો જોઇએ. આખી સાંજ સુધી મને લાતો માર્યા કરનાર છોકરીનો કિસ્સો મેં આગળ વર્ણવ્યો જ છે. હું આ પ્રકરણ લખી રહ્યો છું ત્યારે જ નવ વર્ષનો એક છોકરો નજીવાં બહાનાં કાઢીને મારા ઓરડામાં છ વખત આવી ગયો. તેને એમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણવું છે કે હું હજી પણ જીવતો જ છું! મારે પોતાને એકપણ સ્વતંત્ર ક્ષણ નથી હોતી. અવાર-નવાર મને ધક્કાધુંબા મળતા જ રહે છે. હું ઠીકઠીક પૈસા કમાઇ લઇશ પછી મારી નિશાળથી દૂર રાખી શકું તેવા એક માનસશાસ્ત્રીને રાખી લઇશ, અને શિક્ષણનાં મારાં મૂળ કામો પર પાછો ફરીશ. જો કે મને એવી તો બીક છેજ કે તે વખતે પણ નગ્ન સત્ય કહેનાર પેલા દુષ્ટ ડૉક્ટરને માટે નિર્માણ થયેલા ચોંટિયાઓ મારે જ સહન કરવા પડશે! કદાચ આ પણ એક બુદ્ધિવાદ હશે. મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો આ મુશ્કેલ બાળકો અને તેમના અટપટા આત્માઓની સાથે કામ લેવાના વિકટ કર્તવ્યમાંથી છૂટી જવાનો પણ કદાચ હોય! આ કામ ભારે થાક આપનારૂં છે. કચરાને સાફ કરવાનું કામ હમેશાં અત્યંત મહેનત માગી લે છે. આવી જાતનું કામ તો ત્યારે જ સહ્ય બને, જ્યારે આપણે એકાદ દુ:ખી બાળકને સુખી અને સ્વતંત્ર બનેલું જોઇ શકીએ. આ ચિત્રની બીજી બાજુએ જરા જેટલી પણ ફતેહ ન હોય તેવો લાંબો કંટાળાભરેલો અભ્યાસ પડેલો છે. એક વરસ સુધી એક બાળક સાથે કામ કર્યા પછી તે બાળક ચોરીની ટેવમાંથી છૂટી ગયું છે તેવા વિચારથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે આનંદિત થઇ જઇએ છીએ, ત્યાં તો એકાએક બીજે દિવસે બાળક ઉથલો મારે છે અને શિક્ષકની નિરાશાનો પાર રહેતો નથી. હું મારી જાતને ધન્યવાદ આપતો હોઉં અને પાંચ મિનિટ પછી તુરતજ શિક્ષક દોડી આવીને કહે કે "ટોમ ફરીથી ચોરી કરવા માંડ્યો છે"! છતાં માનસ-શાસ્ત્ર એ એક જુગારની રમત જેવું છે. સાંજે હજારો રૂપિયા હાર્યા હોઇએ છતાં બીજે દિવસે સવારે સંપૂર્ણ આશા લઇને નવેસરથી રમવા નીકળીએ જ છીએ.

આ છેલ્લાં પાનાંઓ ઉપર નજર ફેંકતાં મને જણાય છે કે તેમાં ઉદાસીનતા નહિ તો નિરાશાવાદના સૂરો સંભળાય છે. કદાચ બાળકોની કેળવણીના કામમાં જેમણે મૌલિક કામ કર્યું છે તેવા બે પુરુષોના મૃત્યુના સમાચારનું આ પરિણામ હોય. આ બે વ્યક્તિઓ તે સૌથી વધારે પ્રેરણાદાયી વિભૂતિ હોમરલેઇન, અને બીજી વિભૂતિ તે 'એ પાથ ટુ ફ્રીડમ ઈન સ્કૂલ'ના કર્તા મેકમન છે. આ બંને પુરુષોને હું સારી રીતે ઓળખતો. હોમર-લેઇનનો હું કેટલો ઋણી છું તે શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી શકતો નથી. તેમના કોમનવેલ્થની મુલાકાત લીધા પછી જ દુઃખી બાળકો માટે કામ કરવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને પ્રેરણા થયેલી. મનુષ્યના આજન્મ સદ્ગુણની ફિલસુફી એ પુરુષે જ મને આપેલી.

મેકમને તેની પોતાની શાળામાં સ્વાતંત્ર્યના પોતાના વિશિષ્ટ વિચારો ખીલવેલા. વ્યક્તિઓની અંગત સારવાર કર્યા સિવાય જ તે સ્વાતંત્ર્ય આપતો. મેકમનને મળવું એ આનંદની અવધિ હતી. બાળકો તરફનું તેનું વર્તન અત્યંત આનંદ-જનક હતું; અને બધાં બાળકો તેને ચાહતાં. કેળવણીમાં કામ કરનારા બે સારા માણસો ચાલ્યા ગયા એ બહુ અગત્યની બીના નથી; અગત્યની વાત તો એ છે કે બાળકોએ બે મિત્રો ગુમાવ્યા! બાળકોને શિક્ષણ નથી જોઇતું; તેમને તો પ્રેમ અને સમજણ જોઈએ છીએ. તેમને તો સારા થવા માટે સ્વાતંત્ર્યની જરૂર હોય છે. બાળકોને સારા બનવાનો અવકાશ--સ્વાતંત્ર્ય આપનારી સર્વોત્કૃષ્ટ શક્તિ તો માબાપ પાસે હોય છે. આજે દુનિયા ભારે તિરસ્કારવૃત્તિ સેવી રહી છે. જેવી રીતે સમાજનો તિરસ્કાર ગુન્હેગારને એક કોયડો બનાવી મૂકે છે, તેવી જ રીતે માબાપનો તિરસ્કાર બાળકને એક કોયડો કરી મૂકે છે. મુક્તિ તો પ્રેમમાં રહેલી છે. પણ પ્રેમની કોઇ ફરજ પાડી શકતું નથી. તેથી દુનિયાની પાસે એક જ આશા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, અને તે ઉદારતા શીખવવાની. કદાચ ઉદારતા એ જ પ્રેમ હશે. હું જાણતો નથી.

ઉદારતા શીખવવી એટલે પોતાની જાતને જ પહેલાં પ્રશ્ન પૂછવો: "ઉદારતા મારે ઘરઆંગણેથી શરૂ થાય છે?" આત્મનિરીક્ષણ ડહાપણની નહિ તો ઉદારતાની શરૂઆત તો હશે. મૂંઝવતા બાળકના માબાપે પોતે જ પોતાની જાતને શાંતિથી સવાલ પૂછવો જોઇએ: "મેં મારા બાળક તરફ ઉદારતા બતાવી છે? મેં મારા બાળકમાં વિશ્વાસ મૂકયો છે? મેં મારા બાળકને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે?"

હું તત્ત્વચર્ચા નથી કરતો. હું જાણું છું કે મૂંઝવતું બાળક મારી નિશાળમાં આવીને સુખી અને સમધારણ બાળક બની શકે છે. હું જાણું છું કે બાળકની સુધારણાનું મુખ્ય તત્ત્વ ઉદારતા, વિશ્વાસ અને સમજૂતી છે. મુશ્કેલ બાળકને પણ સુધારી શકાય છે તેમ જાણ્યા પછી હું એવી આશા વ્યક્ત કરૂં છું કે પોતાની જાતનું અને બાલસ્વભાવનું સાચું જ્ઞાન પોતાનાં બાળકોને ચિત્તભ્રમમાંથી બચાવવા માટે માબાપોને ખૂબ મદદગાર થઇ પડશે. હું ફરીથી કહું છું કે બાળકો ઉપર જૂની માન્યતાઓ, જૂના રીતરિવાજો અને જૂનાં નીતિનાં ધોરણો પરાણે લાદીને માબાપો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમનું જીવન બગાડી રહ્યાં છે. માબાપો તો ભૂત-કાળની ખાતર પોતાનાં બાળકોનો ભોગ આપી રહ્યાં છે. જે માબાપો પોતાનાં બાળકો ઉપર ધર્મ પરાણે લાદે છે તેઓના સંબંધમાં તો આ ખાસ કરીને સત્ય વસ્તુ છે. માબાપ અને બાળક એટલે ગઇ કાલ અને આજ. હું બરાબર જાણું છું કે ત્યાગ દુનિયામાં સૌથી મુશ્કેલ છે. પરંતુ જીવન, પ્રગતિ અને સુખ શોધવાં હોય તો તે ત્યાગ મારફત જ બની શકશે. મૂંઝવતા બાળકના માબાપે ત્યાગ કરવો જ જોઇએ. સત્તા અને ટીકાખોરીના સ્વરૂપમાં માબાપમાં જે તિરસ્કાર ઘૂસી ગયો છે તેનો ત્યાગ કરવો જ જોઇએ. નવી વસ્તુઓની બીકને પરિણામે જે અસહિષ્ણુતા ઉભી થઇ છે તેનો ત્યાગ કરવો જ જોઇએ. લોકનીતિ અને લોકભીતિનો ત્યાગ કરવો જ જોઇએ. વધારે સાદી રીતે કહું તો માબાપે એક વ્યક્તિ બનવું જોઇએ. આ સહેલું નથી. માણસ પોતે પોતાનો માલિક નથી. જેની જેની સાથે સંસર્ગમાં તે આવે છે તે બધાની અસર તેના ઉપર થાય છે. માબાપો પોતાનાં જ માબાપોનો સત્તાનો વારસો પોતાનાં બાળકો ઉપર લાદે છે, કારણ કે દરેક પુરુષમાં તેનો પિતા રહેલો છે અને દરેક સ્ત્રીમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેની માતા રહેલી છે. માબાપના અંશો બાળકમાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં રહેતા હોય છે, તે એક ગંભીર સત્ય છે. આપણે જૂનાં પુરાણાં ધોરણો લઇએ છીએ અને પરિણામે આપણે બાળકોને કોયડા બનાવી મૂકીએ છીએ. માબાપોએ પોતાનામાં રહેલા ઘરડા આદમનો ત્યાગ કરવો જોઇએ; ડાહ્યા સોલોમનનો પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ. દુનિયામાં ડાહી વાણી—બાળકને સૌથી વધારે નુકસાન કરનારી વાણી તેણે ઉચ્ચારી હતી.

જેમ જીવનમાં તેમ જ કેળવણીમાં મારૂં સૂત્ર આ છેઃ ઇશ્વરની ખાતર માણસોને તેમની પોતાની રીતે જીવવા દ્યો. આ એવી વૃત્તિ છે કે જે દરેક સ્થિતિને બંધબેસતી થઇ શકે. કદાચ છરી લઇને ફરતા લૂંટારાનો આમાં અપવાદ ગણીએ. આ એક જ વૃત્તિ સહિષ્ણુતા આપનારી છે. સહિષ્ણુતા જેવો શબ્દ આ પહેલાં મને સાંભર્યો નહિ તે એક નવાઇ છે. સ્વતંત્ર શાળાને માટે આ બરાબર યોગ્ય શબ્દ છે. બાળકો તરફ સહિષ્ણુતા લાવીને આપણે તેમને સહિષ્ણુ બનવા તરફ દોરીએ છીએ. સહિષ્ણુ બનવું એટલે ઉદારતા બતાવવી. ફરીથી હું જીસસ ક્રાઇસ્ટનું ઉદાહરણ આપું છું. તે પુરુષમાં ઉદારતા હતી. ઘણાં વર્ષો પહેલાં What would

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Jesus do? (જીસસ શું કરે?) એ નામની એક ચોપડી ચાર્લ્સ શેલ્ડને લખી છે. ચોપડીમાં આવતી હકીકતો હું ભૂલી ગયો છું પરંતુ હું મારી જાતને આ સવાલ અનેક વાર પૂછું છું કે નગ્નતામાં જીસસ અશ્લીલતા જુએ? ગુન્હેગારમાં જીસસ સેતાન જુએ? નાટકો અને ફિલમો ઉપર તે અંકુશ મૂકે? ઑસ્કાર વાઇલ્ડ જેવા લેખકને તે ધુતકારી કાઢે? શું જીસસ નાનાં બાળકોને દુઃખી બનાવે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Gurukula Library
Kangri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar